

Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Filozofická fakulta

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra
SAV, pobočka pri Katedre slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie

VARIA
XXXI

Zborník príspevkov z XXXI. kolokvia mladých jazykovedcov
(Danišovce 30. 11. – 1. 12. 2022)

Lucia Jasinská (ed.)

Košice 2024

VARIA XXXI

Zborník príspevkov z XXXI. kolokvia mladých jazykovedcov (Danišovce 30. 11. – 1. 12. 2022)

Zostavovateľka:

PhDr. Lucia Jasinská, PhD.

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Recenzentky:

doc. PhDr. Viera Kováčová, PhD.

Filozofická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku

PhDr. Iveta Bónová, PhD.

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Organizačný výbor konferencie:

doc. PhDr. Marianna Sedláková, PhD.

PhDr. Lucia Jasinská, PhD.

Mgr. Katarína Gajdošová, Ph.D.

Tento text je publikovaný pod licenciou Creative Commons 4.0 - Creative Commons Attribution-NonCommercial-No-derivates 4.0 („Uveďte pôvod – Nepoužívajte komerčne - Nespracovávať“)

Za odbornú a jazykovú stránku tejto publikácie zodpovedá autor. Rukopis neprešiel redakčnou ani jazykovou úpravou.

Dostupné od: 19.04.2024

Umiestnenie: www.unibook.upjs.sk

ISBN 978-80-574-0295-4 (e-publikácia)

OBSAH

Slovo na úvod	5
Bilský, Jozef	
Špecifiká substantívnej deklinácie v severošarišských nárečiach z pohľadu pádového synkretizmu	6
Bobeková, Kristína	
Korpusovolingvistická analýza opozitných dvojíc „čierno-bielych“ frazém	15
Cimermanová, Daša	
Vojna na Ukrajine ako jazykový problém	23
Dubovcová, Zoja	
Profesijná reč, profesionalizmy či slangizmy?	34
Dvořáková, Klára	
Odpovědi v jazykové poradně: na hranici mezi objektivitou a subjektivitou	41
Jadroňová, Mariya	
Hádanka ako objekt vedeckého skúmania	48
Kaguševa, Marie (Мария Кагушева)	
К вопросу о лексических бегемизмах в письменной речи русскоязычных, проживающих в Чехии. Количественный анализ бегемизмов в соцсетях	55
Krolčíková, Romana	
Autenticnosť vo vlogoch slovenských youtuberov	60
Kubeček, Filip	
Přirovnání v neformálních konverzacích mládeže v on-line prostředí	71
Mikolajová, Mária	
Jazykové a nárečové mapovanie na území Slovenska	78
Místecký, Michal	
Dvojí měření lexikální hustoty v díle Franze Kafky	91
Ondrejčíková, Stella	
Predložka pod ako operátor časových vzťahov a jej osobitosti v historických a nárečových varietách	98
Pastorková, Marieta	
Jazykový obraz ruky v slovenskom jazyku a kultúre z pohľadu kognitívnej etnolingvistiky	111

Rausová, Katarína – Majerčíková, Michaela	
Biblické citáty v diele Valaská škola H. Gavloviča a v redakcii M. Rešetku	124
Rosenbaumová, Jitka	
Problematika shody přísudku s podmětem v jazykové poradně ÚJČ AV ČR	132
Sedláková, Marianna	
Komunikačný pohľad na jazykový systém	140
Schillová, Aksana	
České překladové ekvivalenty běloruských výrazů typu blizka ad (+ Gen) používaných v předložkové funkci (na materiálu bělorusko-české části korpusu InterCorp)	150
Šestakova, Anastasija	
Устная речь русскоязычного населения Чехии: языковые явления, тенденции	157
Vraiová, Vladimíra	
Komunikačné stratégie v listoch P. O. Hviezdoslava (na úrovni referenčných výrazov)	164

Slovo na úvod

Tradícia organizovania kolokvií na Slovensku už štandardne prináleží vždy inému akademickému slovakistickému pracovisku. Jeho XXXI. ročník sa realizoval pod organizačnou taktovkou Katedry slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach, ako aj košickej pobočky Slovenskej jazykovednej spoločnosti a Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV, v. v. i. V univerzitných priestoroch Učebno-výcvikového zariadenia Danišovce sa počas dvojdňového podujatia stretli nádejní mladí jazykovedci nielen zo Slovenska, ale aj z Českej republiky.

Výstupom kolokvia mladých jazykovedcov býva najprv zborník abstraktov, publikovaný už v čase realizovania podujatia, a neskôr zborník príspevkov ako pripomienka tejto udalosti a tiež ako odraz vedeckých záujmov mladých lingvistov. Kolokvialisti prezentovali svoje príspevky venované výskumným problémom z rôznych oblastí jazykovedy, a to z oblasti korpusovej lingvistiky, onomastiky, morfológie, dialektológie, syntaxe, štylistiky, lexikológie, frazeológie aj didaktiky, niektorí dokonca s presahom do literárnych textov.

Úvodnú prednášku venovanú hľadaniu hraníc medzi komunikáciou a jazykom, obohatenú o zaujímavý koncept nachádzania paralel medzi jazykovým systémom a ľudským organizmom, predniesla doc. PhDr. M. Sedláková, PhD., vedúca Katedry slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie FF UPJŠ v Košiciach, ale predovšetkým dlhoročná účastníčka kolokvií mladých jazykovedcov. Po nej postupne odznievali tematicky zoskupené príspevky, ku ktorým sa viedla krátka, ale vždy podnetná diskusia.

V súvislosti s prípravou zborníka príspevkov vyjadrujeme poďakovanie jeho recenzentkám, doc. PhDr. Viere Kováčovej, PhD., a PhDr. Ivete Bónovej, PhD., predovšetkým za pozorné prečítanie príspevkov, ako aj za vyjadrenie postrehov na zapracovanie či uvažovanie. Poďakovanie patrí tiež všetkým účastníčkam a účastníkom kolokvia, vďaka ktorým bolo odovzdávanie odborných poznatkov i výsledkov počiatočného vedeckého bádania nasýtené ľudskou a prajnou atmosférou. Veríme, že VARIA XXXI bude plnohodnotnou súčasťou kolokviálnej publikačnej histórie.

Editorka

Špecifiká substantívnej deklinácie v severošarišských nárečiach z pohľadu pádového synkretizmu¹

Jozef Bilský

dialektologické oddelenie, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra, Slovenská akadémia vied, v. v. i.,

Bratislava

jozef.bilsky@gmail.com

1 Úvod

Cieľom príspevku je porovnať súčasný stav a morfológický vývin substantívnej deklinácie severošarišských nárečí v sg. so zreteľom na pádový synkretizmus. V článku poukazujeme na osobitosti substantívnej deklinácie týchto pomedzných dialektov v kontraste s ostatnými šarišskými nárečiami, s ktorými geneticky súvisia, a tiež v kontexte slovensko-poľských a slovensko-rusínskych jazykových kontaktov. V neposlednom rade sa snažíme ponúknuť vysvetlenie genézy špecifických relačných morfém.

2 Teoretické východiská

2.1 Základné pojmy

V jednotlivých paradigmách existujú totožné gramatické morfémy, ktoré vznikli unifikáciou, teda zjednotením jednotlivých pádových prípon, a to v súlade princípom analógie² ako ikonicko-symbolickým princípom. J. Dolník (2013, s. 50 – 51) uvádza, že analógia tvorí základ pravidelnosti v jazyku a je dôležitým prostriedkom jazykových inovácií.³ K tejto unifikácii dochádza jednak v rámci jednej paradigmy⁴ (vtedy hovoríme

¹ Príspevok je výstupom z grantovej úlohy projektu VEGA Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied Dynamické procesy v súčasnej jazykovednej slavistike V. (Kapitoly z výskumu slovenčiny, poľštiny, rusínčiny a ukrajinčiny) č. 1/0225/23 (2023 – 2025) a projektu VEGA Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied Slovník slovenských nárečí IV. č. 2/0114/22.

² Z pohľadu J. Dolníka (2013, s. 49) pri analogickom usudzovaní sa napodobňuje istá predloha, pričom sa podľa J. Sabola (2007, s. 45) u nej dominantne uplatňuje ikonicko-symbolický princíp.

³ Podľa M. Sokolovej (1995, s. 7) na princípe opakovateľnosti v jazyku sú založené aj všetky segmentácie slovných tvarov.

⁴ Napr. G sg. *xlapa* : A sg. *xlap* > *xlapa* (G i A sg.).

o vnútroparadigmatickom vyrovnávaní), jednak medzi jednotlivými paradigmami navzájom⁵ (v tomto prípade hovoríme o medziparadigmatickom vyrovnávaní). Výsledkom vnútroparadigmatického a medziparadigmatického vyrovnávania je pádový synkretizmus, čím sa deklinačný systém jazyka stáva jednoduchší a pravidelnejší. V *Encyklopédii jazykovedy* (1993, s. 429) je pádový synkretizmus⁶ definovaný ako „splývanie pádových foriem“. Ako príklady zo spisovného jazyka sa tu uvádzajú synkretické dvojice G – A sg. i pl. živ. maskulín.⁷

Teória jazykových kontaktov bola rozpracovaná na základe synchronného výskumu spisovných jazykov (Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 11). Podľa autorky (tamže) táto teória môže byť dobrým východiskom aj pri výskume interferencie na úrovni vzťahov medzi nárečiami (zo synchronného i diachrónneho hľadiska), pretože rozšírenie výskumnej bázy teórie jazykových kontaktov smerom k dialektom umožňuje široké chápanie pojmu jazykový kontakt.⁸ Bádateľka (tamže) ďalej uvádza, že na štúdium jazykových kontaktov a interferencií v dialektológii pomedzné dialekty (v našom prípade severošarišské) poskytujú bohatý materiál.

2.2 Výskumné metódy

Pri skúmaní jazykovej stavby nárečí sa dialektológia opiera o základné pojmy a princípy najnovšej jazykovednej metodológie (Krajčovič, 1988, s. 193). Vzhľadom na náš predmet výskumu pôjde o parciálnu⁹, kontrastívnu¹⁰ a hlavne diachrónnu¹¹ vedeckú charakteristiku. Článok je zameraný na substantívnu deklináciu skúmaných nárečí, a tak sa metodicky opierame aj o prácu J. Dudášovej-Kriššákovovej (2008), ktorá ako hlavné metódy jazykového bádania aplikuje synchronno-diachrónnu analýzu¹², konfrontačný opis, komparatívnu metódu

⁵ Napr. D sg. *xlapu* : D sg. *synovi* > *xlapovi*, *sinovi* (D sg.).

⁶ Uvádza sa *synkretizmus pádov*.

⁷ K tomu pohľadu sa prikláňa i J. Oravec (1984, s. 22), ktorý tvrdí, že vo vývine jazyka mohli niektoré tvary nadobudnúť rovnakú formu (napr. G – A sg. i pl. vzoru *chlap*) a vtedy hovoríme o synkretizme tvarov alebo o synkretických tvaroch.

⁸ Pri definovaní termínov *jazykový kontakt* a *jazyková interferencia* vychádzame z publikácie J. Dudášovej-Kriššákovovej (1993, s. 16 – 19).

⁹ Parciálna charakteristika je taká, kde je skúmaná jedna jazyková rovina (Krajčovič, 1988, s. 194).

¹⁰ Ide o opis odlišností medzi nárečiami (tamže).

¹¹ Predmetom diachrónnej charakteristiky je predovšetkým vývin jazykovej stavby nárečí v časovom úseku, ktorý súčasnému stavu predchádzal. Pozornosť sa pri takejto charakteristike sústreďuje na štruktúrne zmeny systému a jeho komponentov, na ich motiváciu, na nové funkcie výsledkov zmien, na nové napätia, resp. rozpornosti medzi komponentmi inovovaného systému alebo jeho štruktúry (tamže).

¹² Táto metóda J. Dudášovej-Kriššákovovej (2016, s. 35) pri výskume goralských nárečí umožňuje oddeliť javy geneticky poľské od javov, kt. boli motivované vonkajším vplyvom slovenských nárečí. Nám tento postup podobne umožní odlíšiť javy geneticky slovenské od javov, kt. sa na slovenský jazykový základ navrstvili vonkajším vplyvom poľských, resp. rusínskych nárečí.

a v neposlednom rade aj metódu pomernej (relatívnej) chronológie¹³, pretože pri popise jednotlivých procesov pádového synkretizmu je dôležité určiť postupný (chronologický) priebeh vývinu slovných tvarov. Výslednú sumarizáciu zisteného stavu podávame komparatívne a konfrontačne.

3 Dôvody špecifik severošarišskej deklinácie

Severošarišské nárečia podľa R. Krajčoviča (1988, s. 287) predstavujú pomedzný areál, lebo sa v ňom vyskytujú stredošarišské a zemplínske jazykové javy. Z nášho pohľadu dnešná podoba severošarišských nárečí je výsledkom predovšetkým dlhodobých a intenzívnych slovensko-poľsko-rusínskych jazykových interferencií. Tieto pomedzné dialekty ležia na periférii nielen východoslovenského nárečového makroareálu, ale aj na okraji slovenského a slovanského jazykového územia. Práve táto periférnosť je príčinou jednak petrifikácie¹⁴ jazykových javov zachovaných zo skoršieho obdobia vývinu národného jazyka a jednak to vytvára priestor na uvedené jazykové kontakty. Vplyvom týchto jazykových interferencií sa na pôvodný šarišský (slovenský) základ navrstvujú javy poľské a rusínske (východoslovenské).¹⁵

4 Osobitosti substantívnej deklinácie v singulári

4.1 Relačná morféma *-em* v I sg. pôvodných o-/jo-kmeňov

Na základe informácií z ASJ II (1981, s. 49), ako aj od F. Buffu (1995, s. 123) a J. Štolca (1994, s. 117) možno povedať, že v celom severošarišskom pomedznom areáli sa v I sg. pôv. o-/jo-kmeňov vyskytuje relačná morféma *-em* (*bratem, pod nose, s panem učiteľem*).¹⁶ I. Kotulič (2017, s. 126) uvádza, že prípona *-om* sa v historických záznamoch vyskytuje už od 15. storočia, ale dominovať začína až od 16. storočia. Podľa bádateľa (tamže, s. 125 – 126) sa tieto formy v rámci severošarišských nárečí vyskytujú len severne od Bardejova. Na základe autopsie aj podľa našich nedávnych výskumov v tejto oblasti¹⁷ tvrdíme, že staršiu morfému *-em* postupne vytláča všeobecná slovenská prípona *-om*.¹⁸ Zachovanie morfémy *-em*

¹³ Tento postup pomáha diferencovať javy staršie od mladších (Dudášová-Kriššáková, 2016, s. 35 – 36), čo je pri procese pádového synkretizmu z diachrónneho pohľadu dôležité.

¹⁴ Geografickú periférnosť z hľadiska odkrývania detailov vývinu jazyka považuje za kľúčovú aj M. Sedláková (2013).

¹⁵ Poznamenávame, že vplyvom vyššie uvedenej okrajovej geografickej polohy osobitosti nevznikajú len v substantívnej deklinácii, ale, prirodzene, aj v iných jazykových rovinách.

¹⁶ V Hažlíne sa ešte zachovávajú prípony so starším hláskoslovným variantom *-əm*, kde hláska *ə* tvorí centrálny (pasívny) jav tohto nárečia (Bilský, 2017, s. 36).

¹⁷ Bilský (2014, s. 40, 60; 2017, s. 33).

¹⁸ Táto zmena nastáva jednak interferenciou so spisovnou slovenčinou a jednak so susednými a rozľahlejšími rusínskymi, stredošarišskými a zemplínskymi nárečiami.

v severnom Šariši F. Buffa (1995, s. 58) odôvodňuje celkovým archaickým charakterom nárečí v tejto oblasti.¹⁹ K petrifikácii relačnej morfémy *-em* v I sg. maskulín v severošarišských nárečiach akiste prispela aj periférna poloha týchto dialektov, no rezistenciu voči interferencii *-em* > *-om* podľa nás spôsobili aj dlhodobé slovensko-poľské jazykové kontakty.²⁰

E. Pauliny (1990, s. 53) vznik tejto morfémy vo východnej slovenčine vysvetľuje zmenou *xlapomъ* : *synъmъ* > *xlapъmъ*, *synъmъ* > *xlopomъ*, *sinomъ* > *xlopomъ*, *sinomъ*. Zároveň dodáva, že ostáva nejasné, či vo východoslovenských nárečiach tu popri sebe existovala prípona *-omъ* i *-ъmъ* > *-omъ* > *-em* alebo či tam bola len prípona *-ъmъ* (> *-omъ* > *-em* > *-omъ*). I. Kotulič (2017) a E. Pauliny (1990) sa opierajú o fakt, že v severošarišských nárečiach bola v tejto pozícii dlho zachovaná gramatická morféma *-omъ*. Tá istá prípona sa zachovala aj v záhorských nárečiach, ktoré podobne ako severošarišské nárečia ležia na periférii slovenského jazykového územia. R. Krajčovič (1988, s. 98) tvar I sg. *s xlapem* označuje ako pôvodný, pretože k pádovému synkretizmu *xlapomъ* : *synъmъ* > *xlapъmъ*, *synъmъ* došlo ešte v psl., no v *Textovej príručke k dejinám slovenského jazyka* (1979, s. 141) pádový synkretizmus v I sg. medzi u-kmeňom a o-kmeňom nevyznačuje. Na základe vyššie uvedených tvrdení konštatujeme, že analyzovaná zmena prebiehala takto: *xlapomъ* : *synъmъ* > *xlapъmъ*, *synъmъ* > *xlopomъ*, *sinomъ* > *xlopemъ*, *sinemъ*, a teda v pôv. o-km. ide o nepôvodnú morfému, čo v týchto paradigmách zvyšuje mieru pádového synkretizmu.

4.2 Relačná morféma *-u* v I sg. pôvodných maskulínych a-kmeňov²¹

Na rozdiel od susedných stredošarišských nárečí sa v týchto periférnych nárečiach v pôvodných maskulínych a-km. vyskytuje prípona *-u* (z. *gazdu*, *ze sluhu*) (F. Buffu, 1995, s. 123; 1953, s. 81). Podľa I. Kotuliča (2017, s. 141) sú aj v tejto skupine maskulín formy z. *gazdem*, *ze sluhem*. R. Krajčovič (1988) a J. Štolc (1981; 1994) tvary I sg. pôv. mask. a-km. v severošarišských nárečiach neuvádzajú. Vzhľadom na to, že forma *ze sluhu* je pôv. a-

¹⁹ Podľa ASJ II (1981, s. 49) tvar *bratem* sa sporadicky vyskytuje aj v okolí Sniny, no komentárová časť ASJ II (1978, s. 46) už tento tvar v sotáckej oblasti neuvádza, rovnako ani V. Kováčová (2010, s. 166). Formu *bratem* uvádza ASJ II (1981, s. 49) vo viacerých goralských nárečiach, ale jeho komentárová časť ASJ II (1978, s. 46) už iba v okrese Čadca a v goralských enklávach. Podľa J. Dudášovej-Kriššákovej (2016, s. 103) sa zúžené vokály vyskytujú len v nárečí Pohorelej. Nárečia goralské, sotácke a severošarišské je možné pokladať vo väčšej alebo v menšej miere za archaické. Ukazuje sa nám, že geografická okrajovosť a s tým spojená archaickosť nárečového systému petrifikuje relačnú morfému *-em* v I sg. maskulín.

²⁰ J. Doruľa (1977, s. 48) uvádza, že mesto Bardejov si v 16. – 17. storočí vydržovalo poľského pisára a na neďalekom zámku Makovica pri Zborove v 16. storočí vládlo poľské knieža Januš z Ostrogu.

²¹ Ohľadom deklinácie neživ. mask. F. Buffa (1995, s. 121) uvádza ešte jeden zaujímavý jav. Tvar G sg. slova *strax* môže mať podoby *straxal/straxu*, pričom ide aj o sémantický rozdiel. Forma *ot straxa* je vo význame „strašidlo“, kým forma *ot straxu* je abstraktum.

km. tvar, táto skutočnosť má vplyv na mieru pádového synkretizmu, a to tak, že oproti stredošarišským nárečiam ju znižuje. Pri sg. deklinácii typu *sluha* chceme poukázať ešte na jeden dynamický proces. Na základe autopsie a podľa našich nedávnych výskumov²² v severošarišskej nárečovej oblasti pôv. tvar G sg. (*ot sluhi*) postupne ustupuje dominantnému slovenskému tvaru *ot sluhu*²³, čo zvyšuje mieru pádového synkretizmu.

4.3 Prítomnosť relačnej morfémy *-ovi* ojedinele aj v D sg. neživotných maskulín

F. Buffa (1953, s. 78; 1995, s. 122) uvádza, že v severošarišských nárečiach v D sg.²⁴ morféma *-ovi* ojedinele preniká aj k neživ. mask. (*temu stromikovi, ku plotovi*).²⁵ Prenikanie prípony *-ovi* zvyšuje mieru pádového synkretizmu neživ. maskulín.

Náš nedávny výskum²⁶ potvrdil, že v hažlínskom dialekte sa v D sg. neživ. mask. stále udržiava prípona *-oj*, resp. *-oji/-ovi*. Jej (nevýrazne) vnútroparadigmatické vyrovnávanie s L sg. pri neživ. mask. bolo potvrdené len pri zvieracích substantívach (*na koňoj*). Expanzia (i keď ojedinelá²⁷) morfémy *-ovi* od živ. osobných mask. k iným substantívam spája nárečia severného Šariša so zemplínskymi nárečiami.²⁸

Príponu *-oji* považujeme za unikum v rámci slovenského i slovanského jazykového územia z dôvodu, že ju neuvádza ani ASJ II (1979; 1981) a podľa P. Žiga (2012, s. 88) ani *Slovanský jazykový atlas*. Morfému *-oji* doteraz neuvádzala žiadna nám dostupná literatúra, preto sa pokúsime vysvetliť jej genézu. Výrazovo podobná prípona (*-oju*) v D a v L sg. živ. mask. sa podľa P. Žiga (2012, s. 87) nachádza v mazovsko-chelmnianskych nárečiach na poľskom

²² Bilský (2017, s. 22 – 23; 53 – 54).

²³ Podľa ASJ II (1981, s. 22) všetky slovenské nárečia na území východného Slovenska majú v G sg. pôv. mask. a-km. formu *od gazdi* (*od gazdy*) a slovenské nárečia na strednom a západnom Slovensku (okrem záhorských) majú inovatívnejší tvar *od sluhu*. Preto konštatujeme, že súčasná postupná zmena *ot sluhi* > *ot sluhu* v tejto oblasti je primárne spôsobená interferenciou týchto nárečí so spisovnou slovenčinou.

²⁴ V L sg. neživ. mask. F. Buffa (1995, s. 122 – 123) relačnú morfému *-ovi* neuvádza.

²⁵ Tento jav zaznamenal aj G. Horák (1955, s. 57) v nárečí Pohorelej. Autor (tamže) si všimol, že morféma *-ovi* sa vyskytuje v maskulínach označujúcich strom alebo kus dreva, ktoré sa používa ako nástroj. Aj V. Jabur (2015, s. 31) uvádza ako príklady možnej realizácie morfémy *-ovi* v neživotných maskulínach slová ako *dybucko* či *depevo*. Ako sme vyššie uviedli, F. Buffa (1953, s. 78; 1995, s. 122) tiež uvádza také príklady tvarov neživ. mask. zakončených na *-ovi*, ktoré súvisia s drevom (*temu stromikovi, ku plotovi*). Na základe týchto prípadov sa nám ukazuje, že ide o širší trend. Preto postreh G. Horáka (1955, s. 57) hodnotíme ako zaujímavý.

²⁶ Bilský (2017, s. 23; 53).

²⁷ Z celkového pohľadu na severošarišské nárečia.

²⁸ Podľa nášho názoru, ktorý sa stotožňuje s pohľadom F. Buffu (1995, s. 157), rieka Topľa tvorila vstupnú bránu pre zemplínske nárečové javy k severošarišským nárečiam, a to proti prúdu jej toku. Ide napríklad o tieto interferencie v potoplianskych obciach (ležiace pozdĺž Tople v úseku Bardejovská Nová Ves – Giraltovce): forma *mi* v 1. os. sg. od slovesa *bic*, expanzia prípony *-me* do 1. os. pl. a prípony *-m* do 1. os. sg. všetkých sloviess, neutralizácia *v* > *u* na konci slov a tvarov, tvary s vkladným *j* (*kojscel, majsc*) a iné. Niektoré z týchto javov si všimol F. Buffa (1953, s. 15 – 16) už pri porovnávaní dlholúčkeho nárečia a dialektu Bardejovskej Novej Vsi. V súčasnosti sú obidve tieto sídla súčasťou Bardejova.

jazykovom území a v dolnolužickosrbských nárečiach. Bádateľ (tamže) ohľadom morfémy *-oju* predpokladá takýto vývin: **-ovi* : *-u* > **-ovu* > *-oju* (> *-oj*).

Pre nárečia Zemplína (a krajného východu Šariša) sa všeobecne predpokladá podobný vývin (**-ovi* > **-oji* > *-oj*).²⁹ Otázka znie, či morféma *-oji* v hažlínskom dialekte predstavuje reliktný vývinový archaizmus³⁰, alebo ide o výsledok jazykovej inovácie. Vzhľadom na uvedený vývin v nárečiach Zemplína (**-ovi* > **-oji* > *-oj*) sa možno prikloniť k tomu, že morféma *-oji* predstavuje reliktný vývinový archaizmus. Proti tomu pohľadu svedčí fakt, že doteraz žiadna literatúra túto morfému nespomína. To však neznamená, že tam doteraz neexistovala. Z iného uhla pohľadu by sa mohlo javiť, že táto prípona je výsledkom jazykovej inovácie (súčasných dynamických zmien v dialekte vplyvom interferencie s okolitými severošariškými nárečiami) a vznikla takto: *-oj* : *-ovi* > *-oji*. My sa prikláňame k prvému pohľadu, a to z týchto dôvodov:

1. Táto morféma tvorí perifériu hažlínskej deklinácie (Bilský, 2017, s. 53).
2. V nárečiach všeobecne dominujú konvergentné tendencie³¹ (Kováčová, 2013, s. 32 – 35 podľa J. Štolca a Š. Liptáka).
3. Vývin v nárečiach Zemplína (**-ovi* > **-oji* > *-oj*), podľa ktorého sa predpokladá výskyt morfémy **-oji* v skoršom vývine tamojších nárečí.
4. Celkový archaický ráz hažlínskeho dialektu.

4.4 Izomorfa *-e* v G sg. ja-kmeňov, r-kmeňov a i-kmeňov

Podľa F. Buffu (1995, s. 127) a ASJ II (1978, s. 33; 1981, s. 23) sa v G sg. paradigiem typu *dlaň*, *pivňica* a *macer* vyskytujú tvary s relačnou morférou *-e*. Ide o lokality od Gaboltova a Sveržova v smere toku Tople až po Kurimu a Kučín³² vrátane Hažlína.³³ Ukazuje sa, že táto izomorfa je v rámci severošarišských (a celkovo aj východoslovenských) nárečí situovaná len vo vyššie vymedzenom úseku povodia Tople. Z pohľadu pádového synkretizmu v G sg. paradigmy *dlaň* ide o nepôvodný tvar, kým v deklináciách typu *duša* a *macer* ide o pôvodné

²⁹ I. Kotulič (2017, s. 122) uvádza, že pri zmene *-ovi* > *-oj* došlo k zániku intervokalického *-v-*.

³⁰ Tu vychádzame pri chápaní pojmu *archaizmus* z pohľadu V. Kováčovej (2015, s. 15 – 25). Pod pojmom *reliktný vývinový archaizmus* rozumieme taký nárečový jav, ktorý zachytáva starší vývinový stav národného jazyka.

³¹ Vzhľadom na to by prípona *-oj* mala byť postupne vytlačovaná všeobecnou slovenskou príponou *-ovi* bez prechodného tvaru *-oji*.

³² Na základe autopsie tvrdíme, že formy G sg. *od dlaňe*, *pivňice*, *macere* a *zeme* sú rozšírené v povodí Tople aj ďalej na juh – od Kurimy až po Gíraltovcu. Uvedená geografická expanzia tohto javu môže byť umocnená interferenciou týchto nárečí so spisovným jazykom, pretože okolité nárečia majú v tomto gramatickom tvare typicky východoslovenskú formu *od dlaňi*, *pivňici*, *maceri* a *zemi*. Pri pohľade do ASJ II (1981, s. 23) možno zistiť, že genitívny tvar *ot pivňici* nie je pre slovenské jazykové územie atypický a zaberá značnú časť stredoslovenských, ale i západoslovenských nárečí. Bližšie sa touto problematikou zaoberá I. Ripka (2003).

³³ Tento jav v hažlínskom nárečí potvrdil aj náš nedávny výskum (Bilský, 2017, s. 54).

tvary. V stredošarišských nárečiach je situácia opačná – formy *od duši*, *od maceri* sú nepôvodné a tvar *dlaňi* je tam zasa pôvodný. Tento fakt v severošarišských nárečiach zvyšuje mieru pádového synkretizmu v sg. paradigme *dlaň* a znižuje ju v paradigmách *duša* a *macer*.

5 Závery

Na záver možno konštatovať, že v severošarišských nárečiach sa pôv. mask. a-km. vyznačujú nižšou mierou pádového synkretizmu ako v susedných stredošarišských nárečiach, kt. je spôsobená pôv. tvarom I sg. paradigmy typu *sluha*. Mieru pádového synkretizmu v severošarišských nárečiach oproti stredošarišským znižuje aj pôv. tvar G sg. pôv. ženských r-km. a ja-km. (*od duše*, *od macere*).³⁴

Naopak, zvyšuje ju (i keď ojedinelá) prítomnosť datívnej prípony *-ovi*, resp. *-oj/-oji* v neživ. maskulínach a genitívny ja-km. tvar *od dlaňe* v pôv. ženských i-kmeňoch. Expanzia morfémy *-ovi*, resp. *-oj/-oji* do neživ. mask. oslabuje jej sémantickú funkciu výrazového ukazovateľa životnosti a mužskej osoby podobne ako v nárečiach Zemplína a v poľštine, k čomu v minulosti prispeli aj slovensko-poľské jazykové kontakty. Formu *-oji* považujeme za reliktný vývinový archaizmus a v rámci slovenského jazykového územia ide o unikum. Výsledkom uvedených jazykových kontaktov je aj morféma *-em* v I sg. pôv. o-/jo-kmeňoch. Jej petrifikáciu spôsobila aj okrajová poloha týchto pomedzných dialektov.

Ako vidno z vyššie uvedenej analýzy³⁵, v sg. paradigmách *sluha*, *duša* a *macer* je miera pádového synkretizmu v severošarišských nárečiach nižšia ako v susedných stredošarišských nárečiach a naopak, v sg. paradigme typu *dlaň* a ojedinele i v neživ. mask. zasa o niečo vyššia. Konštatujeme, že celková miera pádového synkretizmu v sg. v severošarišských nárečiach je v porovnaní so stredošarišskými o málo nižšia. V ostatných typoch sg. paradigiem je miera pádového synkretizmu rovnaká ako v stredošarišských nárečiach. Z diachronického pohľadu so zreteľom na konvergentné tendencie v slovenských nárečiach³⁶ miera pádového synkretizmu v severošarišských dialektoch s pribúdajúcim časom stúpa.

³⁴ Aj v spisovnej slovenčine sa slovo *mater* skloňuje podľa vzoru *dlaň*. Azda preto sa toto špecifikum v týchto pomedzných dialektoch udržiava dodnes a odoláva zmenám na tvary *od dlaňi*, *žemi*, *maceri* vplyvom ostatných východoslovenských nárečí.

³⁵ A z našich výskumov ohľadom tejto problematiky (Bilský, 2019, s. 123).

³⁶ Vzhľadom na našu tému ide o konvergentné tendencie medzi severošarišskými a väčšinovými stredošarišskými nárečiami, ktoré v tomto procese vystupujú ako prameň interferencie, kým severošarišské dialekty predstavujú objekt interferencie.

LITERATÚRA

- BILSKÝ, Jozef: Súčasný stav používania nárečia v Dlhej Lúke. Diplomová práca. Košice: Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika 2014. 88 s.
- BILSKÝ, Jozef: Severošarišská archaická enkláva menom Hažlín. Rigorózna práca. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2017. 169 s.
- BILSKÝ, Jozef: Pádový synkretizmus vo východoslovenských nárečiach. Dizertačná práca. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2019. 258 s.
- BUFFA, Ferdinand: Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava: SAV 1953. 247 s.
- BUFFA, Ferdinand: Šarišské nárečia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1995. 400 s.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: SAV 2013. 432 s.
- DORULA, Ján: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1977. 136 s.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia (Odras slovensko-poľských jazykových kontaktov na fonologickej rovine). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1993. 169 s.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Kapitoly zo slavistiky II. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008. 312 s.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2016. 248 s.
- HORÁK, Gejza: Nárečie Pohorelej. Bratislava: SAV 1955. 250 s.
- JABUR, Vasiľ: Morfológia a syntax rusínskeho jazyka. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2015. 190 s.
- KOTULIČ, Izidor: Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí (1957). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 269 s.
- KOVÁČOVÁ, Viera: Sotácke nárečia severovýchodného Zemplína z aspektu petrifikácie a nivelizácie. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2010. 173 s.
- KOVÁČOVÁ, Viera: Vybrané kapitoly z dialektológie. Ružomberok: VERBUM, vydavateľstvo Katolíckej univerzity v Ružomberku 2013. 304 s.
- KOVÁČOVÁ, Viera: Z problematiky archaizmov v slovenských nárečiach. Ružomberok: VERBUM, vydavateľstvo Katolíckej univerzity v Ružomberku 2015. 174 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Náčrt dejín slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 196 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 208 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.
- MISTRÍK, Jozef a kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993. 518 s.
- ORAVEC, Ján: Predmet morfológie. In: Súčasný slovenský spisovný jazyk – morfológia. Bratislava: SPN 1984, s. 7 – 29.
- PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1990. 266 s.
- RIPKA, Ivor: Korene pádového synkretizmu v mäkkých ženských substantívach. In: Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku: zborník príspevkov z vedeckej konferencie konanej v dňoch 8. – 9. októbra 2001 v Smoleniciach. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2003, s. 103 – 107. Dostupné z WWW: <http://www.juls.savba.sk/ediela/tpgvs2003/tpgvs.pdf> [cit. 2022-12-12].
- SABOL, Ján: Analogistický a anomalistický princíp pri jazykových kodifikáciách. In: Jazykovedný zápisník, 2007, roč. 22-24 – 2003/2005, s. 45 – 46. Dostupné z WWW: http://www.juls.savba.sk/sjs/zapisnikySJS/zap2003_2005.pdf [cit. 2022-12-12].

SEDLÁKOVÁ, Marianna: Vokalická a konsonantická mäkkostná korelácia v slovenských nárečiach na základe fonologickej mikroštruktúry jedného nárečia juhovýchodného Spiša. In: *Philologica*. LXX II. Slovo a tvar v štruktúre a v komunikácii. Ed. G. Múcsková. Bratislava: Univerzita Komenského 2013, s. 137 – 147.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov: SLOVACONTACT 1995. 180 s.

ŠTOLC, Jozef a kol.: Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Časť druhá. Úvod – komentáre. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1978. 192 s.

ŠTOLC, Jozef a kol.: Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Časť prvá. Mapy. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1981. 316 s.

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1994. 173 s.

ŽIGO, Pavol: Analógie a anomálie v substantívnej deklinácii slovanských jazykov.

Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012. 176 s.

Korpusovolingvistická analýza opozitných dvojíc „čierno-bielych“ frazém

Kristína Bobeková

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra, Slovenská akadémia vied, v. v. i.,

Bratislava

kristina.bobekova@korpus.juls.savba.sk

1 Frazéma

Frazémy predstavujú bohatý zdroj informácií s preneseným významom, nevynímajúc frazémy s komponentom farby, ktorý väčšmi zdôrazňuje expresívnosť a obraznosť týchto slovných spojení na základe farebnej vizualizácie a asociácie s farbami používateľov jazyka. Frazému vymedzujeme ako „špecifický typ ustáleného slovného spojenia vyznačujúci sa expresívnosťou a obraznosťou, ktorého zložky sa úplne alebo aspoň čiastočne desémantizovali“ (Mlacek – Ďurčo a kol., 1995, s. 28). Na frazémy možno takisto nazerať ako na „ustálené slovné spojenia, ktoré majú expresívny charakter, t. j. v ich význame možno pozorovať citovo-hodnotiaci prvok“ (Majchráková – Chlpíková – Bobeková, 2017, s. 12).

Čiernu a bielu ako komponent farby v analyzovaných frazémach sme zvolili na základe frekvenčných údajov z databázy Slovenského národného korpusu (ďalej len SNK), kde výrazne vyššia frekvencia adjektív čierny a biely dokazuje ich častejšie používanie v porovnaní s ostatnými adjektívami s významom farby. Takisto nemožno opomenúť skutočnosť, že heslové slová biely a čierny v *Slovníku kolokácií prídavných mien v slovenčine* (Majchráková – Chlpíková – Bobeková, 2017) sú bohaté nielen v počte kolokácií v jednotlivých kolokačných štruktúrach, ale aj v počte frazém v štruktúre frazémy a frázy (pozri tabuľku č. 4 v *Slovníku kolokácií prídavných mien v slovenčine*; Majchráková – Chlpíková – Bobeková, 2017).

V príspevku sa zaoberáme korpusovolingvistickou analýzou „čierno-bielych“ frazém na báze korpusových dát, konkrétne sa zaoberáme analýzou opozitných dvojíc frazém s komponentmi farieb čierny a biely. Analýze sme podrobili dve dvojice frazém obsahujúce adjektíva čierny a biely: *čierne na bielom vs biele na čiernom, čiernou kriedou do komína vs bielou kriedou do komína*. Analyzované frazémy pochádzajú z vyššie uvedeného *Slovníka kolokácií prídavných*

mien v slovenčine (Majchráková – Chlpíková – Bobeková, 2017), v ktorom spracované frazémy „predstavujú uzualizované vety alebo časti viet, ktoré v textoch fungujú ako hotové celky charakteristické pre isté komunikačné situácie“ (Majchráková – Chlpíková – Bobeková, 2017, s. 12).

Frekvenčné údaje, s ktorými pracujeme v príspevku, pochádzajú z najnovšej verzie Slovenského národného korpusu prim-10.0, z internej verzie juls-all (pozri 2.2 Čiernou kriedou do komína vs bielou kriedou do komína). Internú verziu SNK prim-10.0-juls-all sme použili nielen na zisťovanie frekvenčných údajov frazém, ale aj na analýzu ich lexikálneho okolia. Frekvenčné údaje vyjadrujú absolútnu frekvenciu, a teda celkový počet výskytov v databáze SNK. Úskalím práce s absolútnou frekvenciou je skutočnosť, že frekvenčné údaje môžu zahŕňať napríklad aj názvy relácií, filmov či knižných diel. Na druhej strane, práca s absolútnou frekvenciou má svoje opodstatnenie. Ak sa bližšie pozrieme na frekvenčné údaje analyzovaných frazém, zistíme, že frazémy ako príznakové spojenia môžu mať podstatne nižšiu frekvenciu¹ (pozri 2 Analýza frazém a ich lexikálneho okolia). Zaujímavosťou môže byť, že z hľadiska frekventovanosti je príznakovosť frazém vnímaná mierne odlišne oproti kolokáciám v *Slovníku kolokácií prídavných mien v slovenčine* (Majchráková – Chlpíková – Bobeková, 2017). Autorky slovníka síce radia frazémy na úroveň kolokácií, ale odlišne vnímajú ich príznakovosť z hľadiska frekventovanosti. Kým príznakovosť frazém vidia rovnako ako vo vyšších frekvenčných údajoch, tak aj v nižších – naopak, pri príznakovosti kolokácií sa opierajú viac-menej len o vyššie frekvenčné údaje. Príznakovosť kolokácie „vyplýva z jej frekventovanosti, z častého výskytu v písaných textoch a/alebo zo štatistickej signifikantnosti vyjadrenej hodnotami štatistických mier“ (Majchráková – Chlpíková – Bobeková, 2017, s. 9).

Korpusové dáta nám ukazujú, že z hľadiska frekventovanosti sa pri frazémach nemôžeme zakaždým opierať o ich frekvenciu. Hoci frekventovanosť frazém v SNK neponúka vždy závažné frekvenčné údaje, stále dokážeme nahliadnuť do ich lexikálneho okolia, a práve jeho analýzou môžeme získať širší obraz o sémantike frazém.

2 Analýza frazém a ich lexikálneho okolia

2.1 Čierne na bielom vs biele na čiernom

Frazéma *čierne na bielom* má v databáze Slovenského národného korpusu 1 735 výskytov. V *Slovníku súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006) nájdeme pri frazéme *čierne na*

¹ Počet výskytov v Slovenskom národnom korpuse.

bielom význam „jasne, zreteľne napísané“ (2006, s. 506), ktorý dokážeme potvrdiť analýzou lexikálneho okolia korpusových dát z verzie SNK prim-10.0-juls-all. Síce *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006) uvádza znenie frazémy s verbami *mať* a *dať*, korpusové dáta svedčia o širokom spektre verb, ktoré sa nachádzajú v tesnej blízkosti frazémy. Vzhľadom na pomerne vysoký počet výskytov si môžeme pomôcť funkciou frekvencia, ktorú nám ponúka vyhľadávací nástroj NoSketch Engine. Ak si v databáze SNK vytvoríme frekvenčný zoznam s atribútom lemma na prvej úrovni na pozícii 1L, to znamená prvá pozícia naľavo od frazémy *čierne na bielom*, získame zoznam lem nachádzajúcich sa pred frazémou, ktoré sú zoradené podľa funkcie frekvencia – od najvyššej hodnoty po najnižšiu. Vďaka nastaveniu atribútu lemma a jeho funkcii vidíme abecedne zoradené zoznamy lem v základnom tvare, ktoré sa nachádzajú na prvej pozícii naľavo od frazémy. Pred analyzovanou frazémou sa v prevažnej miere vyskytujú verbá, z ktorých najvyšší počet 173 výskytov má verbum *stáť*, ďalej nasleduje verbum *mať* so 165 výskytmi a jeho negatívny tvar *nemať* s ďalšími 13 výskytmi, verbum *byť* so 142 výskytmi a jeho negatívny tvar *nebyť* s ďalšími 9 výskytmi či verbum *vidieť* s 35 výskytmi. S nižšími frekvenčnými údajmi sa v zozname nachádzajú napríklad verbá *ukázať* so 14 výskytmi, *dať* s 12 výskytmi, *napísať* s 11 výskytmi a jeho negatívny tvar *nenapísať* s 2 výskytmi. Na prvej pozícii naľavo od frazémy majú vo frekvenčnom zozname početné zastúpenie o. i. pronominá. Najčastejšie sa v tesnej blízkosti frazémy *čierne na bielom* na vyššie uvedenej pozícii nachádzajú pronomen *to* so 190 výskytmi a pronomen *tu* s 52 výskytmi.

Pri analýze lexikálneho okolia korpusových dát nemožno vynechať lemy nachádzajúce sa za frazémou. Ak si tentokrát v databáze SNK vytvoríme frekvenčný zoznam opätovne s atribútom lemma na prvej úrovni na pozícii 1R, to znamená prvá pozícia napravo od frazémy *čierne na bielom*, získame zoznam lem nachádzajúcich sa za frazémou. Aj v tomto prípade nám funkcia frekvencia zoradí lemy od najvyššej hodnoty po najnižšiu, avšak nás zaujíma atribút lemma, vďaka čomu vidíme abecedné zoradenie lexém nachádzajúcich sa napravo od frazémy v ich základnom tvare. Za analyzovanou frazémou sa aj na tejto pozícii vyskytujú v prevažnej miere verbá, z ktorých najvyšší počet 27 výskytov má verbum *stáť*, pri verbe *byť* hovoríme o 14 výskytoch. Nižšie frekvenčné údaje sú zastúpené verbami *prečítať* so 4 výskytmi, *označiť* s 3 výskytmi, *potvrdiť* s 3 výskytmi, *potvrzovať* s 3 výskytmi či *vidieť* takisto s 3 výskytmi. Ani v tomto prípade nie je zastúpenie pronomín výnimkou na prvej pozícii naľavo od frazémy. Najčastejšie sa v tesnej blízkosti frazémy *čierne na bielom* na uvedenej pozícii nachádzajú pronominá *to* s 10 výskytmi a *tu* s 3 výskytmi.

Frazéma *biele na čiernom* má oproti frazéme *čierne na bielom* síce neporovnateľne nižšiu frekvenciu, avšak stále hovoríme o relatívne vysokom čísle výskytov – o 41 výskytoch. Síce nám *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006) neponúka frazému *biele na čiernom*, vychádzame z premisy, že zámena komponentu farby neovplyvní sémantiku frazém a obe majú rovnaký význam. Ak si v databáze SNK vytvoríme frekvenčný zoznam s atribútom lemma na prvej úrovni na pozícii 1L, to znamená prvá pozícia naľavo od frazémy *biele na čiernom*, získame zoznam lem nachádzajúcich sa pred frazémou, ktoré sú zoradené podľa funkcie frekvencia – od najvyššej hodnoty po najnižšiu. Vďaka atribútu lemma sme získali abecedné zoradenie lexém nachádzajúcich sa naľavo od frazémy v ich základnom tvare. Pred analyzovanou frazémou sa aj v tomto prípade v prevažnej miere vyskytujú verbá, z ktorých najvyšší počet 2 výskyty má verbum *byť*, ďalej nasleduje verbum *dať* s 1 výskytom, verbum *mať* takisto s 1 výskytom či verbum *napísať* s 1 výskytom a jeho negatívny tvar *nenapísať* s 1 výskytom. Frazéma *biele na čiernom* nie je výnimkou a na prvej pozícii naľavo od analyzovanej frazémy majú vo frekvenčnom zozname zastúpenie aj pronominá. Najčastejšie sa v blízkosti frazémy na vyššie uvedenej pozícii nachádzajú pronominá *to* so 4 výskytmi, *tu* s 1 výskytom či *tam* s výskytom 1.

Ani v tomto prípade nemožno opomenúť pri analýze lexikálneho okolia korpusových dát lemy nachádzajúce sa za frazémou *biele na čiernom*. Ak si v databáze SNK vytvoríme frekvenčný zoznam s atribútom lemma na prvej úrovni na pozícii 1R, to znamená prvá pozícia napravo od frazémy *biele na čiernom*, získame zoznam lem nachádzajúcich sa za frazémou. Funkcia frekvencia nám zoradí lemy od najvyššej hodnoty po najnižšiu. Nás predovšetkým zaujíma atribút lemma a jeho funkcia, vďaka čomu opäťovne získame abecedne zoradené lexémy nachádzajúce sa napravo od frazémy v ich základnom tvare. Za analyzovanou frazémou sa na tejto pozícii vyskytuje z verb len verbum *uvidieť* s počtom 1. Lexikálne okolie frazémy *biele na čiernom* na prvej pozícii naľavo od analyzovanej frazémy neponúka pronominá v jej tesnej blízkosti.

Analýza lexikálneho okolia oboch frazém, *čierne na bielom* a *biele na čiernom*, potvrdzuje všeobecne známu sémantiku frazém o niečom, čo je skalopevne potvrdené, resp. o niečom, v čo máme absolútnu istotu. Pri frazéme *biele na čiernom* a jej absencii v *Slovníku súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006), *Malom frazeologickom slovníku* (1974) i *Slovenských prísloviach, porekadlách, úsloviach a hádankach* (2018) je otázne, či vôbec môžeme hovoriť o variante frazémy *čierne na bielom* alebo o slovnom spojení s doslovným významom z oblasti informačných technológií (ďalej len IT), či dokonca o slovnom spojení na úrovni frazémy, ktoré vzniklo náhodným spôsobom. Korpusové dáta nám poskytujú aj texty z oblasti

IT, v ktorých na základe analýzy lexikálneho okolia dokážeme identifikovať doslovný význam spojenia *biele na čiernom*, ktorý súvisí s programátorskou činnosťou alebo nastavením obrazovky počítača. Ani jeden text z oblasti IT neposúva spojenie *biele na čiernom* vo významovej rovine na úroveň frazémy. Slovné spojenie *biele na čiernom* sa na úrovni frazémy vyskytuje v korpusových dátach len v publicistických textoch a v beletrii. Na základe analýzy lexikálneho okolia dokážeme identifikovať sémantiku frazémy *biele na čiernom* ako totožnú so sémantikou frazémy *čierne na bielom*. Výmena farieb neposúva sémantiku frazémy *biele na čiernom* do odlišnej významovej roviny a sémantická zhoda oboch frazém potvrdzuje, že frazéma *biele na čiernom* je variantom frazémy *čierne na bielom*. Vychádzali sme z premisy, že frazéma *biele na čiernom* sa dostala do povedomia používateľov jazyka najmä brbtom slovenského politika, avšak korpusové dáta svedčia o výskyte frazémy ešte pred samotným výrokom. Domnievame sa, že frazéma *biele na čiernom* vznikla náhodným spôsobom, skomoleninou či neznalosťou pôvodnej frazémy. Nemožno však vylúčiť skutočnosť, že nebyť neslávne známeho brbtu, frazéma *biele na čiernom* by sa nebola stala „frazeologickým fenoménom“ a netešila by sa úsmevnej oblúbe používateľov jazyka.

Na základe analyzovaných dát sa javí, že sémantická opozitnosť sa prejavuje len v rovine farebného komponentu *čierny* vs *biely*. Významová podstata opozitnej dvojice *čierne na bielom* vs *biele na čiernom* nie je ovplyvnená zámenou farebných komponentov na úrovni frazémy. Výnimku tvorí slovné spojenie *čierne na bielom* súvisiace s oblasťou IT, keďže v takomto prípade nemožno hovoriť o frazéme.

Pri frazémach *čierne na bielom* a *biele na čiernom* je na zamyslenie, aký jazykový obraz uchovávajú a na aké kultúrne reálie odkazujú. Má písaný text, v dnešnej modernej dobe aj hlasový alebo videový záznam, vyššiu dôveryhodnosť ako nezaznamenaný ústny dohovor, prísľub, výrok či tvrdenie?

2.2 Čiernou kriedou do komína vs bielou kriedou do komína

Frazéma *čiernou kriedou do komína* má v databáze Slovenského národného korpusu 15 výskytov. V *Slovníku súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006) nájdeme pri frazéme *čiernou kriedou do komína* význam „uznať niečo za nezvyčajné, ale málo dôležité“ s ironickým podtónom (2006, s. 506), ktorý dokážeme potvrdiť analýzou lexikálneho okolia korpusových dát z verzie SNK prim-10.0-juls-all. Výhodou nižších frekvenčných údajov je práca s lexikálnym okolím všetkých výskytov ako celku, bez nutnosti vytvárania frekvenčných zoznamov na rôznych pozíciách. *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*

(2006) uvádza znenie frazémy s verbom *zapísať*, čo nám korpusové dáta potvrdzujú. Pred analyzovanou frazémou sa nachádzajú verbá, z ktorých najvyšší počet 11 výskytov má verbum *zapísať*, ďalej nasleduje verbum *písať* s 3 výskytmi a na konci zoznamu stojí verbum *napísať* s výskytom 1. Okrem verb sa pred frazémou *čiernou kriedou do komína* vyskytuje v bezprostrednej blízkosti pronomen *to* s 5 výskytmi, ktorý sa viaže s verbami *písať* v 3 výskytoch a *zapísať* v 2 výskytoch.

Frazéma *bielou kriedou do komína* má nízku frekvenciu hraničiacu s nulou, hovoríme len o 1 výskyte v SNK prim-10.0-juls-all. *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006) nám neponúka frazému *bielou kriedou do komína*, a teda aj v tomto prípade vychádzame z premisy, že obe frazémy majú rovnaký alebo obdobný význam. Vzhľadom na veľmi nízky výskyt frazémy v databáze Slovenského národného korpusu sme sa rozhodli pozrieť na lexikálne okolie frazémy aj v starších verziách SNK. Frazéma *bielou kriedou do komína* má v databáze Slovenského národného korpusu 1 výskyt vo verzii prim-9.0-juls-all, 1 výskyt vo verzii prim-8.0-juls-all a takisto 1 výskyt vo verzii prim-7.0-juls-all, avšak vo verzii prim-6.1-juls-all už má 2 výskyty. Opätovne, pri nižších frekvenčných údajoch, resp. pri minimálnej frekvencii, nie je nutné vytvárať frekvenčné zoznamy na rôznych pozíciách a analýzou lexikálneho okolia korpusových dát z vyššie uvedených verzií SNK dokážeme potvrdiť našu premisu o sémantike frazém. Pred analyzovanou frazémou sa nachádza verbum *zapísať*, ktoré má len 2 výskyty v najstaršej voľne prístupnej internej verzii SNK prim-6.1-juls-all, po 1 výskyte má verbum *zapísať* vo vyšších interných verziách SNK – prim-7.0-juls-all, prim-8.0-juls-all, prim-9.0-juls-all a prim-10.0-juls-all.

Analýza lexikálneho okolia frazém, *čiernou kriedou do komína* a *bielou kriedou do komína*, potvrdzuje dobre známu sémantiku frazém o neočakávanej udalosti či čine, ktoré nemajú veľký význam a možno ich považovať za síce v istom zmysle symbolické, ale nedôležité, avšak s prítomným ironickým podtónom. Pri frazéme *bielou kriedou do komína* s takmer nulovou frekvenciou oproti jej opozitnému náprotivku *čiernou kriedou do komína* a jej absencii nielen v *Slovníku súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006), ale aj v *Malom frazeologickom slovníku* (1974) či *Slovenských prísloviach, porekadlách, úsloviach a hádankách* (2018) sa vynára otázka, či je komponent bielej farby variantom alebo neúmyselnou a náhodnou zámenou používateľov jazyka.

Odhliadnuc od korpusových a slovníkových dát, frazéma *bielou kriedou do komína* je vnímaná používateľmi jazyka ako entita označujúca niečo výnimočné, dôležité či významné. Oproti predchádzajúcej analyzovanej opozitnej dvojici možno badať v tomto prípade rozdiel. Sémantická opozitnosť sa neprejavuje len v rovine farebného komponentu *čierny* vs *biely*, ale

aj v rovine samotnej významovej podstaty opozitnej dvojice frazém *čiernou kriedou do komína*, označujúcou niečo bezvýznamné, vs *bielou kriedou do komína*, označujúcou niečo významné.

3 Záver

Pri analýze lexikálneho okolia frazém s komponentom farby sme sa nezamerali len na ich všeobecne známe významy, ale na čo najväčšiu množinu možných významov na základe dostupných dát zo Slovenského národného korpusu. Komponent farby môžeme vnímať ako isté prepojenie s asociáciami z bežného života, vďaka ktorým dostáva obraznosť jasnejšiu podobu. Z uvedených analýz vyplýva, že lexikálne okolie môže ovplyvniť sémantiku frazém, resp. slovných spojení, a potvrdzuje sa dôležitosť kontextu, v ktorom je dané slovné spojenie na úrovni frazémy alebo doslovného významu použité. Chceli by sme zdôrazniť, že sme lexikálne okolie frazém interpretovali na základe dostupných korpusových dát a výsledky analýz nemožno vnímať v zovšeobecňujúcom rozmere, ale s ohľadom na dané korpusové možnosti, tzn. s ohľadom na lexikálne okolie, ktoré nám korpusové databázy ponúkajú.

V rôznorodosti významov vidíme uchovávanie jazykového obrazu sveta a práve na analyzovaných frazémach máme možnosť postrehnúť jazykovú interpretáciu reality bez ohľadu na jej korektnosť. Sémantický prínos komponentu farby, nielen vo frazémach, ale všeobecne v jazyku, je nepopierateľný a môžeme konštatovať, že frazémy vnímame ako bohatú studnicu informácií, poznávania, reflexie dynamiky vývoja spoločnosti či odkazov na rôzne kultúrne reálie. Na tomto mieste sa vynára otázka, do akej miery ovplyvňuje používanie frazém jazykové povedomie používateľov jazyka o ich sémantike a následnej motivácii použitia v ústnej alebo v písomnej komunikácii.

LITERATÚRA

MAJCHRÁKOVÁ, Daniela: K niektorým koncepcným otázkam Slovníka slovných spojení slovenčiny. Prídavné mená. In: 70 години българска академична лексикография. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ 2013, s. 225 – 230.

MAJCHRÁKOVÁ, Daniela – CHLPIKOVÁ, Katarína – BOBEKOVÁ, Kristína: Slovník kolokácií prídavných mien v slovenčine. Bratislava: VEDA 2017. 344 s.

MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter a kol.: Frazeologická terminológia. Bratislava: Stimul 1995. 160 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: VEDA 2006. 1 134 s.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Malý frazeologický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 296 s.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky. Bratislava: TATRAN 2018. 816 s.

ZDROJE

Slovenský národný korpus – prim-6.1-julls-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013. [Interná verzia korpusu].

Slovenský národný korpus – prim-7.0-julls-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2015. [Interná verzia korpusu].

Slovenský národný korpus – prim-8.0-julls-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2018. [Interná verzia korpusu].

Slovenský národný korpus – prim-9.0-julls-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2020. [Interná verzia korpusu].

Slovenský národný korpus – prim-10.0-julls-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2022. [Interná verzia korpusu].

Vojna na Ukrajine ako jazykový problém¹

Daša Cimermanová

oddelenie jazykovej kultúry a terminológie, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra,

Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava

dasa.cimermanova@juls.savba.sk

1 Úvod

Jazyk je dynamický systém a na jeho dynamiku vplyvajú rôzne faktory. Jedným z faktorov, ktoré pôsobia na dynamiku jazyka, sú aj „všeobecné sociálno-politické faktory“ (Kralčák, 2015, s. 46), medzi ktoré by sme mohli zaradiť aj také krízové a dramatické situácie, akou je vojna. Vojna na Ukrajine, ktorá sa začala vo februári 2022, predstavuje novú spoločenskú mimojazykovú skutočnosť, ktorá podmienila niektoré otázky, problémy alebo neistoty. Od jej vzniku sa objavuje zvýšený výskyt textov o vojne v médiách či na sociálnych sieťach. Jazykové spracovanie tejto témy v sebe nesie okrem informácií a faktov aj emócie, ktoré môžu ovplyvňovať vnímanie jazykových javov u jazykových používateľov. So zvýšenou produkciou textov na túto tému súvisí aj fakt, že doteraz neuvedomované javy sa ukazujú ako salientné² a následne sa javia ako problematické, čo podmieňuje vznik jazykových problémov (ako napr. skloňovanie, používanie predložiek či prepis pomenovaní ukrajinských geografických objektov).

V príspevku sa zameriame na pomenovanie a opísanie jazykových problémov súvisiacich s aktuálnym dianím na Ukrajine. Na jazykové problémy nazeráme z rôznych pohľadov v závislosti od jazykových používateľov. Analyzovaný materiál tvoria otázky, ktoré prišli od začiatku vojny do jazykovej poradne JÚLŠ, a texty publikované v onlajnových médiách.

2 Rôzne pohľady na jazykový problém

Ako z názvu kapitoly vyplýva, jazykový problém býva vymedzený rôzne, a teda už samotný pojem *jazykový problém* predstavuje istý druh problému. V slovenskom lingvistickom

¹ Príspevok je súčasťou grantu VEGA č. 2/0133/20 „Slovenský pravopis a jeho pravidlá v kontexte súčasnej jazykovedy a jazykovej praxe“.

² Salientný prvok alebo jav je nejakým spôsobom nápadný, prípadne prominentný, vstupujúci do popredia. Salientnosťou sa v slovenskej lingvistike zaoberala napr. J. Kesselová (2018).

kontexte sa teoretickými otázkami jazykových problémov zaoberá najmä I. Lanstyák (2010, 2020), S. Sebók (2022) alebo J. Dolník (2010).

S. Sebók uvažuje o rôznych interpretáciách toho, čo môžeme považovať za jazykový problém, resp. z akej perspektívy sa niečo môže javiť ako jazykový problém. Na jazykový problém nazerá z pohľadu jazykového plánovania (jazykový problém ako niečo abstraktné) a z pohľadu jazykového manažmentu (jazykový problém ako konkrétne situácie; či ide o jazykový problém, určuje hovoriaci, nie odborník). Uvažuje teda o tom, ako nazerať na jazykové problémy, či z pohľadu hovoriaceho („zdola“ = *bottom up*), alebo z pohľadu lingvistov („zhora“ = *top down*), pričom hovoriaci ich nemusia vnímať ako jazykové problémy, kým na ne neupozornia odborníci (podľa S. Sebók, 2022, s. 337 – 348).

I. Lanstyák uvažuje o typizácii problémov na základe rôznych hľadísk – rozsah, trvácnosť, riešiteľnosť, závažnosť, dôsledky, zrozumiteľnosť, uvedomenosť, explicitnosť, miesto v jazykovom systéme a jazykový charakter (podľa Lanstyák, 2010, s. 47 – 58). Jazykový problém podľa I. Lanstyáka môže predstavovať „udalosť súvisiacu s jazykom, ktorá vzniká v priebehu (písomnej alebo ústnej) verbálnej komunikácie či v nadväznosti na ňu, vyvoláva v hovoriacom a/alebo v poslucháčovi nepríjemný pocit (emocionálny aspekt), zapríčiňuje poruchu komunikácie, zdržuje, v krajnom prípade znemožňuje komunikáciu v danom jazyku alebo v danej variete (komunikačný aspekt), núti hovoriaceho používať také jazykové či paralingvistické prostriedky, ktoré nemal v úmysle použiť (jazykový aspekt), počúvajúceho zasa núti používať pôvodne nezamýšľané dekodovacie stratégie (psycholingvistický aspekt)“ (Lanstyák, 2010, s. 42 – 43). Ide najmä o také javy, ktoré zabraňujú „hovoriacemu dosiahnuť svoj ‚jazykový cieľ‘“ (Lanstyák, 2010, s. 41) alebo predstavujú „negatívne hodnotený odklon od normy uplatňovanej v danom diskurze“ (Lanstyák, 2010, s. 42). I. Lanstyák však pri vymedzovaní jazykových problémov uvádza aj možné spôsoby riešenia jazykových problémov, okrem iných ide napr. o konzultáciu s jazykovým odborníkom (jazyková poradňa) alebo diskusie s inými používateľmi jazyka (napr. na internetových diskusiách).

S pojmom jazykový problém sa stretávame aj v jazykovej kultúre a v otázkach spisovného jazyka. Z pohľadu jazykovej kultúry na jazykové problémy nazerá napr. J. Dolník, ktorý uvažuje o dvoch typoch jazykových problémov – reálnych a umelých. Reálne (alebo prirodzené) jazykové problémy sú také, ktoré jazykoví používatelia prirodzene prežívajú v komunikácii. Umelé jazykové problémy nevznikajú prirodzene v komunikácii, ale sú to odklony od normy, na ktoré zväčša upozorňujú odborníci a pre používateľov sa stávajú problémovými až vo chvíli, keď si ich začnú uvedomovať. Reálne (prirodzené) jazykové problémy sú teda „len tie jazykové javy, ktoré používatelia prežívajú v komunikácii ako

problém, a teda potenciálne hľadajú oporu u jazykového experta“ (Dolník, 2010, s. 145). Problémy, ktorými sa zaoberáme v tomto príspevku, zodpovedajú práve tomuto úzkemu vymedzeniu – zameriavame sa na také problematické jazykové javy, ktoré sa v súvislosti s vojnovým konfliktom objavili medzi používateľmi jazyka a obrátili sa s nimi na lingvistov.

3 Jazykové problémy vyvolané vojnovým konfliktom na Ukrajine

Na jazykové problémy, ktoré sa objavili po začiatku vojny na Ukrajine a bezprostredne súvisia s jazykovými javmi, ktoré sa týkajú Ukrajiny, nazeráme z pohľadu jazykových používateľov. O ich vymedzení uvažuje J. Dolník (2019, s. 521 – 525), a to o štyroch typoch: *praktický jazykový používateľ* (jazykovú kompetenciu získava z jazykovej praxe nevedomovane, len na základe praktického využívania jazyka), *školený jazykový odborník* (jazyková kompetencia je usmerňovaná vzdelávacími inštitúciami, používateľ ovláda a aplikuje naučené pravidlá a je schopný „racionálne posúdiť, čo je správne“ /Dolník, 2019, s. 522/ a tiež je schopný o jazyku uvažovať reflexívne), *teoretický jazykový odborník* (systematicky opisuje jazyk na teoretickom základe, vychádza z vedeckých paradigiem, využíva rôzne metódy vyplývajúce z rôznych metodológií) a *metajazykový odborník* („dokáže posúdiť prínos teórií k poznaniu jazyka a zdôvodniť preferovanosť tej-ktorej teórie vzhľadom na to, aký zmysel hľadáme v poznávaní jazyka“ /Dolník, 2019, s. 523 – 524/). V podkapitolách uvádzame tri typy jazykových používateľov: *bežný jazykový používateľ*, *profesionálny jazykový používateľ* a *jazykový odborník*. Do prvej kategórie zaraďujeme takých používateľov jazyka, ktorí poslali svoju otázku do jazykovej poradne a neuviedli svoje zamestnanie. Predpokladáme však, že majú za sebou jazykové vzdelanie minimálne na úrovni základnej alebo strednej školy. Do druhej kategórie zaraďujeme používateľov jazyka, ktorí poslali otázku do jazykovej poradne a uviedli svoje zamestnanie v médiách, alebo takých používateľov jazyka, ktorí sú zamestnaní v médiách a uvádzajú sa ako autori mediálnych článkov uverejnených na internete. Predpokladáme, že jazyk je ich pracovným nástrojom a že majú väčšie vedomosti ako na úrovni školského vzdelania. Predpokladáme tiež, že vedia uvažovať o jazykových pravidlách a zákonitostiach a sú schopní o jazyku uvažovať racionálne. Do poslednej kategórie zaraďujeme lingvistov, ktorých považujeme za jazykových odborníkov na najvyššej úrovni. Prvé dve kategórie možno stotožniť so školenými jazykovými odborníkmi podľa J. Dolníka, pociťujeme však potrebu odlišiť v rámci tejto skupiny tých používateľov, ktorí profesionálne pracujú s jazykom. Kategória jazykového odborníka (v našom prípade ide o lingvistov, ktorí sa odborne vyjadrovali k jednotlivým otázkam) sa čiastočne prekrýva s teoretickými jazykovými odborníkmi podľa J. Dolníka.

Používatelia jazyka (bežní aj profesionálni) môžu vnímať iné jazykové problémy ako jazykovedci (lingvisti), resp. používatelia jazyka vnímajú konkrétny jazykový problém inak, ako ho vnímajú jazykovedci. Tieto skupiny jazykových používateľov sa tiež líšia v spôsobe, resp. v návrhu riešenia konkrétneho problému. Nasledujúce príklady sú ukážky rôznych pohľadov na jazykové problémy a tiež rôznych prístupov k ich riešeniu.

3.1 Písanie predložky *v* alebo *na* v spojení s Ukrajinou alebo ukrajinskými regiónmi

Používanie predložky *na* v spojitosti s Ukrajinou nepredstavuje jazykový problém, ktorý by spôsoboval nezrozumiteľnosť v komunikácii. Variantnosť týchto predložiek je známa aj z iných spojení, napr. *na internát – do internátu*, *na predajni – v predajni* alebo aj v spojení s inými územnými celkami, napr. *do Liptova – na Liptov*, *v Zemplíne – na Zemplíne*. Spojenie *na Ukrajinu/na Ukrajinu* namiesto *v Ukrajinu/do Ukrajiny* má pre bežných používateľov jazyka viac-menej emocionálny rozmer. Títo používatelia jazyka uvažujú o tom, že spojenie s predložkou *na* poukazuje na okrajovosť, ale zároveň aj nesamostatnosť, podriadenosť Ukrajiny, a chcú byť ohľaduplní voči Ukrajine, ktorá je samostatným štátom. Predchádzajúce tvrdenie potvrdzujú doklady z otázok³, ktoré prišli do jazykovej poradne (ďalej len JP), napr. ... *predložka "na" by sa mala používať pre presne neohraničené územia : "na juhu", "na severe Nemecka", zatiaľ čo pre samostatné štáty sa používa predložka "v" a "do" : "v Nemecku", "do Poľska". Z historicko-politického hľadiska je ale Ukrajina už 31 rokov samostatným štátom. Nemalo by sa teda toto slovné spojenie oficiálne zmeniť na "v Ukrajine" a "do Ukrajiny", podobne ako to bolo učené v poľštine?...* (otázka z JP, 5. 3. 2022), ... *V súvislosti s válkou upozorňujú Ukrajinci na nesprávnu terminológiu „na Ukrajině“ – správne má byť v Ukrajine. „Na Ukrajině“ pro ně představuje označení okrajové, podřízené oblasti...* (úryvok z otázky, ktorá prišla do JP, 11. 4. 2022). Vidíme, že nejde len o problém jazykovej správnosti, ale aj pragmatický (etický) jazykový problém, keďže podľa bežných jazykových používateľov to aj Ukrajinci vnímajú ako znevažujúce. Zároveň je evidentná jazyková neistota pri tom, či si má používateľ vybrať zaužívanú, doteraz frekventovanejšiu podobu, alebo podobu, ktorou by chcel ukázať Ukrajine ohľaduplnosť, napr. ... *Ak chcem byť ohľaduplný voči Ukrajincom a používať spojenie „v Ukrajine“, je to zároveň aj gramaticky správne?...* (úryvok z otázky, ktorá prišla do JP, 2. 9. 2022).

Podobná otázka o voľbe vhodnejšej predložky sa týkala aj oblasti Donbasu: ... *ktorá predložka je vhodnejšia v súvislosti s Donbasom: Idem na Donbas/do Donbasu? Vojna na/v*

³ Otázky ponechávame v pôvodnej, neupravenej verzii.

Donbase? (úryvok otázky, ktorá prišla do JP, 20. 4. 2022). Tu však do popredia vystupuje len otázka jazykovej správnosti a zrejme nie je podmienená pragmaticky alebo emocionálne.

Čo sa týka pohľadu jazykových odborníkov (v tomto prípade ich predstavujú pracovníčky jazykovej poradne, ktoré na dané otázky odpovedali), pri spojení predložky s Ukrajinou (a ako uvádzajú aj so Slovenskom a Moravou) odporúčajú používanie predložky *na* a ďalej uvádzajú, že ide pravdepodobne o súvis s historickou polohou daných území. Zároveň vylučujú akékoľvek politické dôvody (ako podriadenosť či nesamostatnosť) na používanie predložky *na* v spojení s Ukrajinou: *Spájanie týchto názvov v priestorovom význame s predložkou na sa vysvetľuje historickou tradíciou. Nemožno súhlasiť s tvrdením, že väzba názvu Ukrajina s predložkou na potláča medzinárodnoprávnu subjektivitu tohto štátu. Aj názov našej krajiny sa spája s predložkou na, pričom je to samostatný štát* (odpoveď JP zo 7. 10. 2022). Napriek tomuto pomerne jednoznačnému záveru zo strany jazykovej preskripcie zaznamenávame v používaní predložiek *na* a *v a na* a *do* istú dynamiku v reálnej jazykovej praxi. V korpuse Omnia Slovaca IV Maior Beta (22.01)⁴ nájdeme 2 427 dokladov spojenia *v Ukrajinu* a 783 dokladov spojenia *do Ukrajiny*. Stále však prevažuje spojenia *na Ukrajinu* (95 722 dokladov).

Na rozdiel od pomerne jednoznačného stanoviska v prípade názvu štátu pri oblasti Donbas sa pripúšťa variantnosť pri spájateľnosti s predložkami: *Väzba názvu Donbas v miestnom význame v jazykovej praxi kolíše, používa sa predložka v – v Donbase (táto väzba prevláda) aj na – na Donbase. Podobne je to pri vyjadrení smeru, kde je použitie predložiek do a na vyrovnané: vrátiť sa do Donbasu – presídlieť sa na Donbas.* (odpoveď JP z 26. 4. 2022).

3.2 Skloňovanie názvov niektorých ukrajinských miest

V súvislosti s vojnou na Ukrajine sa ukazuje ako problematické aj skloňovanie názvov niektorých miest, najmä v genitíve. Bežní jazykoví používatelia sa na jazykovú poradňu obrátili v súvislosti so skloňovaním mesta *Cherson* (... *prosím o odpoveď na otázku, ako správne skloňujeme v genitíve názov ukrajinského mesta Cherson. Je správne (z) Chersona, (z) Chersonu alebo sú prípustné oba varianty?* /otázka, ktorá prišla do JP, 8. 6. 2022/), čo tiež nepredstavuje problém, ktorý by spôsoboval nezrozumiteľnosť v komunikácii. Tento problém nesúvisí s emóciami ani s potrebou byť ohľaduplný voči Ukrajine, ide výlučne o problém súvisiaci s jazykovou neistotou a zároveň s potrebou byť v súlade so spisovnou normou. Pri tomto probléme sa objavuje aj častý jazykový mýtus, že ak existujú dva možné spôsoby

⁴ Korpus vznikol zlúčením dát zo SNK a dát webových korpusov. Je určený pre interné potreby pracovníkov JÚLŠ SAV, v. v. i.

vyjadrenia, jeden z nich musí byť správny. Tento problém sa však ukazuje pri mnohých ďalších otázkach, nielen v súvislosti s vojnou na Ukrajine, je súčasťou celej kategórie problémov súvisiacich s variantným genitívom (-a/-u) pri neživotných maskulínach. Jazyková poradňa uvažuje o variantnom používaní prípon s preferenciou koncovky -u na základe frekvencie v korpusoch.

Do jazykovej poradne prišli aj otázky týkajúce sa skloňovania ukrajinských miest, ktoré sa končia na -pol/-pol'. Ako reakcia na tento jazykový problém vyšiel článok v časopise *Quark* (S. Duchková, 2022), v ktorej sa pripúšťa dvojaký prepis, a teda aj dvojaké skloňovanie, napr. „let z Kyjeva do Simferopolu/v uliciach Simferopol'u, obrancovia Mariupola/separatisti Mariupol'a“ (Duchková, 2022) a pod.

3.3 Prepis názvov niektorých ukrajinských miest

Napriek tomu, že ide o najviditeľnejší a zrejme aj najcitlivejší jazykový problém (o čom svedčia aj diskusie v médiách, množstvo písomných aj telefonických otázok v jazykovej poradni, diskusie na internete), opäť nejde o problém, ktorý by spôsoboval nezrozumiteľnosť v komunikácii. Pri týchto otázkach ide najmä o pragmaticolingvistický problém súvisiaci s potrebou prejavit' spolupatričnosť voči Ukrajine, čím sa zároveň narúša v slovenčine ustálený spôsob písania názvov miest ako *Kyjev*, *Charkov* alebo *Ľvov*.

Do jazykovej poradne prišlo množstvo otázok o prepise ukrajinských miest (najmä prepis hlavného mesta *Kyjev*) po medializovaní tohto problému. Médiá, ktoré zvolili rôzny prepis (vžitý slovenský alebo „nový“, založený na prepise z ukrajinskej podoby názvu), spôsobili jazykovým používateľom neistotu. Pri tomto probléme sa ukazuje aj dôležité postavenie médií v spoločnosti, ktoré majú schopnosť ovplyvňovať nielen verejnú mienku, ale aj jazykové správanie a sebedomie. Problém s prepisom názvov ukrajinských miest opäť súvisí s emocionálnosťou, autori otázok chcú prejavit' solidaritu a spolupatričnosť Ukrajine tým, že odmietnu podľa nich prepis z „ruskej“ podoby názvu mesta *Kyjev* kvôli negatívnym postojom voči Rusku, napr. *Je správny názor, že Kyjev je ruské pomenovanie a nemali by sme ho používať? Je tu paralela možno s Bratislavou, ktorú na Slovensku voláme Bratislava a nie Pozsony, ako ju volajú len Maďari? Je to na nás ako si zvolíme hlavné mesto Ukrajiny nazývať alebo sa to riadi aj podľa toho, ako si to praje samotná Ukrajina? Možno používať oba výrazy alebo aj viac, keď v zahraničí som videl aj Kiev aj Kyiv?* (úryvok z otázky, ktorá prišla do JP, 21. 3. 2022). V otázkach týkajúcich sa správneho prepisovania sa ukazujú aj pochybnosti o správnosti používania štandardizovaného pomenovania (exonyma), napr. *Chcel by som sa spýtať ako teda možno písať na Slovensku pomenovanie hlavného*

mesta Ukrajiny? Je správne Kyjev, alebo by sme mohli používať Kyiv? (úryvok z otázky, ktorá prišla do JP, 21. 3. 2022). Za jazykový problém považujú niektorí používatelia z vybranej kategórie aj používanie „nového“ prepisu, takúto zmenu považujú za zbytočnú a zmätočnú, vyvolávajúcu pochybnosti o tom, či sa v spisovnej slovenčine udiala nejaká zmena, napr. Dobrý deň, už pred časom som si všimla, že v slovenskej tlači sa akosi prestali používať spisovné názvy ukrajinských miest (ako napr. KyjEv, CharkOv), a namiesto toho čoraz častejšie vidam názvy miest v takpovediac pôvodných tvaroch, t. j. Kyjiv, Charkiv. Udiala sa v spisovnom slovenskom jazyku nejaká oficiálna zmena, o ktorej neviem? V prípade, že nie, prečo na toto niekto neupozorní, prípadne, prečo sa toto pravidlo nepoužíva aj pri názvoch iných zahraničných miest, napr. Wien namiesto Viedeň? Zachovala by sa tak aspoň konzistentnosť. (otázka, ktorá prišla do JP, 30. 7. 2022).

Z množstva diskusií a príspevkov na sociálnych sieťach je zrejmé, že ide o medializovaný problém. K prepisu ukrajinských miest sa rôzne médiá stavajú rôzne. Prvý pohľad je ten, ktorý nesúhlasí so súčasným prepisom a navrhuje používať, resp. používa ukrajinský prepis (Denník N), druhý pohľad súhlasí so súčasným prepisom, odporúča ho používať a aj ho používa (denník SME) a tretie médium nevie zaujať stanovisko, dostáva sa do neistoty prameniacej z rôznych prepisov vo vyššie spomenutých médiách.

Otázka od redaktorky RTVS je pomerne stručná, bez emócií a je v nej zreteľná neistota pri prepisovaní ukrajinských geografických pomenovaní: *V mediach sa objavujú názvy miest ako Kyjiv, Charkiv, uvádzane ako Kyjev, Charkov a pod. Poprosim o usmernenie, aký pravopis uplatniť? Pracujem ako jazykova redaktorka v spravodajstve RTVS a veľmi by mne aj celemu kolektivu usmernenie pomohlo v dalsej praci. (otázka, ktorá prišla do JP, 11. 7. 2022).*

Denník N vydáva jasné stanovisko, že budú používať ukrajinskú podobu, teda *Kyjiv*. Ich stanovisko je veľmi emocionálne a politické: „Toto naše rozhodnutie je politické. (...) Ale v našom rozhodnutí vidíme aj logiku. Ukrajina a Ukrajinci si zaslúžia, aby sme ich mestá a mená písali a vyslovovali tak, ako je to podľa nich správne“ (Kostolný, 24. 3. 2022). Zároveň obhajujú svoje stanovisko potrebou vymaniť sa z prepisu podľa ruštiny a celkovo z „ovplyvňovania“ ruštinou a Rusmi: „Názvy Kyjev, Ľvov či Charkov sa v tejto podobe dostali hlboko aj do slovenčiny a veľmi pravdepodobne si už ani neuvedomujeme, že je za nimi ruská snaha prepísať dejiny“ (Kostolný, 24. 3. 2022).

Denník SME, naopak, nepovažuje za potrebné meniť zaužívané prepisy názvov napriek tomu, že oceňujú politické gesto. Autorka stanoviska uvažuje o jazyku ako o svojbytnnej existencii, ktorá sa dokáže o seba postarať sama: „jazyk sa ako nástroj komunikácie vyvíja prirodzene. Čo používatelia potrebujú, to vznikne a jedného dňa prenikne do slovníkov, a čo nepotrebujú,

to zas zanikne alebo zostarne“ (Holinová, 6. 4. 2022). Za ďalší problém považujú skloňovanie, keďže podoba *Kyjiv* sa zachováva len v nominatíve, v ostatných pádoch sa aj v ukrajinčine používa základ *Kyjev*-. Vyjadruje sa aj k používaniu predložky *na* v súvislosti s Ukrajinou, pri ktorej tiež uvádza, že nie je potrebné meniť zaužívané, a teda sa stotožňuje so stanoviskom jazykovedcov.

Perspektíva jazykových odborníkov tiež nie je jednopólová. Niektorí jazykovedci z Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra uvádzajú, že nie je potrebné meniť zaužívané štandardizované názvy, pokiaľ sa nepresadia v jazykovej praxi. Tiež dodávajú, že symbolické a emocionálne zmeny nie sú z dlhodobého hľadiska vždy dobrým riešením. A. Jarošová a Ľ. Králik vyvracajú mýtus o tom, že názov mesta Kyjev prepisujeme podľa pôvodného ruského prepisu: „Na margo pravopisnej podoby slovenského názvu Kyjev možno preto konštatovať, že začiatkové Ky- (s ypsilonom) rešpektuje stav v ukrajinskom jazyku (Київ – Kyjiv), avšak koncové -ev zohľadňuje stav v ruštine (Киев – Kijev). Slovenský názov Kyjev sa podľa môjho názoru nedá jednoznačne charakterizovať ako „ruský“ – zdá sa, že by tu bolo vhodnejšie hovoriť skôr o názve hybridného charakteru, ktorý vznikol na základe ruského aj ukrajinského názvu príslušného mesta“ (Ľ. Králik, 30. 3. 2022, súkromné stanovisko). Okrem toho A. Jarošová v rozhovore pre Denník N uvádza, že geografické pomenovania štandardizuje ÚGKK, a preto by bola oficiálna zmena aj z tohto hľadiska ťažšia: „Zároveň si však musíme uvedomiť, že pri geografických názvoch je to o niečo zložitejšie, pretože sú štandardizované, a to nielen jazykovedcami, ale aj Úradom geodézie, kartografie a katastra. Ten vydáva brožúry, v ktorých píše o vžitých názvoch mimo územia Slovenskej republiky, a teda priestor na zmeny zdola je o niečo menší“ (A. Jarošová pre Denník N, 25. 3. 2022). Na margo používania formy *Kyjiv* sa v internom stanovisku vyjadrila aj lingvistka I. Valentová, ktorá rozlišuje exonymá (zemepisný názov, ktorý je adaptovaný do slovenčiny) a endonymá (oficiálny úradný názov, ktorý sa používa v jazyku krajiny, z ktorej pochádza) a uvádza, že zemepisné názvy sa môžu používať v jednej aj v druhej podobe, mala by sa však v jednom texte zachovať konzistentnosť. Uvádza, že „hoci je možné používať obidva typy názvov, JÚLŠ odporúča používať vžitú štandardizované slovenské exonymum Kyjev“ (I. Valentová, 16. 4. 2022, súkromné stanovisko). Aj na základe tohto stanoviska je zrejmé, že ani jedna podoba – *Kyjev* alebo *Kyjiv* – nie je „správna“ alebo „nesprávna“.

Naproti tomu sa lingvistka S. Pachomovova z Prešovskej univerzity prikláňa k stanovisku Denníka N a tvrdí, že je dôležité meniť jazykové normy na základe historických momentov: „Ako jazykovedkyňa rozumiem tomu, že každý jazyk má vlastné pravidlá prepisu cudzích

názvov, ale sú v histórii momenty, keď sa menia aj jazykové normy“ (S. Pachomovova pre Denník N, 17. 3. 2022).

4 Zhrnutie

Príspevok upozorňuje na jazykové inovácie, ktoré boli motivované potrebou reagovať na mimojazykové skutočnosti jazykovou formou. Reakciou boli najmä „nové“ pomenovania, ktoré okrem pomenovacej funkcie mali aj funkciu symbolickú a expresívnu – mali vyjadriť postoj a výrazné emócie k vzniknutému vojnovému konfliktu. Uvedené štruktúrno-jazykové javy sa objavili v otázkach adresovaných jazykovej poradni a v diskusiách a tým nadobudli charakter jazykového problému.

V celom diskurze sa však objavujú ďalšie javy, ktoré sú jazykovými problémami v širšom chápaní, napr. postoje, vnímanie spojenia *na Ukrajině* ako znevažujúce, spôsob prepisu z ruskej alebo ukrajinskej podoby názvu ako symbol a pod. No to však stále nie je celý súbor jazykových problémov, ktoré súvisia s konfliktom na Ukrajine. Zo širokého chápania pojmu jazykový problém (I. Lanstyáka a S. Sebőka) vyplýva, že s jazykovým problémom sa spája aj imigrácia a neovládanie slovenčiny (čo sa na úrovni jazykového manažmentu prejavuje v organizovaní jazykovej prípravy, resp. výučby, v prekladoch dôležitých oznamov do ukrajinčiny, napr. na stránkach rôznych inštitúcií, ktoré ponúkajú pomoc, ubytovanie či zamestnanie). Ďalším javom, s ktorým sa stretávame v bežnej komunikácii, je komunikácia s Ukrajincami v ruštine, ktorú Ukrajinci niekedy odmietajú buď kvôli tomu, že po rusky nehovoria, alebo nechcú hovoriť práve kvôli negatívnym emóciám vyvolaným vojnovým konfliktom.

Jazykové problémy, ktoré uvádzame v príspevku, sú reakciou na mimojazykovú skutočnosť, ktorá je v spoločnosti aktuálna, a na jej jazykové stvárnenie. Javy, ktoré sme si v komunikácii doteraz ako problémové neuvedomovali, sa pod vplyvom postojov stali salientnými a stali sa z nich jazykové problémy, ktoré spôsobujú jazykovú neistotu alebo sa do popredia dostáva neuvedomovaná variantnosť v jazyku, ktorá zrazu spôsobuje problém. Vidíme tiež, že jazykový problém je subjektívny: to, čo jeden používateľ (alebo skupina používateľov) považuje za problematické a usiluje sa o zmenu alebo „nápravu“ v jazyku, iný používateľ (alebo skupina) to za problém nepovažuje alebo ako problém vníma zmenu zaužívaného stavu. Na druhej strane je viditeľné stanovisko jazykových odborníkov, ktoré tieto jazykové problémy nepovažujú za problematické. Dokazuje to tvrdenie, že skupiny jazykových používateľov jednak vnímajú iné javy ako problematické a jednak tieto problémy aj riešia iným spôsobom alebo ich nepotrebujú riešiť, pretože ich nepovažujú za problém. Dôležité je

však najmä zo strany lingvistov jazykové problémy neodmietajú jednostranne len z dôvodu staršej ustálenosti, ale citlivo na ne reagovať aj z pozície jazykového poradenstva a vnímať ich pragmatickolingvistické pozadie.

LITERATÚRA

BELLA, Vitalia: Ukrajčina má viac spoločných slov so slovenčinou než s ruštinou. Jazykovedkyňa vysvetľuje, prečo sa Ukrajinci ľahko naučia po slovensky. In: Denník N. [online]. 17. 3. 2022. Dostupné z WWW: <https://dennikn.sk/2771923/ukrajcina-ma-viac-spolocnych-slov-so-slovencinou-nez-s-rustinou-jazykovedkyňa-vysvetluje-preco-sa-ukrajinci-lahko-naucia-po-slovensky/?ref=list> [cit. 2022-08-16].

ČOREJ, Tomáš: Jazykovedkyňa: Ak sa väčšia pridá k vám a začne používať Kyjiv namiesto Kyjeva, rozhodne úzus. In: Denník N. [online]. 25. 3. 2022. Dostupné z WWW: https://dennikn.sk/2783808/jazykovedkyňa-ak-sa-vacsina-prida-k-vam-a-zacne-pouzivat-kyjiv-namiesto-kyjeva-rozhodne-uzus/?rtm_source=follow_authors&rtm_medium=email&rtm_campaign=mnt-email.author.article.new-25.03.2022-54&rtm_content=129207 [cit. 2022-08-16].

DOLNÍK, Juraj: Teória spisovného jazyka. Bratislava: Veda 2010. 300 s.

DOLNÍK, Juraj: Stratifikácia používateľov jazyka. In: Jazykovedný časopis [online], 2019, roč. 70, č. 3, s. 515 – 528. Dostupné z WWW: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc//2019/3/jc19-03.pdf> [cit. 2022-22-11].

DUCHKOVÁ, Silvia: Názvy miest so zakončením na -pol. In: Quark. [online]. 2. 7. 2022. Dostupné z WWW: <https://www.quark.sk/nazvy-miest-so-zakoncenim-na-pol/?fbclid=IwAR07mSfgXPpbGzKaPsySSLEZx6SLeIGYt6MhlJfvsYOgEIg1IITvbRoLjLs> [cit. 2022-08-16].

HOLINOVÁ, Nataša: Kyjev zostane Kyjevom. In: SME. [online]. 6. 4. 2022. Dostupné z WWW: <https://komentare.sme.sk/c/22878271/kyjev-zostane-kyjevom.html> [cit. 2022-08-16].

KESSELOVÁ, Jana: Implicitná a explicitná autoreferencia v dialógu. In: Slovenská reč [online], 2018, roč. 83, č. 1, s. 7 – 22. Dostupné z WWW: <https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/2018/1/sr18-1.pdf> [cit. 2023-11-10].

KOSTOLNÝ, Matúš: Kyjev je Kyjiv a v Denníku N ho tak aj budeme písať. In: Denník N. [online]. 24. 3. 2022. Dostupné z WWW: <https://dennikn.sk/2781783/kyjev-je-kyjiv-a-v-denniku-n-ho-tak-aj-budeme-pisat/> [cit. 2022-08-16].

KRALČÁK, Ľubomír: Slovenčina v pohybe. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2015. 116 s.

LANSTYÁK, István: Typy jazykových problémov. In: Fórum spoločenskovedná revue [online], 2010, roč. 12, s. 39 – 62. Dostupné z WWW: http://www.epa.hu/00000/00033/00046/pdf/EPA00033_Forum_szemle_2010_5_istvan-lanstyak.pdf [cit. 2022-12-13].

LANSTYÁK, István: Úrovne manažmentu jazykových problémov. In: Jazykovedný časopis [online], 2020, roč. 71, č. 2, s. 229 – 246. Dostupné z WWW: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc//2020/2/jc20-02.pdf> [cit. 2022-12-13].

SEBŐK, Szilárd: Role perspektív v riešení jazykových problémov [online]. In: Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment. Eds. I. Lanstyák – M. Samko – S. Sebők. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2022, s. 332 – 353. Dostupné z WWW:

https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/kmj1/Zbornik_APVV_Jazykove_a_komunikacne_problemy_na_Slovensku.pdf [cit. 2022-12-13].

Profesijná reč, profesionalizmy či slangizmy?

Zoja Dubovcová

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie, Filozofická fakulta,

Univerzita Komenského, Bratislava

dubovcova15@uniba.sk

1 Úvod

Predmetom záujmu v predkladanom príspevku sú profesionalizmy, ktoré sú primárne súčasťou ústnej komunikácie expertov, profesionálov (lekárov, zdravotníkov, vedcov, umelcov, športovcov...), čím sú tieto lexikálne jednotky viazané na istý kolektív, ktorý profesionalizmy používa. Táto vlastnosť (viazanosť na skupinu, kolektív) spája profesionalizmy so slangizmami, na druhej strane sa objavujú ďalšie faktory a črty, ktoré naznačujú, že tieto dve skupiny komunikačných jednotiek sa odlišujú. Súčasná spoločnosť prináša so sebou rýchly prenos veľkého množstva informácií a neustálu komunikáciu, či už priamu, alebo technicky sprostredkovanú, s čím nevyhnutne súvisí aj potreba jazykovej úspornosti, ekonomizácie. Túto úspornosť vnímame nielen v písomnom prejave – písanie krátkych jednoduchých správ (napr. SMS), ale aj v bežnej ústnej komunikácii. Uvedenej požiadavke ekonomizácie vhodne vyhovujú profesionalizmy, ktoré ako špecifická vrstva slúžia na rýchle, jednoduché a úsporné odovzdanie odborných informácií.

2 Teoretické východiská

V rámci teoretických východísk približujeme názory niektorých slovenských lingvistov na profesionalizmy a slang. S ohľadom na rozsah príspevku sa budeme venovať len vybraným kľúčovým myšlienkam, konštruujúcim teoretický základ našej práce. Lingvistickým skúmaním a nahliadaním na jazyk sa ukázalo, že oproti kodifikovanej spisovnej slovenčine stojí používateľ jazyka, ktorý si jazyk a reč prispôsobuje tak, ako to jemu najviac vyhovuje. Určitú úlohu tu zohráva výchova v rodine, vzdelanie, oblasť pôsobenia a ďalším činiteľom môže byť aj sociálne zaradenie užívateľa. Pohľad lingvistov na slang a profesionalizmy sa v priebehu desaťročí na základe skúmania zozbieraných vzoriek jazykového materiálu

z rozmanitých záujmových a profesijných oblastí menil a vyvíjal. Pôvodne sa profesionalizmy chápali ako súčasť slangu, pričom až neskôr začali jazykovedci poukazovať na rozdiel v motivácii tvorby profesionalizmov a slangizmov.

V *Slovenskej lexikológii* z roku 1972 P. Ondrus zaradil profesionalizmy spolu so slangom, dialektizmami a argotizmami do jedného celku z hľadiska územného a spoločenského kritéria a súčasne podľa autora túto špecifickú slovnú zásobu používa istá spoločenská skupina, kolektív, no napriek tomu sú tieto výrazy zrozumiteľné (Ondrus, 1972, s. 41 – 49). Ďalej profesionalizmy podľa autora charakterizuje to, že sa nepoužívajú v oficiálnom styku a v odborných prácach, ale slúžia na „bežné dorozumievanie“ na pracovisku. Už v tomto období si P. Ondrus všima, že viaceré profesionalizmy sa stali všeobecne zrozumiteľnými a zmenili sa na „celonárodné slová“, hoci ich pôvodná oblasť používania bola sociálne ohraničená, napr.: *minerálka* – minerálna voda. Autori J. Horecký, K. Buzássyová, J. Bosák v diele *Dynamika slovnnej zásoby súčasnej slovenčiny* hodnotia jazykovú situáciu poukázaním na prebiehajúce tendencie vo vývine slovenského jazyka. Podľa lingvistov sa nové pomenovania tvoria najmä v pracovnej oblasti a v bežnej dorozumievacej sfére, vyvolávajú pohyb v slovnnej zásobe, a hoci vznikajú ako špecifické prostriedky v istej komunikačnej sfére, realizujú sa v spisovnej sfére – „ide o prostriedky hovorové, odborné (profesionalizmy), publicistické, resp. aj slangové“ (Horecký, Buzássyová, Bosák, 1989, s. 295). Autori nepovažujú za hovorové tie jednoslovné univerbizované pomenovania, ktoré sú frekventovanejšie ako ich dvojslovné a viacslovné náprotivky (napríklad: *rádiológia* oproti „*rádiologické oddelenie*“; *krčné* oproti „*otorinolaryngologické oddelenie*“), a preto v neutrálnej spisovnej pozícii môže paralelne fungovať oficiálny viacslovný názov aj neoficiálna univerbizovaná podoba. J. Klincková považuje profesionalizmy za lexikálne prostriedky, ktoré sú charakterizované nociónálnosťou, spolu so štylistickou zafarbenosťou a príznakovosťou, jazykovou stabilitou a jazykovou ekonómiou, ktorá sa dosahuje univerbizáciou pomenovaní (Klincková, 1990, s. 327 – 334). Slang tvoria podľa nej zas tie lexikálne prostriedky, ktoré charakterizuje expresívnosť, nestálosť (variabilnosť – prejavujúca sa v tendencii tvoriť viacčlenné synonymické rady), aktuálnosť a gestačnosť (ibid.). J. Mistrík uvádza aj iné označenia profesionalizmov: pracovné slangy, odborné slangy alebo vyšší slang – oproti nižšiemu klasickému slangu. J. Mistrík kladie dôraz najmä na potrebu ekonomickosti pri tvorbe profesionalizmov a tú zdôvodňuje potrebou „vyjadriť sa stručne, jednoslovne a motivovne“. Ďalej autor pripomína, že niektoré profesionalizmy sú jednoznačne zrozumiteľné len odborníkom a pochopiteľné len v rámci kontextu a ich výraznou črtou je takmer výlučná ústnosť (Mistrík, 1997, s. 79). Túto tézu potvrdzuje aj náš výskum v oblasti

zdravotníctva. Počas analýzy zozbieraného materiálu sme sa stretli s množstvom výrazov, ktoré môžu byť pre laikov nejasné a bez kontextu neinterpretovateľné. Týka sa to aj napríklad častej homonymie a polysémie (*magnet* – magnetická rezonancia, *repy* – reprezentanti farmaceutických firiem, *ležiak* – ležiaci pacient, *sekcia* – sectio caesarea...).

J. Bosák vníma profesionalizmy ako najdynamickejšiu zložku nielen sociolektov, ale aj celej slovnej zásoby. Taktiež za samozrejmosť považuje odčleňovanie profesionalizmov od slangizmov a profesionalizmy radí k spisovnej (hovorovej) variete. Podľa autora používatelia profesionalizmov sú: „(vysoko)kvalifikovaní odborníci (oblasť počítačov, financií, medicíny a iní...)“ (Bosák, 2005, s. 25). Autor tiež pripomína význam sociolingvistických výskumov, na základe ktorých je možné objektívnejšie zaraďovať jazykové prostriedky do štandardu alebo subštandardu. Podľa J. Bosáka by bolo vhodné vydávať aj slovníky a príručky, ktoré nemusia mať kodifikačný charakter, pretože: „Nekodifikované nerovná sa nespisovné“ (Bosák, 2005, s. 24). J. Dolník ako základný diferencujúci prvok odlišujúci profesionalizmus od slangizmu udáva protiklad nocionalnosť : emocionálnosť (expresívnosť) (Juraj Dolník, 2003, s. 213). To znamená, že pri slangizmoch je typická tendencia k výraznosti – ozvlášťňovaniu výrazových prostriedkov, kým pri profesionalizmoch táto tendencia zväčša chýba. Podľa O. Orgoňovej sa profesionalizmy ukazujú často ako významovo „transparentnejšie“ výrazy, ktoré pomenovávajú tú istú entitu v odbornom vyjadrovaní. Napríklad pomenovanie *choroba šialených kráľ* oproti „netransparentnej“ terminologickej abreviature BSE (Bovine Spongiforme Encephalopathie), ďalej výraz *pomarančová koža* vo vzťahu k termínu latinského pôvodu *celulitída*. O. Orgoňová za typickú vlastnosť profesionalizmov považuje ich usúvzťažňovanie s termínmi (Orgoňová, 2012, s. 145). V novších príspevkoch autorka poukazuje aj na medzisytemovú homonymiu profesionalizmov, napr. *čítačka* ako čítacia skúška divadelníkov, *čítačka* ako organizované čítanie úryvkov z prezentovaných literárnych diel, napríklad v kníhkupectvách, a *čítačka* ako čítacie zariadenie v televízii. Tým autorka naznačila, že medzi profesionalizmami existujú rovnaké vzájomné vzťahy ako medzi jednotkami celonárodného, oficiálneho a jednoznačne spisovného jazyka (Orgoňová, 2020, s. 33).

3 Analýza výskumného materiálu

Pri analyzovaní zozbieraného jazykového materiálu (zdravotníci a lekári) sa jazykové jednotky prirodzene rozptýlili do niekoľkých skupín. Na základe teoretických východísk však bolo náročné tieto skupiny jednoznačne pomenovať, keďže v odbornej literatúre sa stretávame

s pojmi ako profesijná reč, profesionalizmy, vyšší slang, odborný slang, pracovný slang, slang... Pre analýzu bolo preto dôležité vymedziť základné pojmy a následne s nimi pracovať. *Profesijnú reč* chápeme ako osobitnú semivarietu bežnej štandardnej variety. Zároveň si uvedomujeme, že v tejto semivariete nachádzame nielen profesionalizmy, ale aj slangové výrazy – slangizmy, ktoré sem prenikajú zo subštandardnej variety, ale zároveň slúžia ako komunikačné jednotky odborníkov, teda profesionálov. Základnou príčinou tvorenia profesionalizmov je ekonomizácia komunikácie, teda efektívnosť vyjadrovania, s čím súvisí aj simplifikácia odborných pojmov. Za profesionalizmy považujeme len tie výrazy, ktoré pomenovávajú zjednodušenou formou odborné pojmy a vo svojom základe nemajú výrazne deformovanú alebo expresívnu štruktúru. V opačnom prípade sú klasifikované ako slangizmy, prípadne medzivrstva „profislangizmy“. Táto medzivrstva bola identifikovaná počas našej práce s jazykovým materiálom, keďže nebolo možné výrazy zaradiť k profesionalizmom alebo k slangizmom podľa stanovených kritérií.

Ekonomizácia pri tvorbe profesionalizmov je docieľená rozličnými spôsobmi: univerbizáciou, metonymizáciou, metaforizáciou, skracovaním jednoslovných výrazov a pod. Napriek tomu, že utvorené výrazy sú štruktúrne odlišné od pôvodného odborného výrazu, pre danú societu, v ktorej sa používajú, sú jasne zrozumiteľné a obsahovo zhodné s odbornými termínmi. Samozrejme, nemusia byť transparentné pre nečlena danej society ako nezainteresovaného pozorovateľa, rovnako ako sú pre neho neznáme niektoré odborné pojmy používané v danej societe. S niektorými profesionalizmami sa používatelia jazyka, t. j. odborníci vo svojej oblasti, oboznámili už počas štúdií, iné zas spoznali až po nástupe do praxe a vplyvom prostredia, to znamená v priebehu každodennej odbornej komunikácie si ich automaticky osvojili. Medzi profesionalizmy z oblasti zdravotníctva je možné zaradiť napríklad nasledujúce výrazy: *audio – audiometria, alergo – imuno-alergologická ambulancia, árista – lekár anesteziologicko-resuscitačného oddelenia, bločko – bežné laboratórne odbery (BLO), dialyzačka – dialyzačná miestnosť, ékágé – elektrokardiografické vyšetrenie (EKG), fyziológ – fyziologický roztok, chiraflexka – intravenózna flexibilná kanyla, kaval – centrálny venózný katéter, krčné – otorinolaryngologické oddelenie, sekcia – sectio caesarea (cisársky rez), vitálky – vitálne funkcie, zápalovky – zápalové parametre.*

Do podkategórie profislangizmy boli začlenené tie výrazové prostriedky, ktorých cieľom je podobne ako pri profesionalizmoch ekonomizácia komunikácie, výrazy sú však už štylisticky nápadné: *áberko – acidobázická rovnováha, céčka – krčná chrbtica (cervikálna), emeríčko – magnetická rezonancia, fyzák – fyziologický roztok, hivko – test na HIV, chorák – chorobopis, krvák – krvný obraz, mamoška – mamografické vyšetrenie, ležiak – ležiaci pacient, pekáčko –*

permanentný katéter (PK), slepák – slepé črevo, pugnúť – vykonať punkciu. V súlade s J. Bosákom považujeme slang za súčasť subštandardnej variety, keďže cieľom jeho používania je potreba autora zaujať, byť originálnym, a preto ako jednu z najcharakteristickejších črt slangizmov vnímame preexponovanú expresívnosť (Bosák, 2005). Je zrejmé, že tvorbou slangizmov sa rovnako dosahuje ekonomickosť komunikačnej situácie, tá však nie je určujúcim faktorom pre ich vznik. Hoci slangizmy vznikajú rovnakými procesmi ako profesionalizmy, výsledkom týchto procesov sú výrazy so značne deformovanou štruktúrou, čoho príčinou je už uvedená preexponovaná expresívnosť, ako napríklad: *alkáč – alkoholický pacient, bičik – fibroskop, emočko – morfin, dusič – lekár anesteziológ, gynda – gynekologické oddelenie, gyndoš – lekár gynekológ, hlucháni – pacienti s naslúchacím aparátom, kanyláč – pacient s tracheostómou kanylou, kolotočár – lekár, ktorý vykonáva vestibulárne vyšetrenie, pacoš/pacoši – pacient/ pacienti, pretiahnuť – vyšetriť pacienta endoskopicky, repy – reprezentanti farmaceutických firiem, streliť pacienta – dať elektrický výboj pacientovi, traktor – šéflekár traktu*.

Azda ako najnáročnejšie sa javí určiť pomyselnú hranicu medzi profesionalizmami a slangizmami. Po sumarizácii teoretických východísk k profesionalizmom a slangu sa ako najmarkantnejšie ukazujú tieto prvky: profesionalizmy sú synonymá so spisovnými termínmi, majú malú schopnosť emocionálno-expresívne sa zafarbiť, výrazná je ich nocionalnosť a zároveň dôležitá je jazyková stabilita a ekonómia, rovnako aj nedeformovaná štruktúra. Slangizmy charakterizuje expresívnosť, nestálosť, variabilnosť, aktuálnosť a gestačnosť, prítomná je preexponovaná expresívnosť a deformovaná výrazová štruktúra (či už fonematická, morfematická a pod.).

4 Záver

Z doposiaľ realizovaného výskumu vyplynulo, že nie vždy je jednoduché rozlíšiť pomyselnú hranicu medzi profesionalizmami a slangizmami. V zásade platí, že kým profesionálne slová vznikajú, aby pokryli komunikačnú potrebu pomenúvať veci, slangové slová sú vnímané skôr ako „nadštandard“ a tvoria ich ľudia s rôznou motiváciou, preto je tu evidentná hravosť, kreativita, sebaaprezentácia a podobne. Z lingvistického hľadiska sa zase profesionalizmy jasne líšia od expresívnych a zdeformovaných slangizmov svojou nocionalnosťou a systémovou utvorenosťou. Ako najreprezentatívnejšia črta profesionalizmov sa azda javí stručnosť výrazu, ktorú možno sledovať vo všetkých profesionálnych oblastiach. Základnou oporou pri identifikácii profesionalizmov je predovšetkým ich uplatňovanie v konkrétnych diskurzoch profesionálov. Profesionalizmy nemusia byť len spisovnými útvarmi, čo je

evidentné pri pohľade na aktualizovaný model stratifikácie slovenčiny (Popovičová Sedláčková, 2014), v ktorom je jednoznačný prienik profesionalizmov so všetkými ostatnými varietami a semivarietami národného jazyka. Taktiež v novších lingvistických štúdiách bolo potvrdené, že aj keď profesijná reč nie je celoplošne spisovná (nachádzame prienik so slangom, argotom, nárečiami...), napriek tomu je plne funkčná, účelná a potrebná.

Kým pri slangu sa za jeden z dôvodov tvorby a používania slangu považuje fakt, že cieľom komunikujúceho je zaujať poslucháča, manifestovať svoju originalitu, predviesť sa, pri profesionalizmoch ide skôr o ekonomizáciu vyjadrovania hovoriaceho. Využívanie profesionalizmov v rôznych profesijných sférach preniká aj k neodborníkom (napr. pacientom, klientom), čím sa niekedy uľahčuje porozumenie zložitým odborným termínom, ktoré sa v špecifických sférach vyskytujú. Z toho vyplýva, že okrem primárnej funkcie, ktorou je ekonomizácia ústnej reči odborníkov (ktorá je pre odborníkov zrozumiteľná, najfrekvencovanejšia a najpotrebnejšia), nachádzame tu aj sekundárnu funkciu v zmysle sprístupňovania odborných pojmov širšej komunite používateľov. Na získanie komplexného pohľadu na rozvrstvenie jazyka a poodhalenie jeho vývinových tendencií je dôležité naďalej sa zaoberať oblasťou sociolingvistiky a uskutočňovať výskumy aj v tých pracovných odvetviach a oblastiach, kde sa zatiaľ výskum profesionalizmov ešte nerealizoval.

LITERATÚRA

- BOSÁK, Ján: Dynamika subštandardov. In: *Studia Academica slovacica* 34. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2005. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- DOLNÍK, Juraj: Radikálna demokratizácia interakcie vedy a verejnosti. In: *ITlib: Informačné technológie a knižnice*. [online]. 2015, č. 1. Dostupné z WWW: http://itlib.cvtisr.sk/archiv/2015/01/radikalna-demokratizacia-interakcie-vedy-averejnosti.html?page_id=294 6 [cit. 2022- 06- 23].
- DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 368 s.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: Veda 2009. 372 s.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka. Bratislava: Veda 2013.
- DOLNÍK, Juraj: Zmysel komunikácie. In: *Registre jazyka a jazykovedy (I)*. Eds. J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta 2014, s. 44 – 50.
- DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998. 134 s.
- DUBOVCOVÁ, Zoja: Profesionalizmy v bežnej komunikácii lekárov a zdravotníckych pracovníkov. Nepochikovaná bakalárska práca. Ružomberok 2010. 56 s.
- HENDL, Jan: Kvalitatívny výskum: základné metódy a aplikácie. Praha: Portál 2005. 407 s.
- HORECKÝ, Ján: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In: *Slovenská reč*, 1979, roč. 44, č. 4, s. 221 – 227.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 435 s.

- KLINCKOVÁ, Jana: Profesionalizmy ako špecifická vrstva lexikálnych prostriedkov. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 6, s. 327 – 333.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: SPN 1997. 598 s.
- ONDRUS, Pavel: Slovenská lexikológia II. Bratislava: SPN 1972. 96 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga: Profesionalizmy teoreticky aj prakticky. In: Slovo v slovníku: aspekty lexikálnej sémantiky, gramatika, štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda 2012. s. 140 – 148.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Lexikológia slovenčiny. Učebné texty a cvičenia. Bratislava: Stimul 2011. 246 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena – BEŇOVÁ, Juliana: Profesionalizmus známy neznámy. Slovenská reč, 2020, roč. 85, č. 1, s. 28 – 41.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj: Používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 229 s.
- SEDLÁČKOVÁ POPOVIČOVÁ, Zuzana: Interpretačná perspektíva sociolektov v rámci stratifikácie národného jazyka. In: Jazyk a jazykoveda v interpretácii. Bratislava: Univerzita Komenského 2014. s. 161 – 170.
- SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca 23. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1994, s. 225 – 240.

Odpovědi v jazykové poradně: na hranici mezi objektivitou a subjektivitou¹

Klára Dvořáková

oddělení jazykové kultury, Ústav pro jazyk český,
Akademie věd České republiky, Praha
klara.dvorakova@ujc.cas.cz

1 Úvod

Jazyková poradna (JP), v současnosti provozovaná oddělením jazykové kultury Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, pomáhá již dlouhá desetiletí zájemcům a zájemkyním z řad široké veřejnosti s řešením jazykových i komunikačních problémů. Nejčastěji se na ni lidé obracejí telefonicky. Během těchto interakcí se pracovníci a pracovnice JP snaží poskytovat – nepřekvapivě – objektivní odpovědi, založené na znalosti pravidel jazyka, ověřování úzu či práci s relevantní odbornou literaturou. Díky tomu mohou telefonické konzultace vypadat například takto:

T: Prosim vás, oči svítily, na konci je jaké i?

P: Ypsilon. Oči je ženský rod.²

Tazatelka (T) se ptá na psaní *i/y* na konci slovesného tvaru, její dotaz se tedy týká shody přísudku s podmínkem. Pracovnice JP (P) poskytuje řešení (*Ypsilon.*) a zdůvodňuje ho rodovým zařazením substantiva (*Oči je ženský rod.*), neboť v češtině platí pravidlo, že je-li podmět v čísle možném „ženského rodu, v přísudku píšeme v koncovkách přičestí tvrdé -y“ (APČJ, s. 486). Na takový dotaz lze tedy odpovědět zcela objektivně, naproti tomu u jiných dotazů – typicky z oblasti stylistiky – se lze jen těžko vyhnout subjektivnímu přístupu. Z hlediska průběhu interakce se však jeví jako podstatnější, jak je informace prezentována – zda jako objektivní, nebo subjektivní. Představme si, že by pracovnice JP odpověděla na výše analyzovaný dotaz jinak, například: *Já bych psala ypsilon, podle mě jsou oči ženského rodu.*

¹ Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

² Nahrávka rozhovoru je uložena v neveřejné části Databáze jazykových dotazů (dotazy.ujc.cas.cz) pod ID 9771.

Volající by se dozvěděl touž (správnou) informaci, produktorka by však tímto způsobem signalizovala určitou míru (ne)jistoty. Její replika by pak mohla mít pokračování, například: *Já si to ještě ověřím v Internetové jazykové příručce*. Nabízí se tedy otázka: Je-li na pracovníky a pracovnice JP kladen požadavek poskytovat objektivní informace, kdy a proč prezentují své odpovědi jako subjektivní?

2 Metodologie a materiál

Pracovala jsem s 63 nahrávkami autentických telefonátů do JP, během nichž zaznívaly různorodé jazykové dotazy. S ohledem na cíl příspěvku jsem se zaměřila na identifikaci subjektivně prezentovaných informací sdělovaných pracovníci a pracovníky JP v souvislosti s poskytováním řešení jazykových problémů.³ Vybrané úseky jsem transkribovala⁴ a následně jsem provedla interakční analýzu těchto úseků.

3 Výsledky analýzy

Na základě analýzy telefonátů jsem identifikovala šest opakujících se situací, v nichž se pracovníci a pracovníky JP uchylují k subjektivně prezentovaným odpovědím. Jejich přehled včetně ilustrativních ukázek uvádím níže. Považuji však za nutné upozornit, že tento výčet si neklade nárok na úplnost – subjektivita v odpovědích totiž může být motivována i zcela jedinečnými důvody.

3.1 Dotaz není nutné zodpovědět objektivně

Existují dotazy, jejichž objektivní zodpovězení není nutné, nebo dokonce možné. Prototypickým zástupcem této kategorie jsou dotazy patřící do stylistiky nebo této oblasti se dotýkající:

T: První tady mám takovou větu a já nevím, jestli je prostě správně napsaná česky. Já vám ji přečtu: Pražský filharmonický sbor tyto koncerty – to jakoby výše se mluví tam o třech koncertech, který budeme mít teď v Rusku – Pražský filharmonický sbor tyto koncerty zařazuje jako svůj příspěvek k jubilejním oslavám stého výročí vzniku samostatného československého státu. Tečka. Což je asi...

P: Jo. Nevidím tam nic, co by mě tahalo za ucho.⁵

³ Stranou tak zůstalo například sdílení osobních zkušeností s neochotou autorů a autorek provádět některé stylistické úpravy, neboť tato promluva souvisela s odpovědí na konkrétní dotaz jen volně.

⁴ S ohledem na cíl a prostorové omezení příspěvku používám zjednodušené přepisy.

⁵ ID 15233.

Tazatel (implicitně) žádá o posouzení správnosti (*První tady mám takovou větu a já nevím, jestli je prostě správně napsaná česky.*) konkrétní formulace (*Pražský filharmonický sbor tyto koncerty zařazuje jako svůj příspěvek k jubilejním oslavám stého výročí vzniku samostatného československého státu.*). Teoreticky by bylo možné zodpovědět daný dotaz objektivně (ve smyslu *ano, věta je formulována (gramaticky) správně*, nebo *ne, věta není formulována (gramaticky) správně* – navíc pokud by si pracovnice JP povšimla chyby ve větě, samozřejmě by konkrétní problém blíže okomentovala). Ve formulaci se však nevyskytuje žádná chyba, což umožňuje pracovníci JP vzít v potaz i stylistické hledisko. V důsledku toho mluvčí sice produkuje subjektivní vyjádření (*Nevidím tam nic, co by mě tahalo za ucho.*), ale zároveň nabízí volajícímu komplexní evaluaci věty.⁶

3.2 Pracovník/pracovnice JP interpretuje jazykový materiál

Pracovník či pracovnice JP musejí jazykový problém vždy analyzovat, aby mohli poskytnout adekvátní řešení. Analýza jazykového prostředku pak bývá (aspoň do jisté míry) reflektována v komentáři doprovázejícím řešení:

T: Takže zaprvé () vidu, stav využívání, nebo využití otevřených dat.

Já bych se přiklápěla k tomu využívání.

P: No tam záleží vyloženě na významu toho, že jo, tak je tam ta

jednorázovost a ta opakovanost, takže pokud jde o to, že ta data se

využívají nějak dlouhodobě, opakovaně, tak bych rozhodně preferovala ten

tvar využívání.⁷

Volající se ptá na konkurenci substantiv, odvozených od vidové dvojice verb, v konkrétním slovním spojení (*stav využívání, nebo využití otevřených dat*). Než jí pracovnice JP sdělí řešení, provede několik akcí. Nejprve identifikuje jádro problému (*tam záleží vyloženě na významu toho [...] je tam ta jednorázovost a ta opakovanost*), následně interpretuje prezentovaný jazykový materiál (*pokud jde o to, že ta data se využívají nějak dlouhodobě, opakovaně*) a na této interpretaci zakládá řešení (*tak bych rozhodně preferovala ten tvar využívání*). Její odpověď tedy vychází z aplikace obecného pravidla na konkrétní jazykové vyjádření, a navíc je podmíněna interpretací, která je ze své podstaty vždy subjektivní.

⁶ Navíc nelze vyloučit možnost, že ačkoliv tazatel užil výraz správnost, mohl mít na mysli taktéž celkovou (tj. i stylovou) přijatelnost formulace.

⁷ ID 13399.

3.3 Pracovník/pracovnice JP sděluje osobní preferenci

V některých případech je možné poskytnout objektivní odpověď, přesto se pracovník/pracovnice JP může rozhodnout doplnit ji o svůj subjektivní náhled:

T: Pokud mám třeba japonské jméno nějakého autora, ale samozřejmě v originále ho číst nedokážeme, takže většinou přebíráme anglickou transkripci, třeba z nějakých anglicky psaných stránek, a potom pokud člověk převezme tu anglicky psanou podobu slova, tak mi to třeba v českém textu nepřipadá úplně nejvhodnější, ale zase třeba pokud o tom autorovi se tolik nepíše, tak jakoby není třeba daná nějaká pevně stanovená česká forma nebo český přepis. Jestli...

(...)⁸

P: Ono se ideálně doporučuje uvést třeba tu českou transkripci a v závorce ještě k tomu tu mezinárodní. To se doporučuje třeba do různých novinových článků a tak, ale to vy samozřejmě nemáte tu možnost v tom něco takového jako vidět. Navíc byste si vlastně sama musela nejspíš zjišťovat, jaká ta česká transkripce je taky. Jestli teda to dobře chápu.

T: No to je taky právě další, ale to je právě, no, to je další problém, no.

P: No. No takže tam potom ještě hraje roli tahleta věc, jo, že to vy samozřejmě nemůžete udělat sama, protože to nemůžete vědět, jaká ta přesná transkripce je. Takže i z tohohle toho vyložene praktického důvodu bych teda tam zachovala tu mezinárodní.⁹

Tazatelku zajímá, jak přistupovat k přepisu cizích proprií (jako příklad zmiňuje *japonské jméno nějakého autora*), má pochybnosti, zda může v českém textu používat anglickou – přesněji řečeno mezinárodní – transkripci (*pokud člověk převezme tu anglicky psanou podobu slova, tak mi to třeba v českém textu nepřipadá úplně nejvhodnější*). Komunikační partnerka začíná svou odpověď obecným pravidlem (*Ono se ideálně doporučuje uvést třeba tu českou transkripci a v závorce ještě k tomu tu mezinárodní.*), avšak bere též v úvahu omezené možnosti tazatelky ověřovat si náležitý zápis těchto jmen (*Navíc byste si vlastně sama musela nejspíš zjišťovat, jaká ta česká transkripce je taky.*) a na základě toho se subjektivně přiklání k řešení (*Takže i z tohohle toho vyložene praktického důvodu bych teda tam zachovala tu mezinárodní.*). Tam, kde se nabízí více možností řešení (v tomto případě tři: mezinárodní

⁸ Trojtečka na samostatném řádku značí, že část replik byla vynechána.

⁹ ID 13399.

transkripce, česká transkripce, obě), může tedy pracovník či pracovnice JP někdy vyslovit svou preferenci. Podstatné přitom je, že se tato preference nezakládá na čistě osobním názoru, nýbrž na relevantních argumentech.

3.4 Pracovník/pracovnice JP předjímá řešení či výsledek hledání

Jelikož položení dotazu zavazuje recipienty či recipientky k odpovědi (Heritage – Clayman, 2010) a pracovníky a pracovnice JP obzvlášť, neboť v zodpovídání dotazů leží jádro jejich práce, sdělují někdy řešení jazykového problému, i když si nejsou tímto řešením (zatím) jisti:

T: Můžete mi prosím poradit, jak je to s čárkama, když budu mít větu:

Naplněný jak plánovanými, tak neplánovanými akcemi, stejně jako povinnostmi? Naplněný jak plánovanými, čárka, tak neplánovanými? Stejně...

P: Ano?

T: ...jako každodenními? Jo?

P: Já bych řekla, že ano. Já to ještě zkusím ověřit v Internetové jazykové příručce.¹⁰

Tazatelka se na JP obrací s interpunkčním dotazem, jehož součástí je i návrh řešení – psát čárku před *tak* a nepsat ji před *stejně jako* (*Naplněný jak plánovanými, čárka, tak neplánovanými? Stejně jako každodenními?*). Do tazatelčiny promluvy však vstupuje pracovnice JP, jejíž repliku (*Ano?*) komunikační partnerka interpretuje – vzhledem k produkci za místem, kde by potenciálně mohla být čárka – jako nejistý souhlas s navrhovaným řešením. Proto se ujišťuje (*Jo?*). Pracovnice JP řešení potvrzuje (*Já bych řekla, že ano.*), subjektivita při prezentaci odpovědi však naznačuje, že se jedná o řešení pouze předjímané, nikoliv definitivní. Dokládá to i další výpověď mluvčí, komunikantka totiž upozorňuje, že (si) správnost řešení musí ještě potvrdit (*Já to ještě zkusím ověřit v Internetové jazykové příručce.*).^{11, 12} Podobně jako řešení mohou pracovníci a pracovnice JP předjímat i výsledek vyhledávání informací (např.: *Podívám se do chytré knížky, ale pochybuju o tom, že tam něco takovéhohle bude napsáno.*¹³).

¹⁰ ID 13720.

¹¹ Po seznámení s relevantním odborným výkladem pracovnice JP svou odpověď opravila, a tak tazatelce nakonec doporučila správné řešení (naplněný jak plánovanými, tak neplánovanými akcemi, stejně jako každodenními povinnostmi).

¹² Podrobnější analýza této interakce viz Dvořáková – Dufek (2022).

¹³ ID 15443.

3.5 Pracovník/pracovnice JP upozorňuje na neověřitelnost odpovědi

Ačkoliv se pracovníci a pracovnice JP snaží opírat své odpovědi o relevantní zdroje, občas se dostávají do situace, kdy se mohou spolehnout jen na svůj vlastní (byť odborný) pohled:

T: Teďka jak se velmi často používá jinými slovy. Jinými slovy jazyková situace češtiny preskriptivní. Za to jinými slovy je čárka.

P: Hmm...

T: Nebo to bude stejně považované jako nicméně? Nicméně jazyková situace češtiny je preskriptivní bez čárky.

(ticho)

T: Takže tam je jinými slovy...

P: Já bych se přikláběla k tomu řešit to bez toho (interpunkčního) znaménka. Toto příručky vysloveně nepopisují, ale řešila bych to bez té interpunkce.¹⁴

Volající se obrací na JP, aby zjistil, píše-li se čárka za spojením *jinými slovy*. Nejprve se přiklábí k jejímu užití (*Za to jinými slovy je čárka.*), avšak když komunikační partnerka nevyjadřuje souhlas, navrhuje na základě srovnání s jiným výrazem opačné řešení (*Nebo to bude stejně považované jako nicméně? Nicméně jazyková situace češtiny je preskriptivní bez čárky.*). Komunikantka stále neodpovídá, a proto se tazatel znovu ujímá slova. Do jeho repliky však vstupuje pracovnice JP, aby mu sdělila řešení (*Já bych se přikláběla k tomu řešit to bez toho (interpunkčního) znaménka.*). Naznačuje, že doporučované řešení je založeno na jejím subjektivním názoru, a svůj přístup legitimizuje limity zdrojů (*Toto příručky vysloveně nepopisují.*). Nakonec řešení potvrzuje opakováním.

3.6 Pracovník/pracovnice JP formuluje podpůrné argumenty

Odpovědi JP se zpravidla zakládají na objektivních faktech. Ty však pracovnice a pracovníci JP někdy doplňují subjektivními postřehy:

T: Když v textu používám rozkazovací způsob od slova vidět, jako viz, vizte, vizme. Chtěla bych se zeptat, jestli je běžný i pro to množný číslo používat pouze viz.

(...)

P: Skutečně v textech už je to psaní viz ustáleno. Myslím si, že se to snese, i pokud se obracíte ke čtenářům jako v nějakém-mu celku

¹⁴ ID 13114.

skládajícímu se z více lidí, ale i tam můžete použít to vizte. To znamená, to vizte ano, lze použít, ale viz také, není třeba se tomu úplně vyhýbat, já...

T: Já totiž, konkrétně je to, jako že píšu...

P: ... se s tím setkávám v knihách a všude celkem běžně.¹⁵

Tazatelku zajímá, zda se užívá singulárový tvar *viz*, když se někdo obrací na více než jednoho čtenáře či čtenářku. Pracovník JP uvádí, že užívání tohoto jazykového prostředku je běžné, informaci prezentuje jako objektivní fakt (*Skutečně v textech už je to psaní viz ustáleno.*). Pokračuje subjektivně formulovaným hodnocením (*Myslím si, že se to snese, i pokud se obracíte ke čtenářům jako v nějakém-mu celku skládajícímu se z více lidí.*). Dále se vyjadřuje k oběma možným řešením (*To znamená, to vizte ano, lze použít, ale viz také, není třeba se tomu úplně vyhýbat...*), přičemž aplikaci druhého podporuje reflexí své zkušenosti (*...já se s tím setkávám v knihách a všude celkem běžně.*). Subjektivní zkušenost zde tedy slouží jako podpůrný argument pro řešení.¹⁶

4 Závěr

Analýza telefonátů ukázala, že se projevy subjektivity v odpovědích pracovníků a pracovník JP nevyskytují náhodně. Mluvčí pomocí subjektivně formulovaných vyjádření především omezují platnost odpovědi, signalizují, že předkládané tvrzení nelze chápat jako neoddiskutovatelný fakt. V tomto funkčním užívání subjektivity se odráží snaha o naplnění požadavku objektivity – neposkytuje-li mluvčí objektivní odpověď, dává to volajícímu či volající najevo. Důležité je též zjištění, že subjektivní informace nebývají prezentovány samostatně, ale slouží jako doplnění objektivních tvrzení. Subjektivita je tedy jedním z nástrojů, které mohou mluvčí z JP využívat při řešení jazykových problémů.

LITERATURA

APČJ: PRAVDOVÁ, Markéta – SVOBODOVÁ, Ivana (eds.): Akademická příručka českého jazyka. Praha: Academia 2019.

DVOŘÁKOVÁ, Klára – DUFEK, Ondřej: Úvod. In: DUFEK a kol.: Jazyková poradna, dobrý den. O češtině a jejích uživatelích. Praha: NLN 2022, s. 7 – 25.

HERITAGE, John – CLAYMAN, Steven: Talking social institutions into being. In: HERITAGE, J., CLAYMAN, S.: Talk in Action. Interactions, Identities, and Institutions. Malden: Wiley-Blackwell, 2010, s. 34 – 50.

¹⁵ ID 12171.

¹⁶ Pro úplnost je třeba dodat, že mluvčí později v hovoru dohledává odpověď na tento (opakující se) dotaz v interní databázi JP a na základě nalezených informací svou odpověď potvrzuje.

Hádanka ako objekt vedeckého skúmania

Mariya Jadroňová

Katedra slovanských jazykov, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

mariya.jadronova@umb.sk

Folklórne žánre predstavujú bohatý výskumný materiál, ktorý sa dá analyzovať z rôznych hľadísk: „Aspekty skúmania folklórnych textov sú rozmanité a vo svojom súhrne umožňujú systematicky skúmať jazyk folklóru ako komplexný výtvar s estetickým a komunikačným usporiadaním“ (Ляшук, 2019, s. 7). V príspevku sa budeme zaoberať analýzou interpretácií hádaniek, ktoré „prostredníctvom kvantitatívnych a kvalitatívnych charakteristík, tradičnosti, použitia, komunikatívnosti, selektívnosti a dynamickosti vyjadrujú národnokultúrnu konotáciu“ (Ляшук, 2022, s. 195).

I. Hádankami sa zo začiatku zaoberali folkloristi, ktorí ich najprv zbierali a interpretovali ako cenné etnografické texty. Postupne sa stali objektom skúmania literárnej vedy a neskôr aj lingvistiky.

Z funkcionálno-genetického hľadiska rôznorodosť hádaniek skúmal americký folklorista A. Taylor, ktorý ich člení do troch skupín:

1. Právě hádanky, ktoré pozostávajú z dvoch opisov (jedného obrazného a druhého doslovného) predmetu ukrytého v rozlúštení.
2. Literárne hádanky, ktoré vytvorili spisovatelia. Tieto hádanky sú písané v prvej osobe a obsahujú antitézy.
3. Neprávě hádanky. Takýto druh hádaniek si vyžaduje od riešiteľa informáciu, ktorá sa nedá vyvodit' z ich obsahu (Taylor, 1943).

Ruská folkloristka V. Mitrofanovová a slovenský folklorista M. Leščák vychádzajú z prvej definície hádanky od Aristotela, podľa ktorého hádanka je dobre sformulovanou metaforou, ale poznamenávajú, že sa v nich vyskytujú aj iné trópy a figúry. Takisto poľský vedec Julian Krzyżanowski poukazuje na metonymie a parafrázy typické pre hádanky (podľa Leščák, 1981a). A. Melicherčík uvádza, že hádanka môže vzniknúť na základe metafory a je to „zobrazenie určitého predmetu alebo javu, pri ktorom sa využívajú básnicky zhodné črty

medzi skutočným predmetom alebo javom a medzi tým zobrazením, ktoré ho v hádanke nahrádza“ (Melicherčík, 1959, s. 105).

R. Žatko prirovnáva hádanky k úlohe, ktorej rozlúštenie si od hádajúceho vyžaduje „značný duševný rozhl'ad, dôvtip a dar činnej fantázie. Hádajúci totiž musí uhádnuť niečo, čo mu je v skutočnosti dobre známe, ale obrazné (metaforické) predstavenie predmetu v hádanke a jeho nezvyčajné pomenovanie úlohu lúštitel'ovi skôr sťažuje, ako uľahčuje“ (Žatko, 1948, s. 47). Podľa ruského folkloristu V. Anikina je hádanka „poetickým a dômyselným opisom istého predmetu alebo javu, vytvoreným s cieľom preverenia dôvtipu a zároveň aj vštípenia poetického pohľadu na skutočnosť“ (АНИКИН, 1957, s. 56). S. Senderovič však poznamenáva, že „obe strany, ktoré sa zúčastňujú na rituáli hádania, už buď vedia dopredu rozlúštenie, alebo sa nachádzajú v procese jeho odovzdávania“ (Сендерович, 2008, s. 43). Citovaný vedec rozpracoval analyzovaný žáner a jeho fundamentálne charakteristiky v monografii *Морфология загадки* (v slov. preklade *Morfológia hádanky*). Bádateľ poznamenáva, že hádanky sú kultúrnym žánom, pre ktorý je typická stručnosť, excentrickosť a poetická intenzita. Autor sa pri písaní publikácie inšpiroval známou štrukturalistickou monografiou Vladimíra Proppa *Морфология сказки* (v slov. preklade *Morfológia rozprávky*), v ktorej je predstavená analýza morfológie naratívnej modalít písomného umeleckého výrazu. S. Senderovič pritom uvádza, že hádanky sú na rozdiel od rozprávok ukázkou figuratívneho výrazu, na ktorý sa treba pozerat' ako na štylistickú zvláštnosť a unikátnu rečovú figúru, a preto sa do jej skúmania zapája aj sémantika a štylistika (Сендерович, 2008).

Ďalším aspektom skúmania hádaniek je sémantika, na ktorú poukazuje ruský lingvista A. Bočkarjov v osobitnom hesle sémantického slovníka, pričom tvrdí, že vďaka hádankám si už od detstva osvojujeme základné logické operácie, a to konkrétne potvrdenie, popieranie, porovnanie a pripodobnenie (Бочкарёв, 2014).

Hádankám sú venované dva tematické zborníky *Загадка как текст 1* a *Загадка как текст 2*, v ktorých sú uverejnené príspevky 15 autorov (V. Toporova, T. Nikolajevovej a i.) s tematikou pôvodu, štruktúry a jazyka hádanky a jej vzťahu k iným paremiologickým útvarom. Ich autori charakterizujú podstatné jadro hádanky a jej textovú a sémantickú genézu. Zloženie hádaniek skúma V. Toporov a zdôrazňuje ich dvojčlennú štruktúru, ktorá je buď celá verbálna, alebo napoly verbálna (v takomto prípade druhá polovica hádanky poukazuje na predmet alebo jav ukrytý v rozlúštení) (Топоров, 1994).

Analyzovaný žáner býva taktiež predmetom komparatívneho výskumu dvoch alebo viacerých jazykov. Hádanky šiestich slovanských jazykov v monografii *Вýchodosлованскé а záпадослованскé хаданкы: образно-поетическý систем* porovnáva bieloruská folkloristka A.

Alfjoravová. Autorka sa v nej sústreďuje na špecifiká metafory, pretože práve tento tróp považuje za významný prostriedok pre formovanie jazykového obrazu sveta, a tvrdí, že „na príkladoch bieloruských, ruských, ukrajinských, poľských, slovenských a českých hádaniek o prírodných javoch a rastlinách sa presne ukazuje všeobecná tendencia v používaní rôznorodých metaforických substitúcií. (...) Prechod k novému typu metaforizácie bol spôsobený zmenami v rozvoji spoločnosti, ktoré zapríčinili súvisiace posuny v myslení ľudí a následne aj v obrazno-poetickom systéme určitých žánrov folklóru, vrátane hádaniek. Predchádzajúce štádiá metaforizácie sa pritom nevyklúčovali. Ich formy aj naďalej existovali spolu s novšími“ (Алфёрава, s. 146 – 147).

Komparatívny aspekt sa takisto týka porovnávania hádaniek s inými žánrami. Ruská jazykovedkyňa T. Nikolajevová porovnávala gramatickú štruktúru ruských, ukrajinských, bieloruských, bulharských a českých hádaniek so štruktúrou prísloví a dospela k nasledujúcim záverom:

1. Významovým centrom prísloví je sloveso a hádaniek podstatné meno.
2. V hádankách a prísloviach sa najčastejšie vyskytujú slovesá v prítomnom čase.
3. Príslovia nás prostredníctvom slovesných kategórií majú o niečom presvedčiť, zatiaľ čo hádanky nám len niečo oznamujú (Николаева, 1994).

II. Hádky sme si zvolili aj ako objekt bakalárskej práce *Ruské a slovenské hádky o prírode* (Jadroňová, 2020), v ktorej sme skúmali špecifiká kódovania predmetov a rozlúštení. Dokladový materiál zahŕňal 2 212 ruských a 1 011 slovenských hádaniek s prírodnou tematikou. Hádky sme interpretovali ako texty folklórno-literárneho žánru s určitou komunikačnou funkciou, dvojčlennou kompozíciou (t. j. hádkou a rozlúštením) a lexikálnou štruktúrou. Výsledkom lexikálno-sémantického skúmania sú zistenia kvantitatívnych špecifik konkrétnych tematických skupín. Najpočetnejšiu skupinu tvoria hádky o zvieratách (790 ruských hádaniek a 415 slovenských). Nasleduje skupina o prírodných úkazoch (753 ruských hádaniek a 315 slovenských) a najmenej sú predstavené hádky o rastlinách (669 ruských hádaniek a 281 slovenských). Uvedieme príklady s ruskou hádkou o cibuli a so slovenskou o višni: *Сидит бабка на грядке, // вся в заплатках; // кто ее тронет, // тот заплачет* (slv. Sedí babka na hriadke, celá je v záplatách; kto sa jej dotkne, ten zaplače; tu a ďalej náš preklad – M. J.) (Рыбникова, 1932, s. 96). *Vrabci pištia na konári o nej, // že sa milo tvári, // že vraj vôbec nie je pyšná, // keď im níka plody* (Kapaňová, 2010, s. 107).

Ďalším zistením bolo, že v ruskom a v slovenskom jazyku prevládajú hádanky o iných predmetoch a javoch. Ruský materiál obsahuje najviac hádaniek o mesiaci/месяце (66 hádaniek), krave/корове (57) a komárovi/комаре (53) a slovenský o slnku (30), snehu (26), mesiaci (22) a vetre (22) (Ядроньова, 2021). Počas analýzy sme sa stretli aj s hádankami, ktorých rozlúštenia sa v jednom jazyku vyskytujú, no v tom druhom sa nenachádzajú. Napríklad ruský materiál obsahuje hádanky o orlovi/орле, švábovi/таракане, vlnе/волне, svitaní/рассвете, lorúchu/репейнике a o tekvici/тыкве, zatiaľ čo slovenský hádanky o týchto predmetoch neobsahuje. Na druhej strane existujú slovenské hádanky o fialke, dube, netopierovi, jazvecovi a o západe slnka, ktoré sa v ruskom materiáli nevyskytujú.

Z uvedeného je zrejmé, že rozlúštenie hádaniek tvorí len jedno slovo. Dokladový materiál však obsahuje aj také rozlúštenia hádaniek, ktoré pozostávajú zo slovného spojenia (napríklad ruská hádanka o конских ногах/konských nohách a slovenská o strakatej krave): *Четыре деда // Назад бородаму* (slv. Štyria dedovia spätky bradami) (Садовников, 1995, s. 134). *Látanička látaná, // nikde ihlou nepchaná* (Leščák, 1981b, s. 44).

Najmenej rozlúštení sa vyskytuje vo forme viet (napríklad ruská hádanka о лошади и жеребёнке в пшенице/koňovi a žriebäti v pšenici a slovenská o mačke pod slatinou). Na kódovanie informácie sa v analyzovaných textoch používali metafory, metonymie, personifikácie, metaforické antitézy, prirovnania, paradoxy, kalambúry a hyperboly (Jadroňová, 2020).

V diplomovej práci *Slovesá v ruských a slovenských hádankách o prírode* (Jadroňová, 2022) náš kvantitatívny výskum 200 ruských a 200 slovenských hádaniek ukázal, že sa v nich aktívne používajú slovesá. Celkovo sme vyexcerpovali 617 ruských a 764 slovenských slovesných tvarov. Najväčší počet predstavujú tvary plnovýznamových sloviess (548 ruských a 603 slovenských), ktoré sú najčastejšie zastúpené činnosťnými slovesami (428 ruských a 528 slovenských). Najviac tvarov činnosťných sloviess tvorili tvary neprechodných sloviess (267 ruských a 28 slovenských) a slovenských bezpredmetových sloviess (296). Uvedieme príklady s ruskou hádankou o jari, v ktorej sa vyskytujú tvary neprechodných sloviess *приходить* (*prichádzať*) – *приходит* (*prichádza*) a *взмахнуть* (*mávnúť*) – *взмахнет* (*mávnе*) a so slovenskou o gaštane, ktorá obsahuje tvar bezpredmetového slovesa *chodiť* – *chodí*: *Она приходит с ласкою // И со своею сказкой. // Волшебной палочкой взмахнет – // В лесу подснежник расцветет* (slv. Ona prichádza s nehou a so svojou rozprávku. Čarovnou paličkou mávne a snežienka v lese rozkvitne) (Лысаков, 2009, s. 7). *Čo je to, čo v lete chodí v kožuchu a v zime naho?* (Záturecký, 2018, s. 752).

Najmenej tvarov plnovýznamových sloviess sa zaraďuje medzi stavové slovesá (120 ruských a 75 slovenských). Vyskytujú sa aj tvary neplnovýznamových sloviess (69 ruských a 161 slovenských), ktoré sa najčastejšie zaraďujú medzi sponové (30 ruských a 114 slovenských) a modálne slovesá (28 ruských a 37 slovenských). Uvedieme príklady s ruskou hádankou o sliepke, kde sa vyskytuje tvar sponového slovesa *быть* (*byť*) – *будет* (*bude*), a so slovenskou o vajci, ktorá obsahuje tvar modálneho slovesa *musieť* – *musí*: *На барыне сорок рубашек, ветер подует – спина голая будет* (slv. Pani má na sebe štyridsať košieľ, zafúka vietor a jej chrbát bude nahý) (Рыбникова, 1932 s. 260). *Мáme дома domeček бiely, // nemá okien, nemá dveri. // Kto chce z neho von, // musí zbúраť dom* (Капраňová, 2010, s. 107).

Najmenej sú predstavené tvary fáзовých sloviess (11 ruských a 10 slovenských), ktoré sa napríklad vyskytujú v ruskej hádanke o dažďi a v slovenskej o rieke (Jadroňová, 2022): *Меня частенько просят, ждут, // а только покажусь, // как прятаться начнут* (slv. Často si ma žiadajú a na mňa čakajú, no len čo sa objavím // začnú sa schovávať) (Рыбникова, 1932 s. 74). *Нôh nemám, // рýчhлым behom utekám, // nikdy bežať неprestávam, nikdy z постеле неvstávam* (Leščák, 1981b, s. 37).

Zistené štruktúrne a kvantitatívne osobitosti výrazne poukazujú na spoločné a odlišné charakteristiky ruských a slovenských hádaniek, ktoré súvisia s jazykovým obrazom sveta.

Zhrňujúco možno poznamenať, že hádanka aj napriek krátkej forme predstavuje bohatý materiál na rôzne vedecké skúmania. Vo folkloristike je v súčasnosti pozornosť nasmerovaná na spôsoby kódovania predmetov, na jej podnety a komparatívny potenciál. V jazykovede sa v hádankách analyzuje štruktúra, sémantika, jazykové prostriedky a jazykový obraz sveta. Výskum rozlúštení poukazuje na špecifiká nielen štruktúrneho charakteru, ale aj rozdielu v pohľade na svet. Problematika hádaniek predstavuje syntézu filologického prístupu vo folkloristike a v lingvistikе.

LITERATÚRA

АЛФЁРАВА, Алена: Усходнеславянскія і заходнеславянскія загадкі. Вобразна-паэтычная сістэма. Мінск: Беларуская навука 2008. 162 s.

АНИКИН, Виктор: *Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор*. 1 vyd. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР 1957. 240 s.

БОЧКАРЁВ, Андрей: *Семантика. Основной лексикон*. Нижний Новгород : ДЕКОМ 2014. 320 s.

JADROŇOVÁ, Mariya: *Ruské a slovenské hádanky o prírode*. [Bakalárska práca.] Banská Bystrica: FF UMB 2020. 67 s.

- JADROŇOVÁ, Mariya: Slovesá v ruských a slovenských hádankách o prírode. [Diplomová práca.] Banská Bystrica: FF UMB 2022. 173 s.
- ЯДРОНЬОВА, Мария: Русские и словацкие загадки о фауне. In: *Русский язык в евразийском культурном пространстве*. Сургут: Сургутский государственный педагогический университет 2021, s. 61 – 63.
- LEŠČÁK, Milan: Slovenské ľudové hádanky z folkloristického hľadiska. In: LEŠČÁK, M. *Slovenské ľudové hádanky*. Bratislava: Tatran 1981, s. 125 – 138.
- ЛЯШУК, Вікторыя. Анамастыкон беларускіх і славацкіх народных казак: параўнальны аспект. In: *Капылоў Ігар (рэд.). Сучасныя праблемы анамастыкі. Зборнік навуковых артыкулаў*. Выпуск 1. Да 85-годдзя з дня нараджэння В.П. Лемцюговай. Мінск: Беларуская навука 2022, s. 192 – 196.
- ЛЯШУК, Виктория: Фольклорное койне в концептуализации славянских литературных языков. Мінск: Беларуская навука 2019. 129 s.
- MELICHERČÍK, Andrej: Slovenské ľudové hádanky. In: MELICHERČÍK, A. *Slovenský folklór: Chrestomatia*. Bratislava: SAV 1959a, s. 105 – 108.
- МИТРОФАНОВА, Вера: *Русские народные загадки*. Ленинград: Наука 1978. 180 s.
- НИКОЛАЕВА, Татьяна (et al.): *Исследования в области балто-славянской культуры. Загадка как текст 1*. [online]. Москва: Издательство «Индрик» 1994. 270 s. Dostupné z WWW: <https://inslav.ru/publication/issledovaniya-v-oblasti-balto-slavyanskoy-duhovnoy-kultury-zagadka-kak-tekst-1-m-1994> [cit. 2022-11-02].
- НИКОЛАЕВА, Татьяна (et al.): *Исследования в области балто-славянской культуры. Загадка как текст 2*. [online]. Москва: Издательство «Индрик» 1999. 184 s. Dostupné z WWW: <https://inslav.ru/publication/issledovaniya-v-oblasti-balto-slavyanskoy-duhovnoy-kultury-zagadka-kak-tekst-2-m-1999> [cit. 2022-11-02].
- НИКОЛАЕВА, Татьяна: Загадка и пословица: социальные функции и грамматика. In: *Исследования в области балто-славянской культуры. Загадка как текст 1*. [online]. Ed. Т. Н. НИКОЛАЕВА. Москва: Издательство «Индрик» 1994, s. 143 – 177. Dostupné z WWW: <https://inslav.ru/publication/issledovaniya-v-oblasti-balto-slavyanskoy-duhovnoy-kultury-zagadka-kak-tekst-1-m-1994> [cit. 2022-11-02].
- СЕНДЕРОВИЧ, Савелий: *Морфология загадки*. [online]. Москва: Языки славянской культуры 2008. 208 s. Dostupné z WWW: <https://dokumen.pub/6e2fd4a41104e699823d1ca4b7a53741.html> [cit. 2022-11-13].
- ТОПОРОВ, Владимир: Из наблюдений над загадкой. In: *Исследования в области балто-славянской культуры. Загадка как текст 1*. [online]. Ed. Т. Н. НИКОЛАЕВА. Москва: Издательство «Индрик» 1994, s. 10 – 117. Dostupné z WWW: <https://inslav.ru/publication/issledovaniya-v-oblasti-balto-slavyanskoy-duhovnoy-kultury-zagadka-kak-tekst-1-m-1994> [cit. 2022-11-02].
- TAYLOR, Archer: The Riddle. In: *California Folklore Quarterly*. [online]. 1943, vol. 2, no. 2. Dostupné z WWW: <https://www.jstor.org/stable/1495557> [cit. 2022-11-11].
- ŽATKO, Rudolf. Slovenské hádanky. In: *Slovo a tvar* II, 1948, s. 47 – 51.

ZDROJE DOKLADOVÉHO MATERIÁLU

- KAPRAŇOVÁ, Iveta: *V riši hádaniek*. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum v Bratislave 2010. 123 s.
- LEŠČÁK, Milan: *Slovenské ľudové hádanky*. Bratislava: Tatran 1981a. 149 s.
- ЛЫСАКОВ, Владимир Георгиевич: 1000 загадок. Москва: АСТ-АГАТА 2009. 318 s.
- РЫБНИКОВА, Мария Александровна: *Загадки*. [online]. Ленинград: Academia 1932. 488 s. Dostupné z WWW: <https://www.twirpx.com/file/1658347/> [cit. 2022-11-09].

САДОВНИКОВ, Дмитрий Николаевич: *Загадки русского народа*. [online]. Москва: Современный писатель 1995. 400 s. Dostupné z WWW: <https://www.booksite.ru/fulltext/sadovnikov/index.htm> [cit. 2022-11-13].

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter. *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Tatran 2018. 812 s.

**К вопросу о лексических божемизмах в письменной речи русскоязычных,
проживающих в Чехии.**

Количественный анализ божемизмов в соцсетях

Marie Kaguševa (Мария Кагушева)

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

kagusheva@seznam.cz

1 Введение

Каждый, длительное время проживающий в чужой стране, находится под влиянием языковой аттриции со стороны языка страны, в которой он проживает. Определение аттриции дала в своей книге Моника Шмидт, что аттриция — это частный случай языковой интерференции, когда «более сильный» язык управляет языком «более слабым». А роль «сильного» языка, как правило, играет язык окружения. (Шмидт, 2012).

Отправной точкой для данного исследования является проблематика языковой интерференции, а конкретно, языковой аттриции, как частного проявления интерференции, русскоговорящих пользователей социальных сетей и форумов, проживающих в чешской языковой среде, то есть находящихся в прямом языковом контакте с чешским языком. В этой ситуации «более сильным» языком является чешский язык, а «более слабым» - русский. Понятие лингвистической интерференции обозначено у Хаугена в 1972 году (Хауген, 1972. - с. 62-68) , как процесс наложения двух языковых систем в ходе общения, т. е. своеобразное «наложение» двух языковых систем друг на друга.

В нашей работе языковая интерференция понимается как взаимодействие двух систем языков, когда одна система откладывает на другой отпечаток на всех языковых уровнях не зависимо от воли говорящего. А языковая аттриция — это когда более сильная языковая система (язык окружения) накладывает отпечаток на более слабую языковую систему (родной язык) не зависимо от воли говорящего.

Согласно статистическим данным в Чешской республике на 30 июня 2022 проживало 45,000 иностранцев с российским гражданством и 580,000 с украинским гражданством (Czech Statistic Institute, web). Кроме имеющегося количества россиян и украинцев, в Чехии проживают и выходцы из других стран СНГ, говорящие на русском языке: белорусы, казахи, киргизы. При этом, у выходцев из Украины нет статистических данных по количеству носителей именно русского языка. Поэтому, о конкретном количестве русскоговорящих говорить сложно. Для страны с населением 10 миллионов жителей, чем является Чешская республика, такое количество русскоговорящих граждан довольно значительно. В нашей работе мы не различаем этническую принадлежность русскоговорящих, для нас главным является то, что человек, пользователь социальных сетей, оставляет сообщение на русском языке. Поэтому, для обозначения говорящих (пишущих) на русском языке мы ввели обозначение «русскоговорящие».

В качестве объекта исследования были взяты речевые проявления в социальных сетях носителей русского языка. Язык социальных сетей по сути является ситуацией приближенную к устной речи, является так называемой письменной речью, которая как и устная речь характеризуется спонтанностью.

Основные черты письменной речи в Интернете согласно Земской Е.А., Протасовой Е.Ю., Дадаеву К.: 1) неформальность; 2) невыверенность, или иными словами спонтанность; 3) наличие внеязыковых элементов (эмодзи, мемы), возможности использования заглавных букв; 4) визуальный контакт, который может быть как опосредованный в виде аватара, так и непосредственный, например, видео сообщение; 5) Наличие неологизмов.

2 Методология

Социальные сети были выбраны по принципу популярности, та сеть, где наибольшее количество пользователей взаимодействует друг с другом. Исследования было разделено на две части: первая часть прошла в 2015-16 годах, вторая в 2022-2023

Первая часть исследования прошла в 2016 году, когда в качестве материала исследования были взяты группы в социальной сети vk.com («вконтакте»). Одна из них группа kdovi.cz. В этой группе в то время писали, в основном, представители студенчества. Она работала по принципу «вопрос-ответ», один из подписчиков группы задавал вопрос, а остальные давали ответ. Согласно статическим данным миграция из России тогда носила преимущественно студенческий характер, по количеству в те годы

студенты из России были на 2 месте после студентов из Словакии, а студенчество составляло 1/3 всех миграционных целей россиян того времени. (http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/o/ciz_vzdelavani_popis_aktualniho_vyvoje).

Социальная сеть «вконтакте» использует преимущественно письменную форму языка, далее — это социальная сеть была популярна среди пользователей в студенческом и постуденческом возрасте. Согласно данным сети vk.com по состоянию на 28.1.2015 на 108 миллионов пользователей данной сети 58 миллионов пользователей было в возрасте от 18 до 29 лет, то есть больше, чем половина всех зарегистрированных пользователей. Так как это письменная форма общения, предполагающая быструю реакцию на сообщение своим сообщением, то это приводит к краткости выражения мыслей. В таком случае, некоторые культуронимы пользователю проще описать чешским словом, чем вставлять описание из нескольких русских слов. Термин «культуронимы» был введен в лингвистику В.В. Кабакчи (Кабакчи, 1998. - 231 с.), обозначающим этим термином элементы культуры.

Вторая часть исследования проводится с 2022 и в настоящее время, в качестве материала исследования взята сеть Телеграм, наиболее популярная у русскоязычных пользователей. По состоянию к 2023 году в ней было зарегистрировано 48 миллионов русскоязычных пользователей по данным сети vk.com. В Телеграме рассмотрена группа Rozor!Brno, одна из самых крупных групп русскоязычных пользователей Интернета, проживающих в Чехии. Работает по принципу «новость-комментарии». То есть владельцы группы публикуют какую-либо новость, а подписчики группы могут оставлять на эту новость комментарии.

Все комментарии и сообщения были скопированы автором в файл в формате excel, для количественного анализа. С обеих групп (kdovi.cz и rozor!Brno) были скопированы сообщения в общем объёме 9000 слов, после чего был проведён количественный анализ на предмет наличия богемизмов и попытка его классификации.

3 Количественный анализ

Средняя частота лексических богемизмов получилась 9 богемизмов на 1000 слов (то есть частотность составляет 0,9% . На 9000 слов было найдено 67 богемизмов (вместе с повторными 81). Повторные богемизмы говорят о том, что данные лексические единицы по сути уже считаются носителями русского языка культуронимами.

Что касается графического отображения богемизмов, то из 81 лексической единицы 14 единиц были написаны латинскими буквами, а 67 кириллицей, следовательно, большая часть богемизмов была адаптирована под систему русского языка.

Примеры:

- 1) Это как бригада. Но зависит от агентуры
- 2) Как наиболее просто и дешево перевести его на чешский, чтобы это устроило ОАМР MVČR для продления *zaměstnanecké karty*?
- 3) организация, которая давно сотрудничает с Богницами
- 4) Ежишь Мария, я в глобусе без всякой давки позавчера 3 десятка М за 109 купила

В примере 1, 3 и 4 богемизмы адаптированы под кириллицу, то есть по сути являются своеобразными культуронимами. В примере 2 аттриция не полностью адаптирована под язык, здесь просто «вкрапления» чешского языка в русский.

Согласно анализу по частям речи большинство найденных богемизмов — это имена существительные (76 лексических единиц), остальное — это субстантивированное прилагательное (студийни) - 1 единица, частицы (богужель, ежишь мария) — 2 единицы, 1 глагол (пршерушить) и 1 предлог (по около, видимо калька с *za asi*, фраза: «в Альберте по около 33-34 за десятков по акции», на чешском бы фраза звучала: «*V Albertu za asi 33-34 za deset v akci*»).

4 Заключение

Перспективами исследования языка русскоязычных мигрантов в Чехии является более детальный анализ влияния чешского языка на русский у носителей русского языка, живущих в Чехии, с лексической точки зрения. В практическом смысле такое исследование будет актуально для методических разработок при составлении учебников, пособий и образовательных программ русского языка у детей мигрантов или чешского языка для русскоязычных, для воспитания двуязычных детей в паре русский/чешский языки, далее выводы из работы можно будет применять к другим парам близкородственных и неблизкородственных языков, например, украинский-чешский, вьетнамский -чешский, а также можно было бы составить для новых мигрантов – словарик часто употребляющихся в речи богемизмов. Возможно так же составление словарей или методических пособий для учреждений.

Данные исследования можно применить к другим языковым парам (украинский) и само собой на основании исследования можно сделать выводы о межкультурной и межъязыковой интеграции.

ЛИТЕРАТУРА

SCHMID, Monika: Linguistic aspects of language attrition. Cambridge University Press 2012. 277 p.

ДАДАЕВ, К: Причины и источники появления неологизмов в интернет-ресурсах, сборник конференции 56-я Научная Конференция Аспирантов, Магистрантов и Студентов БГУИР, Минск 2020. с. 83 – 85.

ЗЕМСКАЯ, Елена: Активные процессы в русском языке на рубеже XX-XXI вв. // земская Е. А. Язык как деятельность: морфема. Слово. Речь. М.: языки слав. Культуры 2004. с. 513 – 565.

КАБАКЧИ, Виктор: Основы англоязычной межкультурной коммуникации: Учеб. пособие [для изучающих англ. яз.] / В. В. Кабакчи. СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, ИВЭСЭП, 1998. 231 с.

ХАУГЕН, Эйнар: Языковой контакт (Новое в лингвистике. Вып. 6. - М. 1972. с. 61 – 80)

ИСТОЧНИКИ

Česky statistický úřad <http://www.czso.cz/>

Autentickosť vo vlogoch slovenských youtuberov¹

Romana Krolčíková

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra,
Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava
romana.krolcikova@korpus.juls.savba.sk

1 Úvod

Internetová komunikačná sféra je miestom, v ktorom sa stierajú hranice medzi tradične chápanými funkčnými žánrami. Produktom digitálnej éry sú nové žánre, v ktorých sa odzrkadľujú nielen technické možnosti nových médií, ale hlavne aktuálne tendencie a komunikačné potreby používateľov. Jedným z týchto žánrov je vlog, ktorý predstavuje „internetový žáner vo forme audiovizuálneho záznamu, uverejňovaného prostredníctvom online videoportálu, ktorého cieľom je sebaaprezentácia protagonistu a prezentácia jeho vlastných myšlienok, názorov, záujmov a činností, resp. zručností“ (Krolčíková, 2022, s. 167).

V príspevku nazeráme na vlog ako na spôsob počítačovo sprostredkovanej komunikácie², ktorú v súčasnom storočí už nemožno opomenúť, pretože výrazne mení jednak formálne prejavy štylistických príznakov a jednak samotné príznaky. Medzi takéto jazykové vlastnosti patrí aj autentickosť, výrazne sa prejavujúca vo sfére súkromnej komunikácie, ktorá v súčasnosti neprebíha len bezprostredne tvárou v tvár, ale aj sprostredkovane prostredníctvom počítačovej techniky a internetového spojenia.

Cieľom príspevku je charakterizovať príznak autentickosti a spôsoby jeho prejavov vo vlogoch slovenských youtuberov. Sledujeme deklarované postoje youtuberov k autentickosti komunikácie vlastných videí, ale aj hodnotenie verbálnych prejavov iných youtuberov a v súvislosti s týmito postojmi konfrontujeme nami pozorované komunikačné stvárnenie.

Komunikačné a jazykové stvárnenie autentickosti pozorujeme u piatich vybraných vlogerov. Ich postojovú orientáciu čerpáme z ich videí, ako aj z dostupných rozhovorov v rozmedzí

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-20-0414.

² Počítačovo sprostredkovaná komunikácia (Computer-mediated communication) predstavuje komunikáciu, ktorá prebieha prostredníctvom počítačového spojenia medzi dvoma elektronickými zariadeniami.

rokov 2016 – 2022. Pri vymedzení konceptu autentickosti čerpáme z teoretických východísk J. Dolníka (2017) a takisto sa opierame o zistenia súčasnej českej štylistiky (Mareš – Hoffmannová et al., 2022).

2 Autentickosť v komunikácii

Autentickosť sa vykladá ako „vlastnosť toho, čo je pôvodné, pravé (zhodné s originálom), hodnoverné“ (SSSJ, 2006). V kontexte jazykových prvkov sa na ňu nazerá ako na štylistický príznak, tradične spájaný s neformálnym, prevažne bezprostredným kontaktom a často sa spomína v spojitosti s úprimným komunikačným zámerom. Komunikácia sa považuje za autentickú vtedy, keď hovoriaci/píšuci je zameraný na vyjadrenie svojich myšlienok, nápadov, znalostí, pocitov, citov, predstáv, želaní, túžob, duševných pohnútok a pod. v súlade s ich identitou a keď použije výrazové prostriedky, ktoré zodpovedajú tejto identite (porov. Dolník, 2017, s. 188).

V teoretickom kontexte komunikačnej kultúry podľa J. Dolníka (2017) je autentickosť chápaná ako „prvotné meradlo kultúrnosti komunikácie“ (Dolník, 2017, s. 185), čiže predstavuje isté hodnotiace kritérium. Podľa tohto myšlienkového rámca je autentickosť preferenciou, pretože človek prirodzene uprednostňuje to, čo je pôvodné, teda prirodzené pre jeho duchovný svet (ibid.). Autenticita sa v tomto výklade spája s prirodzenosťou, ktorá sa premieta do prežívania „úprimného duchovného sveta“ subjektu (ibid., s. 187), teda hovoriaceho. Skratkovito vyjadrené: „úprimnosť je autenticita“ (Dolník, 2017, s. 188). Potreba úprimnej komunikácie, ktorá sa manifestuje ako vyzdvihovanie autentickosti, je badateľná aj vo sfére vlogov. Komunikačná úspešnosť v tomto kontexte sa prejavuje tým, že sa video stane virálne, čiže sa rozšíri medzi široké publikum. Youtuberi ako konštituenti tejto komunikačnej sféry sú si vedomí, že autentickosť ich prejavu je potenciálnym publikom nielen vysoko hodnotená, ale primárne žiadaná. Čím viac youtuberi pôsobia vo videu autenticky, tým väčší záujem vzbudia na strane adresátov. Táto myšlienka je zhodujúca sa aj s explicitnými vyjadreniami vlogerov (1, 2). Vlogeri prirodzenosť a autentickosť rovnako pozitívne hodnotia aj medzi sebou navzájom, keď hovoria o niekom zo svojej youtubovej komunity (3).

- 1) „Vždy chcem byť k fanúšikom úprimný, prirodzený, ale zároveň mám rád spontánnosť. Myslím, že ľuďom to vyhovuje, potvrdzuje to aj častý feedback³, keď mi hovoria, že som v skutočnosti rovnaký ako na videách.“

³ Spätná väzba.

- 2) „Väčšina mojich videí je improvizácia a vychádza to zo mňa. Preto sa musím stotožniť so všetkým, čo sa v tých videách deje. Ak by som niečo myslel neúprimne, diváci by to veľmi rýchlo vycítili.“ (Štrauch, 2015, s. 154)
- 3) „Kreatívu tam má, lebo vymýšľa veľmi veľké veci. Je prirodzený, je vtipný svojím spôsobom pre svoje publikum.“ (Evžen)

Zaujímavé je, ako sa youtuberi vyrovnávajú s autenticnosťou na obsahovo-tematickej úrovni vlogosféry. Na jednej strane sa slovenskí youtuberi netaja skutočnosťou, že ich obsah je inšpirovaní zahraničnými youtuberami. Rovnako však zdôrazňujú, že pri tvorbe vlogov je nevyhnutná originalnosť a autenticnosť. V prípravnej fáze vlogov tak nastáva akomodačno-asimilačný proces (bližšie Dolník, 2010), v ktorom sa jednak vlogeri prispôbia aktuálnym internetovým trendom a zareagujú na aktuálne témy, ale zároveň konkrétny formát asimilujú pre komunikačné potreby svojho publika a zároveň ho využívajú aj na sebaujavenie v súlade s ich osobnostným a komunikačným nastavením (4). Takisto explicitne deklarujú, že ich videá sa vyznačujú nepripravenosťou (5), ktorá je synonymom prirodzenosti a autenticnosti. Na jednej strane hovoria o „freestyle“ svojho prejavu, čím sa stavajú do opozície voči scenáristicky pripraveným televíznym žánrom (6), no na druhej strane dodávajú, že pred natáčaním videa majú vopred premyslený koncept, prípadne počas natáčania sú si vedomí, že ich sníma kamera a rozmyšľajú v súvislostiach, aby video bolo pre divákov pútavé. Premýšľanie o obsahu, resp. spísanie si obsahových bodov a ich poradia, však nepovažujú vlogeri za scenár. Rozdiel vidia najmä v tom, že scenár určuje aj verbálnu podobu obsahu, ale príprava konceptu na vlog nie.

- 4) „Celkovo nové nápady prichádzajú hlavne z YouTubeu. Ak vidím niečo nové, čo sa mi zapáči, pokúsím sa to spraviť po svojom.“ (Štrauch, 2015, s. 154)
- 5) „V každom prípade, keď robím takéto videá, tak veľa surfujem a hľadám zaujímavé veci. Potom si ich spíšem, dám si ich na obrazovku vedľa seba a potom už idem bez scenára. Je to skôr freestyle.“ (Selassie, 2016)
- 6) „YouTube je veľmi subjektívna a pocity vec, musíte byť absolútne prirodzený, je to niečo celkom iné ako telka, kde sa napíše scenár a robí sa toto a tamto.“ (Štrauch, 2015, s. 154)

Jednou z výrazných črt komunikačného správania youtuberov je, že sa vo videách často sebatematizujú. Vlogeri sami seba identifikujú ako súčasť istého generačného kolektívu, ktorý je, okrem iných aspektov, neoddeliteľnou súčasťou online sveta. V tomto zmysle sa autenticnosť chápe ako ich pôvod, pôvodnosť, ako priestor, ktorý je miestom ich zrodu. Časté

je pre nich explicitné zdôrazňovanie vlastnej autenticity (7) a zdôrazňovanie platformy YouTube ako ich pôvodného domovského prostredia (8). Otvorené vyzdvihovanie domovského prostredia možno chápať aj ako presvedčenie vloggerov, že YouTube je priestor, ktorý im svojimi vlastnosťami poskytuje najviac možností prejavovať sa (akože) autenticky, teda prirodzene, nenútené. YouTube je miesto, kde sa zrodil vlog ako žáner. V tomto zmysle je YouTube domovským prostredím žánru. Prichádzajúci vlogeri vchádzajú do hotového komunikačného prostredia a pohybujú sa v ňom ľahko, lebo vyhovuje ich naturelu. Za autenticitu nepokladáme fakt, že si vlogeri tento priestor osvojili a sú jeho súčasťou (aj si to uvedomujú), ale fakt, že im tento priestor umožňuje byť komunikačne **relatívne autentickými**. Táto relatívna autenticita je v kontexte youtubového prostredia súčasťou komunikačnej normy.

- 7) „Asi sa najviac oplatí robiť vlastné veci podľa mňa... To vždycky bola cesta a bude cesta. Sústrediť sa na seba. Raz ako človek baviť ľudí a popritom si budovať nejakým spôsobom nejakú monetizáciu⁴ tých platforiem.“ (Exploited, 2022)
- 8) „Počas roku som dostal viac ponúk ísť do telky, či už to bola reality show, či to bol nejaký zábavný program. 99% som odmietol, pretože som sa cítil, že patím sem, patím do tohto online prostredia, patím do Youtubu, kde nad tým mám sám kontrolu, kde to je formát pre mladých, pre tú online generáciu, ktorí si vyberajú, čo chcú sledovať. Bolo to pole, kde sa cítim konformne.“ (GoGoManTV, 2022)

Môžeme vo vlogu hovoriť o prirodzenosti v zmysle autentického komunikácie? Autentický cieľ predstavuje spôsob, ako prekonať odstup medzi subjektmi, zblížiť sa, „úprimne“ si vzájomne rozumieť, čiže komunikovať preto, aby sme my – ako subjekty – odkrývali skutočnú, pôvodnú pravdu o svete okolo nás (objektoch), ale aj o sebe navzájom (porov. Dolník, 2017, s. 188 – 190). Naopak, neautentická komunikácia predstavuje takú komunikáciu, ktorá nenadväzuje na prirodzený, čiže úprimný zmysel komunikácie vzájomného zblížovania sa, čiže úprimného dorozumievania sa, ale je „motivovaná úsilím o dosiahnutie želaných ‚neúprimných‘ účinkov“ (ibid., s. 190). Všetky prejavy majú pôsobiť úprimne, ale v hĺbke komunikačnej podstaty podľa J. Dolníka (2017) komunikácia prostredníctvom vlogov je neautentickou komunikáciou, pretože zámerom protagonistov je zámerné dosahovanie priamočiarych cieľov.

Vyššie položenú otázku môžeme chápať i v širšom zmysle, a to či sa vo vlogu nielen realizuje autenticita (často deklarovaná autormi vlogov), ale či sa z povahy vecí môže vo

⁴ T. j. speňaženie.

vlogu realizovať autentickejšť v takej relatívne ideálnej podobe, ako ju predstavuje vo svojom teoretickom modeli J. Dolník (2017), alebo aspoň v tej podobe, ako ju chápu sami vlogeri. Autentická komunikácia je zameraná na dosiahnutie autentického, resp. úprimného cieľa. V kontexte vlogosféry je motiváciou tvorby videí zámerný cieľ pobaviť diváka (9, 10), ale aj presvedčiť diváka či vytvoriť o sebe vopred vyprofilovaný obraz osobnosti. Explicitne povedané, youtuberi preferujú v komunikačnej situácii také jazykové prostriedky, ktorými chcú dosiahnuť vopred premyslený cieľ komunikácie, a prostriedky použité na dosiahnutie tohto cieľa sú účelne zvolené. Takýto priamočiary cieľ J. Dolník vo svojej teórii považuje za neautentický, pretože nezodpovedá povahe zblížovania sa medzi subjektmi (ibid.).

9) „Som Patrícia a na YouTube vystupujem pod prezývkou Patra Bene. Mojm hlavným cieľom je divákov pobaviť, čo je vidieť na štýle mojej tvorby.“ (Patra Bene)

10) „Chlapec, ktorého baví baviť a to sa aj snažím robiť. Snád sa vám môj skromný kanál bude páčiť.“ (Evžen)

3 Komunikačné stvárnenie autentickejšť

V predchádzajúcej časti príspevku sme naznačili postojovú orientáciu youtuberov k autentickejšť alebo prirodzenosti ich komunikácie v pôvodnej vlogerskej tvorbe. V tejto časti sa zameriame na pozorovanie autentických prejavov v komunikátoch týchto vlogerov, pričom našim cieľom je pozorovať jazykové prostriedky, ktorými sa táto autentickejšť realizuje, a komunikačný potenciál.⁵ V prejave vlogerov je prítomná výrazná neformálnosť prejavu. Preferované sú používané hovorové prvky patriace do subštandardnej vrstvy slovenčiny. Uvoľnený jazykový prejav pôsobí značne nepripravene, a to v adresátovi vyvoláva pocit spontánnej reči a prirodzenosti na strane vlogerov ako hovoriacich. Neformálnosť prejavu sa realizuje napríklad používaním slangových výrazov, vysokou mierou anglicizmov (11) a miešaním jazykových kódov (12), použitím výrazových prostriedkov s príznakom irónie (12, 13), sarkazmu či cynizmu. Charakteristické sú aj krátke, nedokončené výpovede evokujúce dojem spontánnych výpovedí. Príznyaky ako emocionálnosť či expresívnosť predstavujú možnosti, ako oživiť prejav hovoriaceho. Spomínaná spontánnosť sa často interpretuje na strane publika ako prirodzenosť alebo autentickejšť identity vlogera, vyjadrenej prostredníctvom verbálneho prejavu. Vlogeri používajú jazyk svojej generačno-sociálnej skupiny. Používajú ho vždy v súkromnej priateľskej komunikácii. Vo vlogu potom imitujú blízkosť hovoriaceho a počúvajúceho. Nemožno preto hovoriť

⁵ Excerpované príklady uvádzame v kurzíve.

o úprimnej spontánnosti, ale skôr o spontánnosti s prvkami imitácie či o predstieranej spontánnosti, pretože emocionálne a expresívne prostriedky sú používané zámerne, pričom väčšina z nich prechádza do afektovanosti, ako napríklad nadužívanie suprasegmentálnych prostriedkov (ako napríklad zvyrazňovanie vedľajšieho prízvuku v neprízvučných slabikách, frekventované používanie citového dôrazu /emfázy/ alebo zámerné zrýchlené tempo reči).

11) Táto hra, keď ju prejdete, tak je to pre vás achievement⁶, lebo tieto hry samy osebe boli kedysi hard⁷. Mohli ste si to dať na easy⁸, ale boli proste ťažké aj tak.

12) No a tuto máme pánske WC, aj keď sme tu iba samé baby. Weird flex, but ok⁹.

13) B1: Kápo, tú kameru máš to nakrivo!

C2: Tak ale to je môj signature¹⁰.

Ako sme už vyššie naznačili, autenticnosť sa prepája s identitou youtuberov. V kontexte budovania vlastnej identity vlogeri používajú také jazykové prostriedky, ktorými sa líšia od zvyšku kolektívu. Ide napríklad o individualizačné jazykové prostriedky, ako je pozdrav (10) v úvode videa či špecifická formulácia úvodnej alebo záverečnej floskuly vo videu (11). O dôležitosti jazykových prostriedkov ako identifikačných znakov používateľa a jazyka svedčí časť v autobiografii D. Štraucha (známeho pod prezývkou Gogo), ktorý hneď v úvode čitateľovi ponúka lexikografickú pomôcku s názvom *Krátky Gogov slovník alebo pomôcka, ako rozumieť reči môjho kmeňa*. Tento autorov „výkladový“ slovník obsahuje 22 lexikálnych jednotiek typických pre youtuberov nápaditý idiolekt a ich humorne ladený výklad. Ako príklad uvádzame lexému televízia, ktorú autor charakterizuje ako „také slovo už nepoznáme, archaizmus“ (Štrauch, 2015, s. 6). Slovník ďalej obsahuje idiolektizmy, ako napríklad *ujo bochnik*, čiže „každý neznámy človek na ulici“ (ibid.).

14) Bam¹¹, čaute tu je Gogo, vitajte diváci pri ďalšom videjku.

15) Ďakujem pekne, že ste sledovali ďalší týždenný vlog, dúfam, že sa vám ľúbil. Ak hej, pacnite lajk¹².

16) Ak si tu nový, pacni lajk¹³, nezabudni na odber, prosím ťa.

⁶ Tzn. úspech.

⁷ Tzn. ťažké.

⁸ Tzn. ľahký (level), ľahká úroveň.

⁹ Tzn. zvláštne chválenie sa, ale dobre.

¹⁰ Tzn. podpis; v kontexte výpovede má toto pomenovanie význam istého poznávacieho znaku autora, ktorým možno identifikovať autorstvo diela.

¹¹ Gogo vo svojej autobiografii v časti *Krátky Gogov slovník alebo pomôcka ako rozumieť reči môjho kmeňa* charakterizuje citoslovce *bam* ako „ultimátny začiatok videa“ (Štrauch, 2015, s. 6). Rovnako v slovníku uvádza aj citoslovce *chwašaa*, ktoré opisuje ako „rozlúčenie na konci videa“ (ibid.). Dokazuje tým, že tvorca vedome používa tieto jazykové prostriedky nielen vo fatickej, ale aj v identifikačnej funkcii na odlišenie sa od ostatných youtuberov.

¹² Tzn. páči sa mi to.

Ďalším aspektom, v ktorom sa prejavuje autentickosť, je simultánnosť opisu deja a prežívania (17). Ide o snahu hovoriaceho a autora videa zachytiť situáciu v prítomnosti a vtiahnuť diváka do deja, vyvolať v ňom bezprostrednú reakciu, že divák môže byť s vlogerom imaginárne na jednom mieste v danej chvíli. Zachytenie okamihu prostredníctvom multimediálnosti, čiže tak, že na prenos informácie je použitých viacero jazykových kódov, ako napríklad grafický a auditívny kód, alebo hypertextovosťou, keď do videa sú vkladané fragmenty z iných videí alebo link na ďalší text, je snahou vlogera zintenzívniť prežívanie na strane adresáta, a to posilňovaním viacerých vnemov.

Fundamentálnou vlastnosťou vlogov je ich interaktívny charakter a dialogickosť. Interaktivita spolu s hypertextovosťou a multimodálnosťou určujú podobu elektronickej komunikácie (porov. Mareš, 2022, s. 12), a tak vlogeri využívajú potenciál týchto vlastností internetovej sféry na budovanie vlastnej autentickosti. Nesmieme opomenúť skutočnosť, že i keď vlogeri vytvárajú dojem dialógu, pri tvorbe videa sa musia vysporiadať s absenciou adresáta, čo značne ovplyvňuje úprimnosť komunikácie (17). Aj keď zámerom vlogera je, aby vlog pôsobil ako komplexný autentický a dynamický celok, konečnú podobu dostáva v postprodukcii prebiehajúcej pod dohľadom vlogera. Autentickosť a s ňou súvisiaca spontaneita verbálneho prejavu sa tak v postprodukčnej fáze značne oslabuje. Z videa sú zámerne odstránené fragmenty, ktoré pôsobia nezáživne, resp. narušujú dynamickosť videozáznamu (18). Zásahmi sa tak do vlogu vnáša vyumelkovanosť prevažne zviazaná s osobou vlogera.

17) „Sprvu mi bolo čudné rozprávať sa len tak s kamerou. Už ste to niekedy skúšali? Viete si to predstaviť? Nepripadali by ste si ako blázon – že hovoríte do prázdna a snažíte sa svoje myšlienky povedať imaginárnemu obecenstvu (...) „hneď som pochopil, že rozprávanie do kamery je absolútne iné ako rozprávať sa s človekom, hovoriť niekomu niečo do očí. Pri ľuďoch tušíte, čo si o vás počas rozhovoru myslia, a väčšinou od nich dostávate ihneď odpovede.“ (Gogo, 2015, s. 20)

18) „Počas nahrávania ma sprevádzali nepríjemné myšlienky ako: sakra, teraz zase nemám čo povedať, zase to bude nudné. V postprodukcii som preto vysekával pasáže, keď som bol ticho.“ (Gogo, 2015, s. 16)

Pre vlog je charakteristické vedenie fiktívnych rozhovorov medzi hovoriacim (vlogerom) a jeho adresátom (potenciálnym publikom). Je to jeden zo spôsobov realizácie dialogickosti vo vlogoch. Tieto fiktívne dialógy (21) sú založené na jazykových prostriedkoch,

¹³ Pozri poznámku č. 11.

charakteristických pre bezprostredný kontakt medzi dôverne známymi komunikantmi. Časté sú familiárne oslovenia (19) a rozprávanie v 1. osobe množného čísla (20). Vo videoblogoch sa výrazne mení pozícia autorov a ich publika, pretože sa oslabuje fyzická vzdialenosť a vyzdvihuje sa vzájomný kontakt medzi nimi (porov. Mareš, 2022, s. 12). Časté je aj vyzývanie k interakcii, čiže zapájanie divákov do potenciálnych imaginárnych diskusií, ktoré sú realizované ako samotný koncept vlogu QnA, čiže otázky a odpovede.

19) Let's go, guys¹⁴, môžeme pokračovať ďalej.

20) Keď odíde táto dodávka, budem môcť zobrať novú a tým pádom aj robiť content¹⁵. Takže je to nielen na mne, ale aj na nás. Tak zatiaľ, kamoši.

21) A1: Chcete ísť so mnou na výlet? Smola! Idete!

A2: Tak sme tu! Vidíte, a vy ste nechceli ísť!

A3: Pozrite sa, tak to je krásne!

3.1 Aspekt úprimnej spontánnosti

V predchádzajúcej časti sme načrtli, ako sa vlogeri štylizujú do roly spontánnych a autentických hovoriacich. V tejto časti sa zameriavame na momenty v komunikačnej situácii, ktoré z nášho hľadiska pokladáme za úprimný prejav spontánnosti. V analyzovaných komunikátoch sme postrehli, že vlogeri prejavujú úprimnú spontánnosť cez priznanie jazykových chýb, ktoré z videa v postprodukcii neodstránia, resp. danú nesprávnosť jazykového výrazu dodatočne opraví. Vo vlogoch sa objavuje dodatočná korekcia jazykových chýb vložením správneho výrazu do videa prostredníctvom popisku (23). Úprimnosť aktéra možno badať aj v momentoch, keď sa hovoriaci vo videu preriekne, ale danú repliku z videa neodstráni ani nenahrá novú. Takisto sme postrehli, že ak vlogger spontánne vysloví istý jazykový prostriedok, ktorý spätne zhodnotí ako nevhodný, následne sa opraví, resp. upraví svoju výpoveď. Je preto možné predpokladať, že pri natáčaní videa hovoriacemu v jeho jazykovom podvedomí prebiehajú sebaregulačné procesy, ktoré sa prejavujú spätnou explicitnou samokorekciou (22).

22) Dole do komentárov nám dávajte nezmyselné úlohy, aké len auto môže dostať a my tie najcrazy [zaváhanie, vložila R. K.] najcrazy [zasmiatie sa nad sebou, vložila R. K.] najbláznivejšie vyberieme a splníme.

23) Teraz sa môžeme presunúť k spodku, a to sú krat'ase. Ja som išla do Ameriky s tým, že hľadám retro riff'ové dotrhané krat'ase.

¹⁴ Tzn. poďme na to, kamaráti.

¹⁵ Tzn. obsah videa.

Obrázok 1. Snímka z vlogu VELKÝ AMERICKÝ HAUL – môj prvý drahý doplnok?! | Lucy (zdroj: <https://www.youtube.com/watch?v=ZGpKalRVEkI&t=160s>)

4 Zhrnutie

V príspevku sme sa zamerali na prejavy autentickosti vo videách slovenských youtuberov. Naším cieľom bolo pozorovať komunikačné stvárnenie autentickosti a úprimnosti vo vlogoch. Poukázali sme na explicitne deklarované postoje vlogerov k úprimnosti ich prejavu a opísali sme komunikačné stvárnenie vo videách. Zistili sme, že hovoriaci vstupujú do komunikácie so zámerom pobaviť potenciálneho diváka a zároveň sa vedome snažia pôsobiť úprimne, a to napríklad zámerným používaním jazykových prostriedkov, ktoré sa spájajú v bežnej komunikácii so spontánnymi alebo autentickými prejavmi. Cieľ zabaviť adresátov deklarujú vlogeri otvorene, čiže cieľ je priznaný a do istej miery je úprimný. Chcú ľudí zabaviť vtipným komentovaním svojho života a chcú byť obdivovaní a uznávaní. Zabávaním vytvárajú určitý „mediálny“ obraz o sebe, ktorého cieľom je získať čo najviac obdivovateľov, teda sledovateľov. To je predpoklad, že sa vlogovanie môže stať vcelku dobre vynášajúcim povoláním. Zároveň vlogy využívajú ako prostriedok na vlastnú prezentáciu a marketingové aktivity, na základe ktorých budujú svoje finančné ohodnotenie. Tieto ciele, ktoré sú zámerné, explicitne nespomínajú. Z toho vyplýva, že to, čo vyhlasujú za komunikačný cieľ (pobaviť), je len čiastočná pravda a čiastočná úprimnosť, pretože tento cieľ predstavuje prostriedok k vybudovaniu obrazu uznávanej internetovej autority a prostriedok k marketingovej spolupráci.

Ukazuje sa, že na jednej strane slovenskí youtuberi sa o sebe vyjadrujú, že vo videách sú prirodzení a snažia sa mať čo najviac úprimný vzťah so svojím publikom. Na druhej strane

dodávajú, že pred natáčaním videa majú vopred premyslený koncept, čím sa aspekt autenticity oslabuje, a tak možno povedať, že nastáva paradox spontánnosti. Treba však brať na vedomie skutočnosť, že takýmto spôsobom zapríčinené zníženie autenticity je nevyhnutná daň digitálneho žánru vlogu, ktorý je počítačovo sprostredkovanou komunikáciou jedného expedienta s obrovským množstvom recipientov, a z povahy vlogu vyplýva, že nie je možné, aby takáto komunikácia prebiehala čisto autenticky, bez zámeru expedienta. Bez vopred premysleného konceptu vlog ako taký nemôže existovať. Autenticnosť komunikácie oslabuje i skutočnosť, že videá sú dodatočne vytvorené ako zostrih viacerých scén, ktoré autor zostrihá tak, aby pôsobili prirodzene. Ide teda o dôkladne premyslené komunikáty. Zároveň sa ich tvorcovia netaja, že momenty, ktoré možno pokladať za prirodzené, ale nie divácky zaujímavé, sú z tohto videozáznamu odstránené (napríklad dlhé pauzy medzi slovami či vetami).

Na základe našich zistení sa ukázalo, že teoretické východiská o autenticity (ako vysoko hodnotenej komunikačnej vlastnosti), ktoré predstavuje prekonávanie odstupov medzi subjektmi, vzájomné úprimné zblížovanie sa, odkrývanie pravdy o svete a sebe (vyššie citovaný Dolník, 2017), sú cieľom, ktorý môže fungovať v ideálnych podmienkach. Žáner vlog zrejme neumožňuje realizovať autentickú komunikáciu v uvedenom „vysokom“ zmysle z povahy veci. Youtuber sa ani nemôže so státisícami sledovateľov zblížovať.

LITERATÚRA

DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda 2017. 248 s.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: Veda 2010. 376 s.

MAREŠ, Petr – HOFFMANNOVÁ, Jana – JÍLKOVÁ, Lucie – KOPECKÝ, Jakub – MRÁZKOVÁ, Kamila: Míšení žánrů, stylů a diskurzů v internetové komunikaci. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2022. 376 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1 134 s.

ŠTRAUCH, Daniel: Gogo. Chalan z internetu. Bratislava: Tatran 2015.

ZDROJE

Evžen. Opis. Dostupné z WWW: <https://www.youtube.com/@Evzeniss/about> [cit. 20.01.2023].

Exploited: Niektorí ľudia sa dostali k číslam spôsobom, ktorý priťahuje hlupákov. Sami nimi možno sú. 19. 8. 2022. Dostupné z WWW: <https://braineer.hnonline.sk/notsorry/news/kultura/influenceri/96036705-exploited-niektori-ludia-sa-dostali-k-cislam-sposobom-ktory-pritahuje-hlupakov-sami-nimi-mozno-su> [cit. 26. 01. 2023].

GoGoManTV. Prečo som išiel do REALITY SHOW #SURVIVOR ??? – VLOG. 18. 8. 2023. Dostupné z WWW: <https://www.youtube.com/watch?v=K7aEnxGGFcU> [cit. 26. 01. 2023].

Menameselassie. ZORADILI sme YOUTUBEROV podľa ICH TVORBY! Tier List. 2020. Dostupné z WWW: <https://www.youtube.com/watch?v=6u0WKKejINs> [cit. 26. 01. 2023].

MIKUŠOVIČ, Dušan. Youtuber Selassie: V päťdesiatke už budem ležať v hojdacej sieti na Bahamách. In: Denník N, 2016. Dostupné z WWW: <https://dennikn.sk/474775/youtuber-selassie-mladych-telka-nu-sa-uz-pozerat-neda> [cit. 20. 01. 2023].

Patra Bene. Opis. 2022. Dostupné z WWW: <https://www.youtube.com/@PatraBene/about> [cit. 20.01.2023].

Přirovnání v neformálních konverzacích mládeže v on-line prostředí¹

Filip Kubeček

dialektologické oddělení, Ústav pro jazyk český,
Akademie věd České republiky, v. v. i., Brno
kubecek@ujc.cas.cz

1 Úvod

Přirovnání je syntakticko-sémantická jazyková struktura založená na explicitním vyjádření podobnosti; např. *Petr je pihovatý jako tatínek*. Jde o vztah mezi komparandem (tj. označenou entitou; *Petr*) a komparátem (tj. modelem určité vlastnosti, činnosti; *tatínek*) prostřednictvím *tertium comparationis* (tj. zdůrazněného znaku společného pro komparandum a komparátum; *pihovatý*), které je uvozeno komparátorem (tj. relačním prvkem; *jako*) (Čermák a Hladká, 2017). Přirovnání se hojně vyskytují coby jednotky frazeologické, obsahují-li v pozici komparáta „předem daný, zpravidla všeobecně známý a prototypický model“ (Čermák a Hladká, 2017); např. *Petr je hladový jako vlk*.

Tento příspěvek se zabývá užíváním frazeologických přirovnání jakožto jazykového prostředku v každodenní psané komunikaci současné mládeže na internetu. Předmětem výzkumu byla četnost přirovnání v takovém prostoru, charakteristika nejen tradičních, ustálených obrátů, ale také nových, ustalujících se, či pouze okazionálních, a jejich souvislost s vlivem zde působících faktorů, jako jsou mladý věk přispěvatelů, realie moderního světa, neformální charakter konverzace nebo on-line platforma. Cílem je vyhodnotit, jakou měrou a jakým způsobem přirovnání přispívají k celkovému obrazu specifičnosti a svébytnosti neformálního vyjadřování mládeže v on-line prostředí.

2 Charakteristika zkoumané komunity

Zdrojem bádání se stal vlastní specializovaný korpus, jenž obsahuje data (autentické textové zprávy) ze skupinových konverzací (tzv. chatovacích skupin), které byly aktivní v letech 2020 – 2021 na sociálních sítích Messenger a Instagram. Konverzací se v nich účastní

¹ Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

příslušníci mladé generace (ve věku asi 15 let), kteří se zpravidla osobně neznají, ale spojuje je určité téma, záliba, případně škola.

Konverzace nelze považovat za ryze soukromé, neboť se jich účastní více lidí a kdykoliv se mohou připojit další, požádají-li o členství správce dané komunitní stránky. Jelikož však komunikace probíhá mezi (mladými) vrstevníky a není snadno veřejně dohledatelná, mívá neformální až důvěrný charakter a vykazuje velkou míru spontánnosti.

3 Výběr dat k analýze

Ze 713 různě obsáhlých skupinových konverzací, v nichž celkově vystupuje téměř 10 000 uživatelů, jsem analýze podrobil 682 nahodile vybraných dokladů přirovnání s komparátorem *jak/jako*, který je obecně nejobvyklejší (Čermák, Hronek a kol., 2009, s. 489). Jejich autory bylo 219 příspěvů a od žádného z nich nebyl vybrán více než jeden doklad s tímž komparátem, aby celková četnost komparát ve vzorku podala vypovídající údaj o míře jejich ustálenosti a nebyla zkreslena případným idiolektem.

A:	<i>tpč skončil jsem svoji dnešní brigádu jsem <u>černej jak zmrd</u> a <u>rozjebal jsem si prst jak kokot</u></i>
B:	<i>gratuluji</i>
A:	<i>a ani nwm jestli dostanu peníze f pro mě prosím</i>
C:	<i>F</i>
D:	<i>Ne</i>

Ukázka části autentické konverzace, v níž je využit prvek přirovnání

4 Četnost přirovnání

Pro sestavení zmíněného vzorku bylo nejprve třeba vyhledat všechny doklady zdrojového korpusu s výrazy *jak* nebo *jako* (dále *j.*) a z nich pak vybrat ty, které vyjadřují frazeologická přirovnání; bylo jich asi 10 %. Za předpokladu podobného rozložení v celém korpusu lze spočítat, že cca 0,42 % veškerých „vět“ (tj. jednotlivých kompaktních zpráv) obsahuje přirovnání, což odpovídá celkově cca čtyřem tisícům dokladů. Ty mohou sloužit k potvrzení či vyvrácení určitých tendencí, které naznačuje vzorek, např. míry ustálení konkrétních obrátů.

Ve dvou obsáhlých webových korpusech, csTenTen17 (Suchomel, 2018; dále cTT) a Araneum Bohemicum Maximum (Benko, 2015; dále ABM), jsem ověřil, že relativní množství přirovnání se v nich výrazně neodlišuje od našich dat: Struktura „verbum/adjektivum – *jak/jako* – substantivum/adjektivum“, tj. nejběžnější struktura ustáleného přirovnání² (Čermák a Hladká, 2017), je zastoupena v podobné míře: hodnota i.p.m. (počet výskytů na milion pozic) dosahuje 538 (v ABM), 550 (v našem korpusu) a 681 (v cTT).

5 Variabilita přirovnání

O vysoké variabilitě použitých přirovnání svědčí, že z 682 dokladů vybraných k analýze jich bylo zcela jedinečných 630³, nadto ty opakující se (nejvýše 6×) patřily v nejvíce případech významově širšímu vyjádření *chovat se j. [někdo]*. Jedinečných komparát bylo ve vzorku podstatně méně; 383⁴. Většina přirovnání nabývala intenzifikační funkce, což odpovídá obecné charakteristice tohoto jevu (srov. Čermák a Hladká, 2017). Intenzita byla též posilována příslušným rozvitím komparáta, nejčastěji výrazem *největší*; např. *cítit se j. největší kři-pl, chovat se j. největší úchyl*.

6 Tradiční přirovnání

Za přirovnání tradiční, značně ustálená, pokládám ta, jež jsou evidována v nejkompexnějším souboru české frazeologie, Slovníku české frazeologie a idiomatiky (dále SČFI), konkrétně v jeho prvním svazku Přirovnání, který byl poprvé vydán roku 1983, vychází hlavně z materiálů druhé poloviny 20. století a obsahuje na 2 400 heslových statí (Čermák, Hronek a kol., 2009, s. 14). Tradičních přirovnání se v našem vzorku vyskytlo 123, tj. cca 18 %. Patřily mezi ně obraty jako *(být) tupý/hluchý j. poleno, těžký j. prase* nebo *tvářit se j. vrah*. Využita byla i modifikace v podobě anglického ekvivalentu v *tertiu comparationis*: *cítit se fresh* (‘čilý’) *j. rybka*.

Mezi tradiční přirovnání jsem dále zahrnul obraty s obecnějším, či naopak konkrétnějším vymezením, shodoval-li se jejich význam: např. *(být) oblečený j. šupák* – v SČFI *chodit/být j. šupák* ‘neupravený, nedbale oblečený’; *seřvat někoho j. malé dítě* – v SČFI *seřvat někoho j. (malýho) kluka* ‘hrubě, urážlivě’. Naopak jsem vyčlenil podobně znějící obraty, které neměly

² Předpokládáme, že poměr dokladů této struktury nepatřících přirovnání bude napříč korpusy podobný.

³ Po lemmatizaci bez komparanda a se sjednocením komparátoru, tj. např. s dokladem „Když zakopnu tak se vznáším jako kosmonaut“ jsem pracoval jako s jednotkou *vznášet se j. kosmonaut*.

⁴ Po lemmatizaci hláskoslovně, morfologickě a grafickě (např. *svine/sviň/sviňaa* → *svině*). Slovo tvorné varianty (*ryba* × *rybka* × *rybička*) byly evidovány zvlášť.

týž význam: např. *vypadat j. zrnko písku* – v SČFI *ztratit se j. zrnko písku*; *vyjet j. kočka po myši* ‚pohotově‘ – v SČFI *hrát si j. kočka s myší*. Je z nich však evidentní, že ze standardní podoby minimálně vycházejí, a tím pádem lze konstatovat, že tradiční frazeologický charakter má ve skutečnosti ještě větší množství dokladů.

7 Druhy komparát

Mezi komparáty (či jejich částmi) lze pozorovat několik významných skupin, které formují obraz stylu mládeže v on-line prostředí:

7.1 Zhrubělé výrazy, vulgarismy a/nebo urážky

Nejpočetnější soubor (36,8 %) tvoří výrazy (silně) expresivní, zvláště zhrubělé a vulgární. Prvních pět nejfrekventovanějších (*píča, svině, prase, kokot, debil*) je zároveň pět nejfrekventovanějších komparátů vůbec. Kromě substantiv primárně označujících pohlavní orgány, slabomyslnost, zvířata či záležitosti spojené s vyměšováním jsou využívány též deverbativní výrazy typu *namrdáno, nasráno, najebaný, naprděný*. Celkem jsem zaznamenal 25 různých lexikálních variant, které se ve vzorku vyskytly vícekrát, a dalších 22 s výskytem jediným – z dat v celém korpusu však lze vyvodit, že většina z nich nepředstavuje okazionalismus. Za skutečně ojedinělé je možno pokládat např. výrazy *magůrek, mindža, kad'ák*.

Vysoká četnost i variabilita této sféry lexika vypovídá více než cokoliv jiného o míře neformálnosti daných konverzací, jež je jejich nejprůzračnějším prvkem. Malá část těchto expresivních přirovnání zároveň funguje jako urážka/nadávka (např. typu *chováš se jak blb*), většinou se však přirovnání vztahuje k samotnému autorovi, příp. k jiné okolnosti (např. *vypadám jak hovno, bolí to jako svině*). Užití vulgárních výrazů navíc nemusí být automaticky prvkem neslušnosti, nýbrž mnohdy naopak vyjádřením důvěrného, přátelského vztahu mezi komunikanty (srov. např. Culpeper, 2011).

Urážkami častěji bývají přirovnání, jejichž komparáta odkazují přímo k účastníkům konverzace či k jejich blízkým a celé přirovnání má zpravidla sarkastické vyznění s účelem zesměšnění (např. *zajímavý j. tvůj život; vtipný j. tvoje IQ; roztomilý j. péro tvého fotra*). Příčinu neomalených výpadů, které si přispěvatelé dovolují vůči druhým, je možno hledat v bezpečí neosobního, často i dostatečně anonymního způsobu interakce.

7.2 Časová/věková vymezení

Dalším prvkem (6,8 % případů) jsou časové či věkové údaje, které pisatelům umožňují vymežit se vůči mladším nebo starším osobám, než jsou oni sami. Častěji jde o odkazy k mladším, k nimž mají v mnoha ohledech blíže (především mají s touto životní etapou nedávnou vlastní životní zkušenost) a kteří jsou specifičtější svým zpravidla nerozumným, nevyspělým chováním. Na to bývá poukazováno pomocí *tertia comparationis*, např. *chovat se / hádat se / (být) uražený j. děcko*. V pozici komparáta se krom nejpočetnějšího výrazu *děcko* a jeho variant (*dítě* a – opět vlivem angličtiny – *kid*) vyskytla konkrétnější určení věku (*9 let, třináctka*) nebo školního ročníku (*školka, prvňák, 3. třída*). Ke starším bylo přirovnáváno na základě některých jim přisuzovaných vlastností, fyzických i duševních. Dvakrát se například objevilo přirovnání autorova skřehotavého hlasu (v reakci na jeho vlastní hlasovou zprávu) k tomu, jak zní *dědek* nebo *prababička*. Mezi dalšími komparáty byla pojmenování *čtyřicátník, mamina* a *důchodce*.

7.3 Konkrétní denotáty

V 4,7 % případů zahrnovala komparáta odkazy ke konkrétním denotátům, vyjádřeným vlastními jmény. Takové případy jsou zachyceny i v SČFI, ale žádný z nich se neztotožňoval s našimi daty, v nichž se jednalo o jiné fiktivní postavy (klasičtější, např. *Romeo a Julie, princ Hajaja*; častěji však novodobější, např. *Chipmunk, Spiderman, Sheldon*), historicky významné události (např. upálení Jana Husa, potopení Titanicu, atomový útok na Hirošimu), osobnosti současné doby, zvláště z lokálního prostředí (např. *Bartošová, Hamáček, Ruda z Ostravy*), a populární značky (např. *Kofola, McDonald's*).

Ačkoliv byly všechny případy z této kategorie zastoupeny ve vzorku pouze jednou, některé z nich se v celém korpusu vyskytují častěji. Míra jejich ustálenosti se přirozeně odvíjí od všeobecné popularity a výraznější vlastnosti denotátů; byly mezi nimi např. stavebnice Lego (*rozebrat j. Lego ,na drobné části, zcela‘*) nebo pohádková postava Shrek (*vypadat j. Shrek ,nehezky, odpudivě‘*).

Ze své podstaty naopak potenciál k ustálení nemají přirovnání reflektující momentální společenská dění, např. *narůstá j. počet nakažených denně* (v době kulminace pandemie covidu-19) nebo *čistka j. v Německu* (po střeleckém útoku v Hanau v r. 2020).

7.4 Reflexe moderní doby

Vlivem skutečnosti, že se komunikace odehrává v současném světě, se jako komparáta objevují reálie pro něj příznačné, příznačnější než pro dobu dřívější. Některé mohou nahradit

někdejší prototypické modely, např. *výška – j. mrakodrap* místo *j. hora*; kopírování – *j. Ctrl + C a Ctrl + V* místo *j. přes kopírák*.

Charakteristické je též užívání angličtiny; její reflexe je považována za jeden z konstitutivních rysů mluvy současných mladých lidí (Hladká a kol., 2005, s. 48–49). Krom výše uvedených anglických dokladů se v pozici komparát vyskytla další obecně frekventovaná slova: *bitch* ‚vulg. prostitutka‘, *boy* ‚chlapec‘, *king* ‚král‘ nebo *trash* ‚odpad‘.

8 Přirovnání jako prostředek humoru, jazykové hry

Častým cílem pisatelů je upoutat pozornost, zejména výstředním, humorným jednáním, které je u mladých lidí v on-line prostředí typické, a to už od dob počátků internetové komunikace (např. Jandová, 2006, s. 167). V rámci vzorku přirovnání byly uplatněny různé strategie: rýmy (z ustálenějších např. *IQ j. tykve*, *happy j. dva grepy*, *sexy j. dva keksy*), ironie a kontrast (*drsny j. hladká mouka*) nebo kreativita formou rozvinutí komparátu (*znít, j. by [někoho] přejel kombajn a pak ještě cowl*; *smát se j. vyvalený tuleň, který právě sežral arašidy a otekl*), které zároveň slouží k posílení intenzity vyjádření.

9 Závěr

Ukázalo se, že přirovnání v on-line konverzacích mládeže jsou natolik frekventovaný a rozmanitý jev, že je možné na něm spolehlivě demonstrovat obecnější charakteristiky daného stylu.

Působí zde např. faktor (pubescentního) věku přispěvatelů, který vede k častějšímu využití přirovnání k ještě mladším osobám. Spontánní charakter konverzace společně s bližším vztahem mezi účastníky zase zapříčiňuje častější výskyt expresivních výrazů, někdy též nadávek a urážek. Pro mládež na síti je dále charakteristická snaha o zaujetí a upoutání pozornosti, což krom expresivity potvrzuje využití kreativity, jazykové hry.

Přestože bylo prokázáno, že jsou zde přirovnání jevem poměrně stabilním (jejich frekvence je podobná jiným internetovým textům, asi pětina dokladů se shoduje s tradičními obraty a jejich nejčastější funkcí je intenzifikace), zároveň jde o oblast vcelku produktivní, o čemž svědčí množství případů využívajících jako komparáty realie moderní doby, odkazy na současné události a na popkulturu. Některé z nich dokonce vykazují potenciál k ustálení.

LITERATURA

CULPEPER, Jonathan: *Impoliteness – Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press 2011. 292 s.

ČERMÁK, František – HLADKÁ, Zdeňka: PŘIROVNÁNÍ. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. Brno: Masarykova univerzita. [online]. Dostupné z WWW: <https://www.czechency.org/slovník/P%C5%98IROVN%C3%81N%C3%8D> [cit. 2023-02-01].

ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří a kol.: Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání. Praha: Leda 2009. 512 s.

HLADKÁ, Zdeňka a kol. Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS. Brno: Masarykova univerzita 2005. 74 s.

JANDOVÁ, Eva. Čeština na WWW chatu. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta 2006. 264 s.

ZDROJE

BENKO, Vladimír. Araneum Bohemicum Maximum, verze 15.04. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK 2015. Dostupné z WWW: <http://www.korpus.cz> [cit. 2023-02-01].

ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří a kol.: Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání. Praha: Leda 2009. 512 s.

KUBEČEK, Filip. Korpus on-line skupinových konverzací mládeže (pracovní název). Interní materiál.

SUCHOMEL, Vít. csTenTen17, a Recent Czech Web Corpus. In: Proceedings of the Twelfth Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Languages Processing, RASLAN 2018. Eds. A. Horák, P. Rychlý, A. Rambousek. Brno: Tribun EU 2018, s. 111–123.

Jazykové a nárečové mapovanie na území Slovenska¹

Mária Mikolajová

dialektologické oddelenie, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra, Slovenská akadémia vied, v. v. i.,

Bratislava

maria.mikolajova@juls.savba.sk

1 Úvod

Jazykové a nárečové mapovanie dialektov na území Slovenska zastávalo nezastupiteľné miesto pri etablovaní dialektológie v slovenskej lingvistike. Kartografické spracovanie dát z terénnych nárečových výskumov podáva syntetické náhľady na diferencovanosť slovenských nárečí. Možno sa zdá, že táto metóda výskumu a spracovania jazykov a nárečí už v minulom storočí vyčerpala svoj potenciál, no mapovaním heterogénnej jazykovej a nárečovej situácie z pohľadu samotných používateľov daných jazykov a nárečí (v rámci tzv. percepčnej dialektológie) sa teraz otvárajú nové možnosti interpretácií.

V príspevku sa stručne venujeme syntetizujúcemu pohľadu na nárečové a jazykové mapovanie na území Slovenska, čo zahŕňa najmä počiatky výskumov jazykového zemepisu V. Vážného, následne dialektologické dielo *Atlas slovenského jazyka* (ďalej aj ASJ), nadnárodné spolupráce pri tvorení jazykových atlasov (*Slovanský jazykový atlas*, *Celokarpatský jazykový atlas*, *Európsky jazykový atlas*) a poukazujeme tiež na mapové spracovanie nárečí na území Slovenska v inojazyčných, resp. inonárodných jazykových atlasoch (poľský, maďarský, rusínsky). V druhej časti príspevku poukazujeme na nový pohľad interpretácie jazykovej diferenciácie, ktorý prinášajú samotní používatelia jednotlivých jazykov a nárečí na istom geograficky vyčlenenom území. Metódou percepčnej dialektológie sa odhaľuje rozdiel medzi jazykovým a nárečovým vnímaním jazykovedcov a ľudí, ktorí v jazykovom spoločenstve žijú a komunikujú. Tento rozdiel prezentujeme na príklade jazykovej situácie okresu Stará Ľubovňa, kde sme vykonali výskum percepcie jazykovej a nárečovej diverzity metódou kreslenej mapy. Silným impulzom pre výber práve tejto lokality bolo aj zistenie, že obce okresu Stará Ľubovňa boli zapájané do výskumov pre takmer všetky nižšie uvedené atlasy.

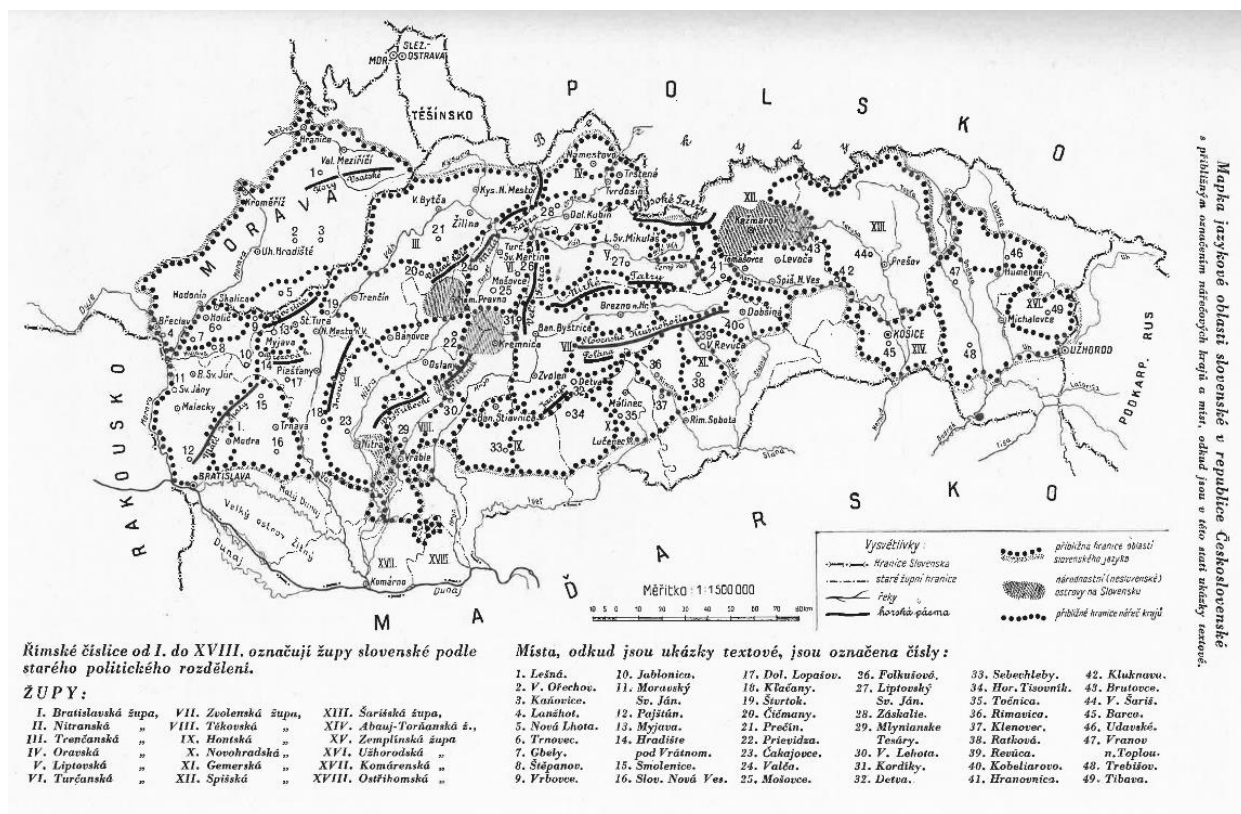
¹ Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu MŠ SR VEGA č. 2/0114/22 Slovník slovenských nárečí IV.

Jazyková a nárečová heterogénnosť zobrazená na mapách viedla už na začiatku dialektologického bádania k významným diachrónnym či synchrónnym objavom a teraz sa ponúka spôsob, ako sa nárečové a jazykové mapovanie dá aplikovať aj pri skúmaní jazykových postojov, ideológií či pri skúmaní jazykovej zmeny cez percepciu používateľov.

2 Jazykový zemepis na Slovensku v 20. storočí

Prvé počiny v skúmaní slovenských nárečí sú známe už z konca 19. storočia a prvých rokov 20. storočia. Spájajú sa s menami Františka Pastrnka a Samuela Czambla, ktorí sa dialektologickými metódami snažili zaznamenať osobitosti slovenských nárečí. Je dôležité upozorniť na fakt, že ani jednému z uvedených lingvistov sa nepodarilo vytvoriť komplexný obraz o slovenských nárečiach a svoje výsledky nespracovali metódami jazykového zemepisu. Systematický výskum, ktorý vyústil aj do publikovania prvých nárečových máp, započal až prof. Václav Vážný v 20. rokoch 20. storočia.

Na získanie potrebných informácií využil V. Vážný dialektologickú metódu nepriameho kontaktu vo forme dotazníka, ktorý bol distribuovaný korešpondenčne. Ďalšie údaje získal vďaka novému dotazníkovému výskumu, ktorý už bol realizovaný priamo v teréne školenými explorátormi, využil tiež výsledky vlastných terénnych výskumov a údaje z už publikovaných prác. Podarilo sa mu zozbierať nárečové javy z viac ako 800 lokalít na Slovensku (pozri Štolc a kol., 1968, s. 18), avšak údaje, ktoré zozbieral, boli často poznačené neprofesionalitou korešpondentov alebo explorátorov. V roku 1934 vydal rozsiahlu štúdiu *Slovenská nárečí* (v treťom diele edície Československá vlastivěda), v ktorej opisuje nárečové špecifiká jednotlivých oblastí Slovenska a časti územia Moravy. Zároveň predstavuje prvú syntetickú mapu slovenských nárečí (pozri obr. 1) zobrazujúcu „približné označenia nárečových krajov a miest“ (Vážný, 1934, s. 225). Autor sa v geografickom priestore snažil zaznačiť nielen jazykové hranice, ale aj prírodné prekážky, ktoré ovplyvňujú jazykové kontakty (napr. rieky, horské pásma), a zaznačil aj historické administratívne členenie Slovenska na župy, o ktorých na inom mieste tvrdí, že „v rámci týchto historických útvarů se zvlášním způsobem vyvíjely jazykové a nářeční poměry Slovenska a odraz tohto stavu můžeme dobře pozorovat ještě v naší době“ (Vážný, 1955, s. 8). Zaujímavosťou je práve „približná hranica slovenského jazyka“, ktorou autor vyčleňuje výraznú časť južného Slovenska s obyvateľstvom s maďarským jazykom a tiež severovýchodnú časť Slovenska s obyvateľstvom s rusínskym jazykom.

Obrázok 1. Prvá publikovaná mapa zobrazujúca nárečovú diferencovanosť na Slovensku (zdroj: Československá vlastivěda III, 1934, s. 225)

Súčasťou štúdie sú aj mapy zobrazujúce istý jazykový jav pomocou izoglos, ktoré chápeme ako „líniu, ktorá ohraničuje územie výskytu nárečového javu“ (Krajčovič, 2018, s. 196). Takto autor izoglosami zobrazuje nárečové špecifiká vlastné jednotlivým územiám Slovenska – od reziduálnych javov po špecifickú lexiku (Vážný, 1934, s. 234, 252, 266, 272, 282, 304).

V. Vážný vo svojej štúdií nadviazal na makroregionálne delenie slovenských nárečí na západoslovenské, stredoslovenské a východoslovenské. Sprostredkované vedomosti však podporil vlastným výskumom a uverejnil aj krátke prepisy nárečových prehovorov z mnohých oblastí Slovenska. Lingvistický a najmä dialektologický vklad V. Vážného spočíval aj v ďalších prácach, spomenieme napr. dielo *O jménech motýlů v slovenských nářečích* (1955), ktorého súčasťou sú aj mapy s grafickým zaznačením jednotlivých lexém v nárečiach, či publikáciu *Z mezislovanského jazykového zeměpisu* (1948).

Napriek tomu, že politická situácia pred druhou svetovou vojnou zmarila veľké plány V. Vážného vytvoriť celoslovenský nárečový atlas, nárečový slovník a lingvistický opis nárečí, podarilo sa mu „v slovenskom jazykovom zemepise priekopnícke dielo“ (Štolc a kol., 1968, s. 19). Na jeho metodológii a započatí výskume stávali ďalej jeho vysokoškolskí poslucháči

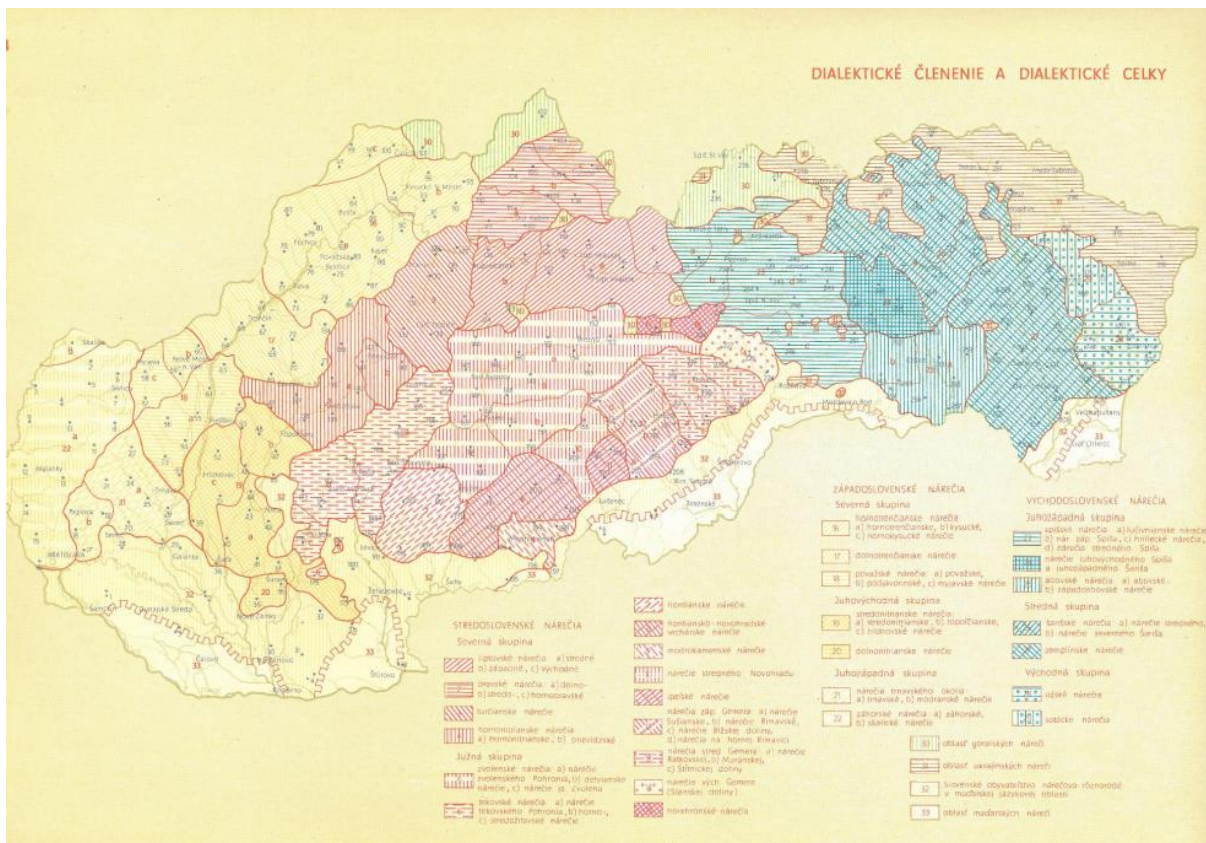
(E. Pauliny, J. Štolc, Š. Tóvik, J. Orlovský a iní) a od roku 1947 začali zbierať nový nárečový materiál pre *Atlas slovenského jazyka*.

2.1 Atlas slovenského jazyka

Dotazníkovou metódou v priamom kontakte s vyškolenými explorátormi sa zozbieral nárečový materiál z 2 559 obcí na Slovensku s cieľom vytvoriť komplexný jazykový atlas, ktorý pojme nárečovú variantnosť z celého územia. Náročná práca v teréne a následná analýza zozbieraných javov vyústila do publikovania prvého zväzku *Atlasu slovenského jazyka* v roku 1968, venovaného vokalizmu a konsonantizmu. Ďalšie zväzky s komentárovými časťami vyšli v roku 1978 (zväzok venovaný flexii), 1981 (slovotvorbe) a v roku 1984 (lexike).

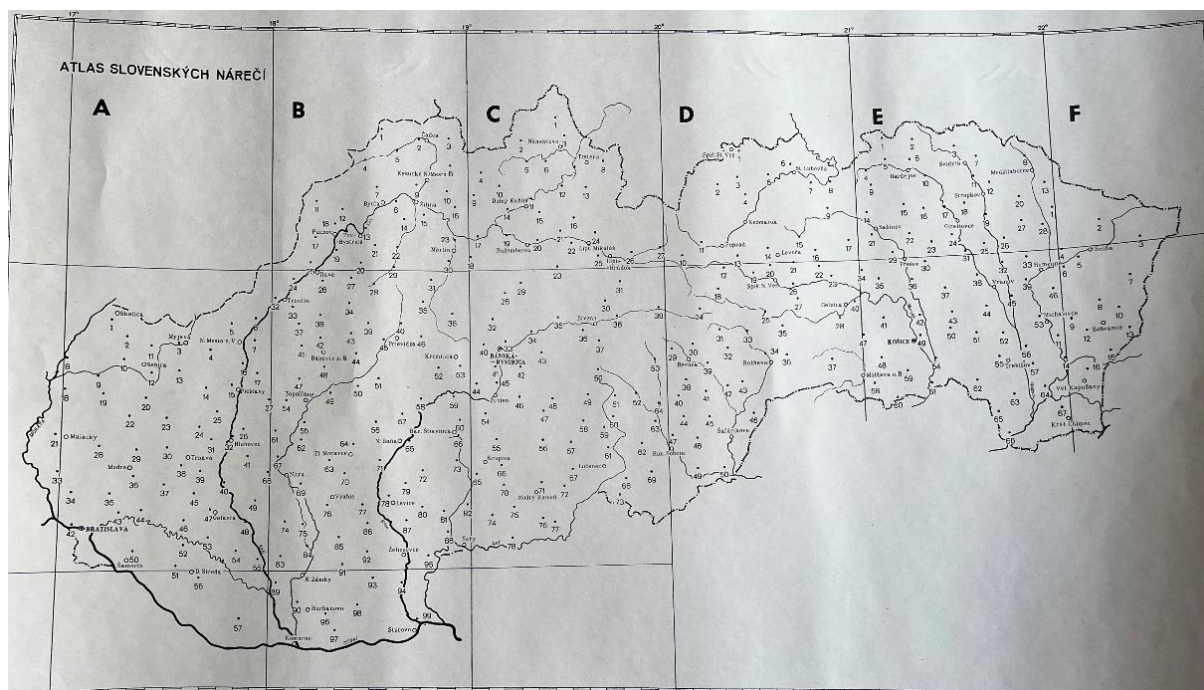
V každom zväzku nachádzame viacero typov máp, niektoré javy sú zaznamenané symbolovou metódou, iné zas šrafovaním. Komplexnejšie – syntetické – mapy zobrazujúce súčasne viacero izoglos, resp. izomorf a pod., sú dôležitým indikátorom na určenie hraníc medzi jednotlivými nárečovými oblasťami. Do publikovaných zväzkov sa však zvolila menšia sieť bodov, a to iba 328 (+ 7 pohraničných) bodov a následne dotazníkový výskum pre III. a IV. zväzok ASJ sa už vykonal iba vo vybratých lokalitách. Rukopisné mapy so zaznačenými jazykovými javmi z 2 559 obcí Slovenska z prvého dotazníkového výskumu sú uložené v archíve dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, v. v. i., a naďalej predstavujú nevyčerpaný zdroj informácií na ďalšie dialektologické skúmanie.

Jedným z cieľov nárečových výskumov bolo podať jednotný obraz o slovenských nárečiach a istým spôsobom ich klasifikovať. Je potrebné zdôrazniť, že aj samotné hranice medzi nárečovými oblasťami či klasifikačné označenie území sú výsledkom vedeckého zovšeobecňujúceho konštruktu a realitu nárečovej rôznorodosti nezobrazujú v plnej miere. Ako uvádza J. Štolc: „nie je dost' obmedziť sa na konštatovanie zemepisného celku a uvažovať o ňom izolovane bez zreteľa na jeho súvislosť so susednými jazykovými celkami alebo s ich časťami“ (1968, s. 23). J. Štolc v I. zväzku ASJ predstavil komplexnú mapu klasifikácie slovenských nárečí (pozri obr. 2), avšak autor neuviedol, na základe akých kritérií, resp. izoglos či jazykových javov, jednotlivé nárečové hranice určil. Prirodzene sa v týchto nárečových hraniciach odrážajú nielen jazykové rozdiely, ale aj prírodné hranice či historické administratívne delenie Slovenska na župy. V podstate dodnes sa jednotlivé názvy nárečí a oblastí odvolávajú práve na túto historickú skutočnosť (Zemplín, Gemer, Spiš a pod.) (Štolc a kol., 1968, s. 22; Krajčovič, 2018, s. 195 – 196).

Obrázok 2. Mapa zobrazujúca nárečovú diferencovanosť na Slovensku
(zdroj: J. Štolc a kol., 1968, s. 4)

Pri práci v archíve dialektologického oddelenia bolo zaujímavým zistením, že v začiatkoch prenosu dát na mapu dialektológovia pracovali s možnosťou zapísať nárečovú variantnosť do sektorov vyznačených geografických hraníc tvorených rovnobežkami a poludníkmi (pozri obr. 3). Avšak táto metóda sa veľmi rýchlo ukázala ako nevhodná, keďže nárečové a jazykové rozdiely nekorešpondujú so striktnými geografickými líniami. Motivácia tejto myšlienky však ostáva hádankou.

Obrázok 3. Mapa rozdelená na „nárečové sektory“ podľa poludníkov a rovnobežiek.

(zdroj: Archív dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV, v. v. i.)

Atlas slovenského jazyka pokladáme za jedno z najvýznamnejších diel slovenskej jazykovedy. Vďaka tejto dialektologickej skúsenosti sa Slovensko dokázalo zapojiť aj do väčších – nadnárodných projektov, ktoré mapujú, resp. mapovali jazykovú situáciu istého územia.

2.2 Medzinárodné jazykové atlasy

Medzi najvýznamnejšie medzinárodné atlasové spolupráce patria *Slovanský jazykový atlas*, *Celokarpatský dialektologický atlas* a *Európsky jazykový atlas*. Pri takýchto typoch atlasov je potrebná spoločná metodológia platná pre všetky zúčastnené štáty a zároveň aj koncepcia transkripcie pri zápise jednotlivých jazykových javov. Sú to komplexné a vysoko odborné diela, ktoré si vyžadujú veľkú mieru spolupráce na medzinárodnej úrovni.

Slovanský jazykový atlas. Ide o atlas, ktorý sa zameriava na jednu jazykovú rodinu a zahŕňa materiál z 850 lokalít. Územie Slovenska reprezentuje 26 lokalít (Chochol, 2009, s. 229; pozri tiež Chochol, 2015). Projekt sa začal na IV. medzinárodnom zjazde slavistov v Moskve v roku 1958 a ešte stále prebieha. Doposiaľ bolo vydaných 18 zväzkov, z toho 9 venovaných hláskosloviu a 9 venovaných lexike. Výskum bol realizovaný vlastným dotazníkom vo

vybratých lokalitách a na základe jeho výsledkov vznikajú jednotlivé mapy zobrazujúce územné rozšírenie jazykových javov prevažne symbolmi.

Celokarpatský dialektologický atlas. Aj tento atlas pokrýva istú časť slovanských jazykov, no zameriava sa najmä na geografickú oblasť karpatského oblúka, do ktorej zasahujú aj neslovanské jazyky (Hladká, 1996, s. 14). Ide naozaj o špecifickú jazykovú situáciu, keďže skúmané jazyky a nárečia „demonštrujú existenciu interdialektových (interjazykových) zhôd z rozličných jazykových rovín“ (Ripka, 2010, s. 19). Zber materiálu pre vznik tohto atlasu sa začal už v roku 1977 taktiež dotazníkovou metódou a obsahoval 15 tematických celkov. Zameriava sa najmä na lexikálno-sémantickú rovinu jazykov a nárečí a slovenský materiál pochádza z 20 slovenských nárečových obcí a 4 rusínskych.

Európsky jazykový atlas. „Hlavným cieľom EJA je podať komplexný obraz jazykovej diferenciacie (odlišností nespisovných tradičných útvarov, miestnych dialektov) Európy a takouto konfrontáciou umožniť nový pohľad na spoločné i rozdielne znaky všetkých európskych jazykov (...) a prezentovať dôsledky etnických a z nich vychodiacich jazykových kontaktov“ (Ripka, 2010, s. 18). Na Slovensku sa zvolilo 12 nárečových lokalít a 2 lokality s iným nárečím – jedna obec reprezentujúca rusínske nárečie a jedna obec reprezentujúca maďarské nárečie. Samotný výskum spočíval najmä v konfrontácii dotazníka pre EJA s dotazníkmi a už zozbieraným materiálom k Slovanskému jazykovému atlasu a Celokarpatskému dialektologickému atlasu. Komunikácia so slovenskými orgánmi však podľa jedného z participantov (I. Ripku) nebola dostatočne intenzívna a práce sa skôr sústredili do českého dialektologického pracoviska (ibid., s. 18). Napriek tomu sa však slovenský nárečový materiál v publikovaných zväzkoch Európskeho jazykového atlasu nachádza.

2.3 Ďalšie atlasy zahrňajúce časti slovenského jazykového územia

Medzinárodné jazykové a nárečové atlasy poukazujú na skutočnosť jazykového kontinua a fakt, že administratívne hranice štátov často nerešpektujú jazykovú a etnickú príslušnosť obyvateľstva. Akési jazykové kontinuum vidíme aj v prvých mapách zobrazujúcich nárečovú situáciu na Slovensku od V. Vážného a od J. Štolca – obaja pohraničné územia pri Maďarsku a tiež na severovýchode Slovenska zaznačujú ako oblasti so špecifickou jazykovou situáciou. Na druhej strane nachádzame tieto územia Slovenska začlenené do jazykových a nárečových atlasových výskumov v Maďarsku (porov. Deme – Imre, 1968) aj v Poľsku (porov. Nitsch – Małecki, 1934). Osobitnú skupinu tvoria rusínske (do roku 1993 označované ako ukrajinské) nárečia, najmä „pre svoju okrajovú zemepisnú polohu a medzijazykové kontakty so

susednými ukrajinskými zakarpatskými nárečiami, poľskými goralskými, nemeckými nárečiami na Spiši a južnomadžarskými nárečiami“ (Čižárová, 2013, s. 263). Azda najvýznamnejším jazykovo-geografickým dielom rusínskych nárečí je dielo *Atlas ukrajinských nárečí východného Slovenska* (1991) od Vasil'a Lattu, ktoré bolo vydané až po smrti autora. Zároveň územie severného Slovenska mapujúce rusínske nárečia nachádzame na mapách Zuzany Hanudel'ovej v štvorzväzkovom *Lingvistickom atlase ukrajinských nárečí východného Slovenska* (1981 – 2010).

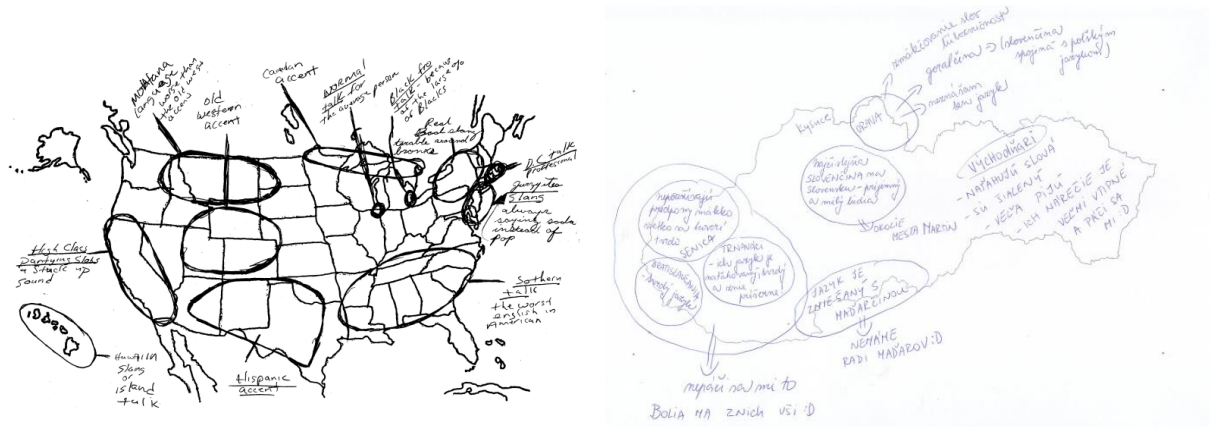
Domnievame sa, že jazykových a nárečových atlasov či samotných máp zobrazujúcich územie Slovenska je omnoho viac, no na účely tohto príspevku sme pripomenuli aspoň tie najdôležitejšie jazykové atlasy, ktoré dostatočne dokladujú dôležité postavenie jazykového zemepisu v slovenskej lingvistike.

3 Mapovanie z percepčnej perspektívy

Jazykové atlasy a mapy, ktoré sme predstavili v predchádzajúcej kapitole, sa opierajú o materiál získaný dotazníkovou metódou a do kartografickej podoby sú dáta spracúvané lingvistami po potrebnej komparatívnej a historickolingvistickej analýze. Tento postup ponúka pohľad odborníka na jazykovú a nárečovú situáciu na istom vymedzenom území. Koncom 20. storočia sa v Spojených štátoch amerických však začína objavovať aj otázka, ako istú nárečovú variantnosť vnímajú ľudia, ktorí v skúmanej oblasti žijú a komunikujú – čiže nie odborníci, ale laici bez špeciálneho lingvistického vzdelania. Americký lingvista D. Preston prichádza s definíciou a metodológiou *percepčnej dialektológie*, ktorú vníma ako oblasť ľudovej lingvistiky, ktorá skúma regionálny výskyt lingvistických prvkov z pohľadu ľudí bez špeciálneho odborného vzdelania a od počiatku sa spája so sociálnymi a postojovými aspektmi (2018, s. 177).

Existuje viacero metód na výskum pomocou percepčnej dialektológie, no chceme upriamiť pozornosť práve na kartografickú metódu kreslenej mapy. Respondent získa slepú mapu skúmanej oblasti a požiadavka znie, aby do mapy označil, kde sa hovorí inak, resp. kde sa ako hovorí (podľa Hansen et al, 2012, s. 3; Preston, 2018, s. 177; Cramer, 2016). Takýmto spôsobom neodborníci zakresľujú jazykové hranice, ktoré oni sami v komunikácii reflektujú, a vytvárajú tak mentálnu mapu jazykov a nárečí skúmanej oblasti (pozri obr. 4). Takáto mapa vystupuje ako zdroj informácií pre jazykovedca, pre ktorého rozdiel vnímania lingvistov a samotných používateľov jazykov a nárečí istého územia predstavuje dôležitú opozíciu a otvára nové možnosti interpretácie jazykovej situácie.

Výskumy percepčnej dialektológie sa vykonávajú v mnohých krajinách. Na Slovensku bol v roku 2017 taktiež iniciovaný relatívne rozsiahly výskum (cca 1 200 máp) Kathryn Showers Curtisovou, no materiál ostal uložený v archíve Univerzity Komenského v Bratislave a zatiaľ nebol spracovaný a ani publikovaný (pozri obr. 5).

Obrázok 4. (Vľavo.) Ukážka kreslenej mapy USA z výskumu D. Prestona (zdroj: D. Preston, 1999)

Obrázok 5. (Vpravo.) Ukážka kreslenej mapy Slovenska z výskumu K. S. Curtisovej (2017)

(zdroj: archív Katedry slovenského jazyka a teórie komunikácie FF UK v Bratislave)

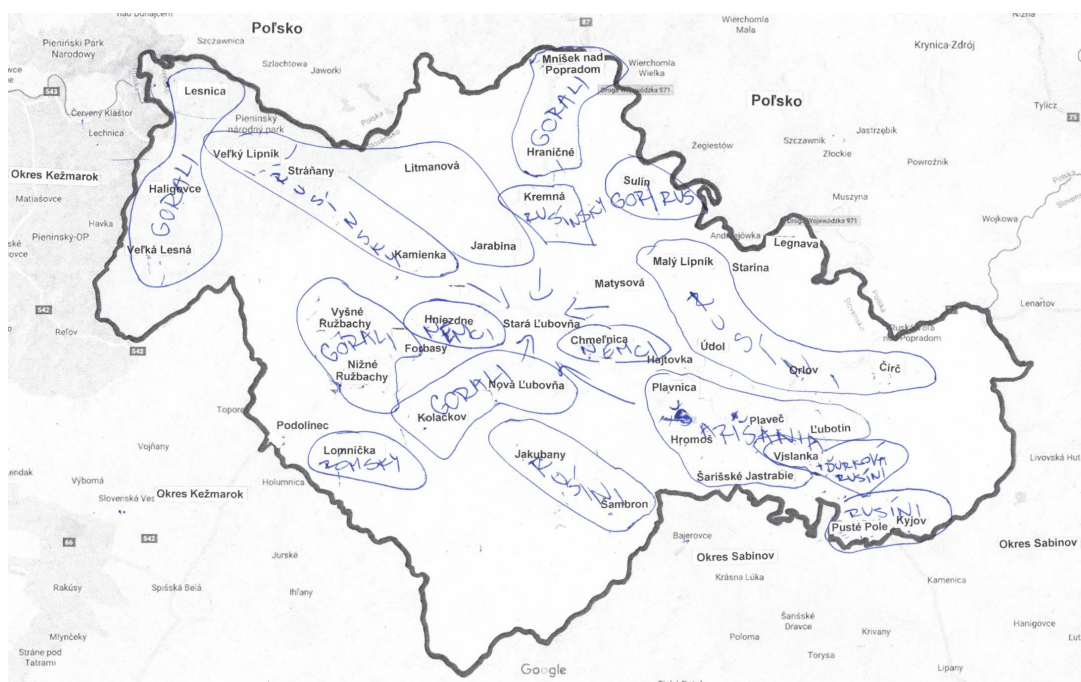
3.1 Tradičný a percepčný výskum v okrese Stará Ľubovňa

Silná tradícia dialektologického skúmania a atlasového spracovania nárečí na Slovensku predstavuje veľký potenciál pre výskumy percepčnej dialektológie. Vo svojom výskume sme sa zamerali na špecifickú jazykovú situáciu v okrese Stará Ľubovňa. Okres tvoria tri geograficky a historicky vyčlenené oblasti: Zamagurie, Spiš a Šariš, čo sa vo veľkej miere odráža na jazykovej heterogenosti. V jednotlivých dedinách sa totiž používajú šarišské, spišské, goralské, nemecké, rusínske a rómske nárečia spolu s ďalšími varietami slovenského národného jazyka, najmä štandardnou varietou, ktorá často obsahuje aj prvky jednotlivých nárečí.

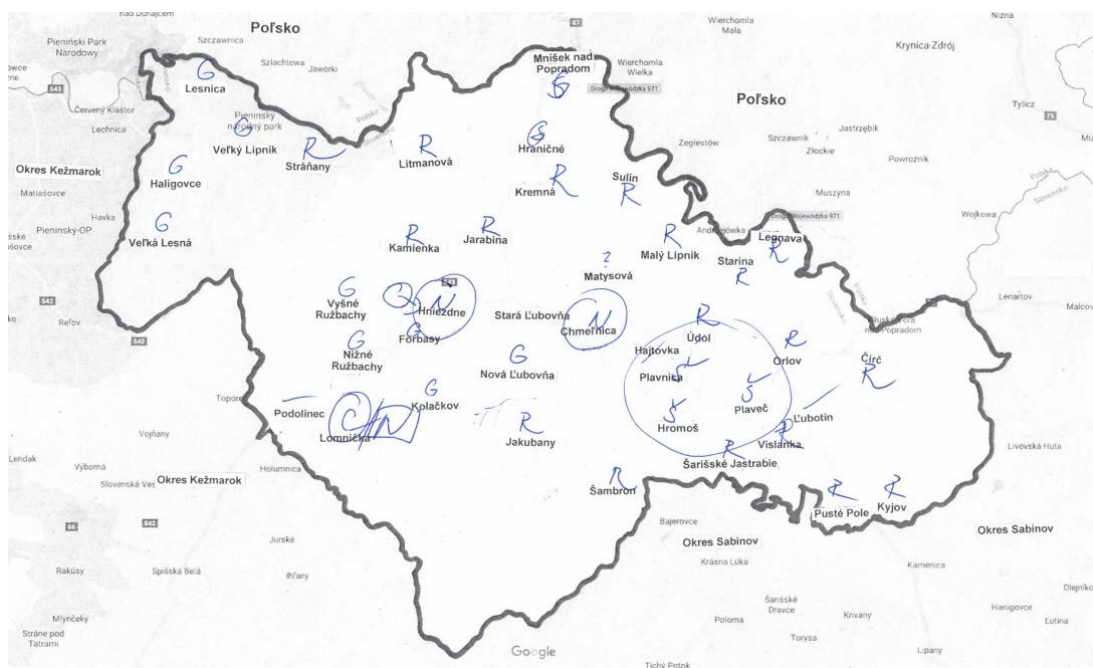
Táto lokalita bola zaujímavým fenoménom už v samotných začiatkoch dialektologických výskumov. Už v prácach V. Vážného sa obce okresu Stará Ľubovňa vyskytujú pomerne často, početné zastúpenie obcí nachádzame aj v rozšírenom výskume pre ASJ I. a II. napriek tomu, že ide aj o goralské a rusínske obce. Medzi reprezentatívnu sieť sa dostali obce okresu aj v *Slovanskom jazykovom atlase* a *Celokarpatskom dialektologickom atlase*. Geografická poloha na hraniciach s Poľskom sa odrazila aj vo výskume M. Maľeckieho a K. Nitscha v *Atlase jazykowom polskiego Podkarpacia* (1934), pretože začlenili 3 obce okresu – 2 s goralským obyvateľstvom (Mníšek nad Popradom a Nižné Ružbachy) a 1 obec so

slovenským obyvateľstvom, resp. so šarišským dialektom (Plavnica). Zahrnutie práve tejto slovenskej obce vo výskume vyvolalo kritickú reakciu na slovenskej strane a V. Vážný v práci, ktorá nadväzuje na tento atlas, poukazuje na nezrovnalosti najmä v materiáli získanom z obce Plavnica (porov. Vážný, 1948). Skutočnosť, že sú v okrese zastúpené aj rusínske obce, sa odzrkadlila výskytom obcí v atlasoch venovaných rusínskym nárečiam (Latta, 1991; Hanudeľová, 1981 – 2010).

Práve pestrosť jazykovej situácie a relatívna zmapovanosť nárečí tradičnými metódami dialektológie boli motiváciou pre percepčný výskum v tejto oblasti. Keďže ide o stále prebiehajúci výskum na účely dizertačnej práce, uvádzame len čiastkové zistenia. Cieľom základného výskumu je získať aspoň 50 kreslených máp a vytvoriť tak jednu mentálnu mapu okresu, ktorá bude zobrazovať istú mieru zhody medzi respondentmi a prípadné rozdiely medzi touto mentálnou mapou samotných používateľov a mapami vytvorenými lingvistami. Aktuálne výsledky výskumu naznačujú istú nekompatibilitu s jazykovou situáciou, ktorú zaznamenali vedecké výskumy tradičnej dialektológie v skúmanej oblasti. Je zrejmé, že ani jedna z máp – a ani ich syntéza – neodzrkadľuje reálnu jazykovú situáciu okresu, čo je prirodzené, a cieľom percepčnej dialektológie je práve subjektívne vnímanie tejto situácie. Do popredia tak vystupujú otázky salientnosti niektorých jazykov/nárečí, príp. celých etnických skupín. Špecifikom nášho vlastného výskumu je zároveň fakt, že sa sústreďíme na malé územie jedného okresu, čo v praxi spôsobuje, že minimum respondentov zakresľuje jazykové hranice (pozri obr. 6), aké vidíme vo výskumoch D. Prestona alebo aj K. S. Curtisovej. Vo väčšej miere respondenti pristupujú k jednotlivým obciam konkrétne a zapisujú ich nárečie či jazyk (pozri obr. 7). Ukazuje sa totiž, že čím menšia geografická oblasť sa skúma, tým detailnejšie a presnejšie sa odráža v percepcii respondentov. Ch. Montgomery zdôrazňuje, že v užšie vymedzenom priestore sa výraznejšie reflektuje aj tzv. „kultúrna salientnosť“ (príznakovosť) jednotlivých jazykových alebo nárečových komunít (2016, citované podľa Preston, 2016, s. 6). Na kreslených mapách sa to prejavuje najmä samotným označením jazykových komunít, pripisovaním identity na základe nárečia (*Rusíni/Rusnaci, Rómovia/Cigani, Gorale/Gorali, Šariš, Nemci* a pod.); často dokážeme vnímať opozíciu „my“ vz. „oni“ pri znázorňovaní na mapách a orientácii.

Obrázok 6. Ukážka kreslenej mapy z vlastného výskumu I

Obrázok 7. Ukážka kreslenej mapy z vlastného výskumu II

4 Záver

Jazykový zemepis a nárečové atlasy sú pevnou súčasťou slovenskej dialektologickej tradície. Predstavujú nesmierne nárečové bohatstvo našej krajiny a zároveň potvrdzujú dôležité miesto

a kontakty medzi ostatnými slovanskými i neslovanskými jazykmi. Napriek tomu, že nárečové a jazykové atlasy naďalej ponúkajú impulzy na interpretáciu slovenských nárečí, ponúka sa aj nový pohľad na vnímanie jazykovej a nárečovej heterogénnosti. Tento príspevok priblížil staršie i súčasne prebiehajúce nárečové atlasové projekty a tiež vlastný výskum, v ktorom sa snažíme aplikovať metódy percepčnej dialektológie na jazykovú a nárečovú situáciu na Slovensku, konkrétne v mikroregióne Stará Ľubovňa, ktorý bol od počiatku výskumov zaujímavým fenoménom pre slovenských dialektológov. Chceme poukázať na nové možnosti a interpretácie, ktoré nám nová perspektíva v rámci jazykového zemepisu ponúka, ako aj jej možné využitie pri skúmaní nielen geolingvistických javov, ale aj vzťahu jazyka a identity, či jazykových postojov ako faktorov priebehu jazykovej zmeny a dynamiky jazyka.

LITERATÚRA

- ČIŽMÁROVÁ, Mária: Výskum ukrajinských rusínskych nárečí východného Slovenska so zreteľom na lingvistickú geografiu. In: Jazyk je zázračný organizmus... Metamorfózy jazyka a jazykovedy: zborník príspevkov venovaných prof. PhDr. Ivorovi Ripkovi, DrSc., emer. prof. PU, pri príležitosti jeho životného jubilea. Eds. M. Imrichová – J. Kesselová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013, s. 263 – 275.
- DEME, László – IMRE, Samu: A Magyar nyelvjárások atlasza, I. Rész, 1. - 192. térkép. Budapest: Akadémiai Kiadó 1968.
- HANSEN, Sandra et al.: Dialectological and Folk Dialectological Concepts of Space. Berlin: De Gruyter 2012.
- HLADKÁ, Zdeňka: Atlasy slovanských jazyku. In: Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské univerzity A. Vol. 45, č. A44. Brno 1996.
- HANUDEĽOVÁ, Zuzana: Linhvistyčnyj atlas ukrajinskych hovoriv Schidnoji Slovaččy. (Nazvy strav, posudu i kuchonnoho načyňňa). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, odbor ukrajinskej literatúry v Prešove 1981.
- HANUDEĽOVÁ, Zuzana: Linhvistyčnyj atlas ukrajinskych hovoriv Schidnoji Slovaččyny. II. Tkacka leksyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, odbor ukrajinskej literatúry v Prešove 1989.
- HANUDEĽOVÁ, Zuzana: Linhvistyčnyj atlas ukrajinskych hovoriv Schidnoji Slovaččyny. III. Nazvy budivnyctva i transportu. Prešov: Exco 2001.
- HANUDEĽOVÁ, Zuzana: Linhvistyčnyj atlas ukrajinskych hovoriv Schidnoji Slovaččyny. IV. Anatomicna ta ekspresyvná leksyka. Prešov: Zväz Rusinov-Ukrajincov Slovenskej republiky 2010.
- CHOCHOL, Martin: Slovanský jazykový atlas – minulosť, súčasnosť, budúcnosť. In: Varia 18. Zborník abstraktov z XVIII. kolokvia mladých jazykovedcov. Eds. M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009, s. 63 – 65. Dostupný z WWW: <http://www.publib.sk/elpub2/FF/Olostiak1/index.htm>.
- CHOCHOL, Martin: 55 rokov prác na Slovanskom jazykovom atlase. In: Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty. Eds. K. Balleková – Ľ. Králik – G. Múcsková. Bratislava: VEDA 2015, s. 153 – 160.

- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2018.
- LATTA, Vasil': Atlas ukrajinských nářečí východného Slovenska. Eds. Z. Hanudel'ová – I. Ripka, – M. Sopoliga. Prešov: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, oddelenie ukrajinskej literatúry 1991.
- MONTGOMERY, Chris: Perceptual prominence of city-based dialect areas in Great Britain. In: Cityspaces and Perceptual Dialectology. Global perspectives on non-linguists' knowledge of the dialect landscapes. Eds. J. Cramer – Ch. Montgomery. Boston/Berlín: Walter de Gruyter 2016, s. 185 – 208.
- NITSCH, Kazimierz – MAŁECKI, Mieczysław: Atlas jezykowy polskiego Podkarpacia. Cześć 2. Kraków: Polska akademja umiejętności 1934.
- PRESTON, D. R.: Handbook of Perceptual Dialectology. Vol. 1. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1999.
- PRESTON, D. R.: Introduction. In: Cityspaces and Perceptual Dialectology. Global perspectives on non-linguists' knowledge of the dialect landscapes. Eds. J. Cramer – Ch. Montgomery. Boston/Berlín: Walter de Gruyter 2016, s. 1 – 8.
- PRESTON, Dennis R.: Perceptual Dialectology. In: Handbook of Dialectology. Eds. Ch. Boberg – J. Nerbonne – D. Watt. John Wiley & Sons 2018.
- RIPKA, Ivor: Multilingválne atlasy a slovenská dialektológia. In Jazykovedné štúdie XXVIII. Súradnice súčasnej slovanskej dialektológie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 15 – 22.
- ŠTOLC, Jozef – BUFFA, Ferdinand – HABOVŠTIAK, Anton. Atlas slovenského jazyka 1: Vokalizmus a konsonantizmus: Časť druhá – úvod, komentáre, materiály. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968.
- VÁŽNÝ, Václav: O jménech motýlů v slovenských nářečích. Bratislava: 1955.
- VÁŽNÝ, Václav: Nářečí slovenská. In: Československá vlastivěda: *Díl III: Jazyk*. Praha: Sfinx, Bohumil Janda 1934, s. 219 – 310.
- VÁŽNÝ, Václav: Z mezislovanského jazykového zeměpisu. Praha: Slovanský ústav v Praze 1948.

Dvojití měření lexikální hustoty v díle Franze Kafky

Michal Místecký

Katedra českého jazyka, Filozofická fakulta, Ostravská univerzita, Ostrava

michal.mistecky@osu.cz

1 Úvod

Lexikální hustota patří společně s lexikální diverzitou a sofistikovaností mezi základní složky kvantitativně pojatého zkoumání slovní zásoby. Na rozdíl od lexikální diverzity a společně s lexikální sofistikovaností je jazykově specifická – k tomu, abychom určili její hodnotu, je potřeba metodologicky zpracovaných jazykových dat (např. v oblasti slovních druhů). U lexikální diverzity, která většinou stojí na typo-tokenové matematice, tato podmínka odpadá a je navíc možné ji aplikovat i na jiné sémiotické systémy (cf. Ogden – Richards, 1923, s. 280 – 281).

Lexikální hustotu (lexical density – LD) lze nejjednodušeji definovat jako relativizovanou frekvenci autosémantik v textu, tedy jako podíl všech plnovýznamových slov k délce textu (cf. Ure, 1971; Linnarud, 1976; Johansson, 2008; Pennock-Speck et al., 2021); Halliday (1985) bere v potaz i syntaktický faktor a LD definuje jako podíl počtu autosémantik a počtu klauzí. Specificky se koncept LD využívá v oblasti lékařské vědy (cf. Yoder, 2006). Tento příspěvek bude pracovat s první uvedenou definicí.

Za synsémantika (slova neplnovýznamová) budou považována zájmena, předložky, spojky a částice. Toto pojetí vychází z tzv. základních slovních druhů (substantiva, adjektiva, slovesa a adverbia), jež jsou známé z tradičních koncepcí českých gramatik (cf. Komárek a kol., 1986), bere však v potaz i číslovky a citoslovce, které disponují prokazatelným lexikálním významem, v případě první skupiny dokonce úzce delimitovaným. Dalším kritériem, jež bylo zohledněno, je vedle významu slova i jeho příslušnost do uzavřené třídy lexémů (cf. Johansson, 2008). Jako slovo je chápáno slovo grafické, tedy shluk písmen mezi dvěma mezerami, případně mezi mezerou a interpunkcí.

Výzkumy, které se zaměřují na chování LD, zatím nepřinášejí jednoznačné výsledky. Polemika se vede např. nad tím, zdali disponují vyšší LD mluvené, nebo psané komunikáty,

zdali existuje korelace mezi LD a lexikální diverzitou, či zdali je lexikální hustota schopna rozlišit autorské styly, žánry nebo stupně vývoje slovní zásoby u dítěte. Nepřímým zjištěním některých na anglické texty zaměřených studií (Linnarud, 1976; Johansson, 2008) je poměrná stabilita hodnot LD, což může vést k jejímu využití např. při odlišování standardních jazykových projevů od okrajových (mluva pacientů s neurodegenerativními onemocněními, experimentální poezie aj.).

Avšak předtím, než bude možné tyto výzkumy provádět, je potřeba přezkoumat aplikovatelnost samotného indexu a jeho vlastnosti. Cílem prezentovaného výzkumu je proto zjistit, zdali je LD závislá na délce textu a zdali jsou její hodnoty i v češtině málo proměnlivé. Studie má charakter předběžné sondy, která bude v budoucnu doplněna komplexnějšími analýzami.

2 Design výzkumu

Pro účely tohoto výzkumu bylo zpracováno povídkové a novelistické dílo Franze Kafky (viz zdroje).¹ Cílem bylo pracovat s korpusem, ve kterém nehraje roli osobnost autora a žánrová diverzifikace. Celkem bylo analyzováno 40 děl – 36 povídek (ze souborů *Rozjímání* a *Venkovský lékař*), 3 novely (*Ortel*, *Proměna* a *V kárném táboře*) a umělecky laděný *Dopis otci*. Za text bylo považováno jedno celé dílo (tedy např. novely nebyly děleny do částí). Charakteristiky korpusu jsou společně s výsledky výzkumu k dispozici na platformě GitHub.² Délky textů byly vypočítány softwarem QuitaUp (Cvrček – Čech – Kubát, 2020).

Lexikální hustotu reprezentovaly dva indexy. První z nich, tradiční lexikální hustota (LD), pracuje s textem jako celkem; její modifikace, klouzavý průměr lexikální hustoty (MALD – Moving-Average Lexical Density), stojí na průměrech lexikálních hustot spočítaných pro úseky textu o předem definované délce, tzv. okna. Princip fungování indexu tak kopíruje MATTR (Covington – McFall, 2010). Matematicky lze MALD vyjádřit

$$MALD(L) = \frac{\sum_{i=1}^{N-L} A_i}{L \times (N - L + 1)};$$

A_i zde značí počet autosémantik v daném okně L a text má délku N .

Výpočet indexů LD a MALD bude exemplifikován na první větě z novely *Proměna*:

Když se Řehoř Samsa jednou ráno probudil z nepokojných snů, shledal, že se v posteli proměnil v jakýsi nestvůrný hmyz.

¹ Za zpracování korpusu a jeho poskytnutí pro účely této analýzy by autor studie rád poděkoval Vendule Urbišové.

² Viz zde: <https://github.com/KCJFFOU/Kafka-LD-MALD>.

Věta má celkem 20 slov a obsahuje 8 synsémantik (podtržena). Lexikální hustota tak vychází na:

$$LD = \frac{12}{20} = 0,6.$$

Pokud si jako okno stanovíme 10, pak se text rozloží na následující úseky:

- [L1] Když se Řehoř Samsa jednou ráno probudil z nepokojných snů
- [L2] se Řehoř Samsa jednou ráno probudil z nepokojných snů, shledal
- [L3] Řehoř Samsa jednou ráno probudil z nepokojných snů, shledal, že
- [L4] Samsa jednou ráno probudil z nepokojných snů, shledal, že se
- [L5] jednou ráno probudil z nepokojných snů, shledal, že se v
- [L6] ráno probudil z nepokojných snů, shledal, že se v posteli
- [L7] probudil z nepokojných snů, shledal, že se v posteli proměnil
- [L8] z nepokojných snů, shledal, že se v posteli proměnil v
- [L9] nepokojných snů, shledal, že se v posteli proměnil v jakýsi
- [L10] snů, shledal, že se v posteli proměnil v jakýsi nestvůrný
- [L11] shledal, že se v posteli proměnil v jakýsi nestvůrný hmyz.

V každém z nich spočítáme autosémantika a dojdeme k následujícímu výsledku:

$$MALD(10) = \frac{7 + 8 + 8 + 7 + 6 + 6 + 6 + 5 + 5 + 5 + 5}{10 \times (20 - 10 + 1)} = 0,618.$$

Pro zpracování dat byl v Pythonu napsán program LEDENA (LEXical DENsity Analyser), který lze volně stáhnout z repozitáře GitHub.³ Soupisy neplnovýznamových slov byly sestaveny na základě korpusu SYN verze 9 (Křivan – Šindlerová, 2022), v němž bylo identifikováno celkem 2 295 synsémantických slovoform.⁴ Jejich kompletní seznamy jsou k dispozici ve složkách `synsem`, `synsem_castice`, `synsem_predlozky`, `synsem_spojky` a `synsem_zajmena`.

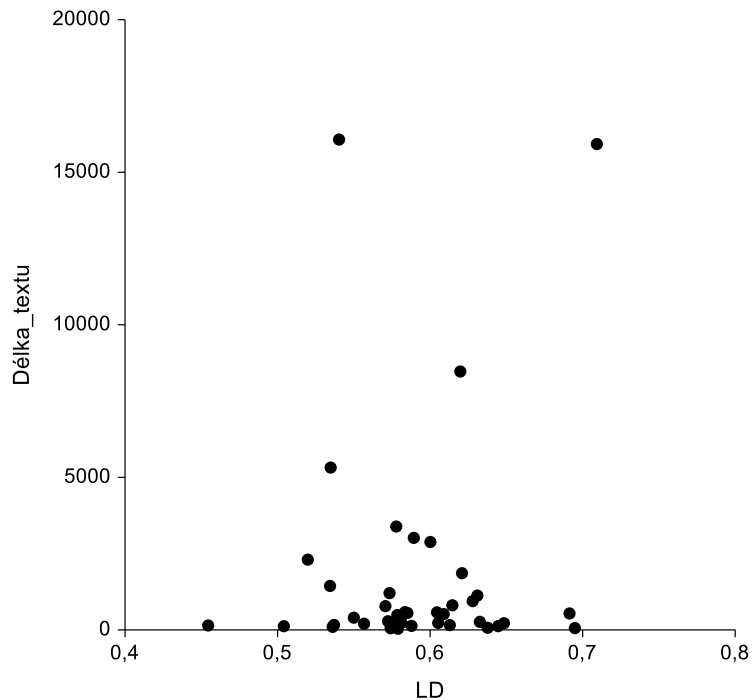
3 Výsledky

Výsledky jsou prezentovány na korelačních diagramech (scatterplotech; viz grafy 1 a 2). Optické zjištění, že ani LD, ani MALD nejsou závislé na délce textu, potvrzují i výsledky neparametrických korelačních koeficientů, které jsou statisticky nesignifikantní a pohybují se kolem nuly (viz tabulku 1). Je možné předpokládat, že (MA)LD je vlastnost spojená s gramatickou strukturou daného jazyka, která se s rostoucí velikostí textu neproměňuje.

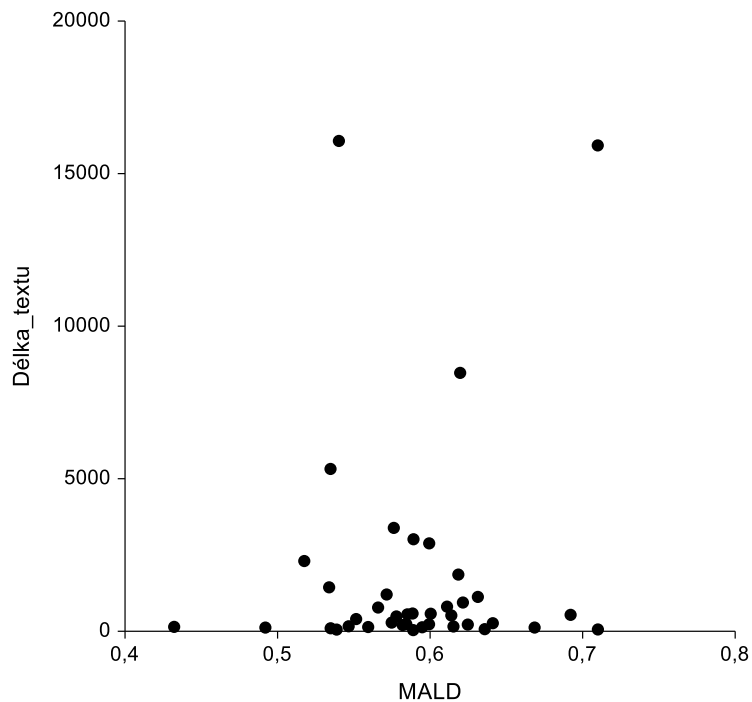
³ Viz zde: <https://github.com/KCJFFOU/LEDENA>.

⁴ Za pomoc se zpracováním velkého objemu dat by autor rád poděkoval Tomáši Machálkovi z ÚČNK.

Oblastí, kde by proto tyto indexy mohly také najít své využití, je např. učení se cizímu jazyku, případně akvizice mateřštiny. Index MALD lze navíc transformovat do podoby distribuce, která by mohla poukázat na informačně nasycenější části textu.

Graf 1. Korelační diagram délky textu a indexu LD

Graf 2. Korelační diagram délky textu a indexu MALD

	N vs. LD	N vs. MALD
Kendallův koeficient	0,0077	0,0128
p-hodnota	0,9535	0,9165
Signifikance ($\alpha = 0,05$)	NE	NE
Spearmanův koeficient	0,0717	0,0105
p-hodnota	0,9432	0,9487
Signifikance ($\alpha = 0,05$)	NE	NE

Tabulka 1. Výsledky korelační analýzy

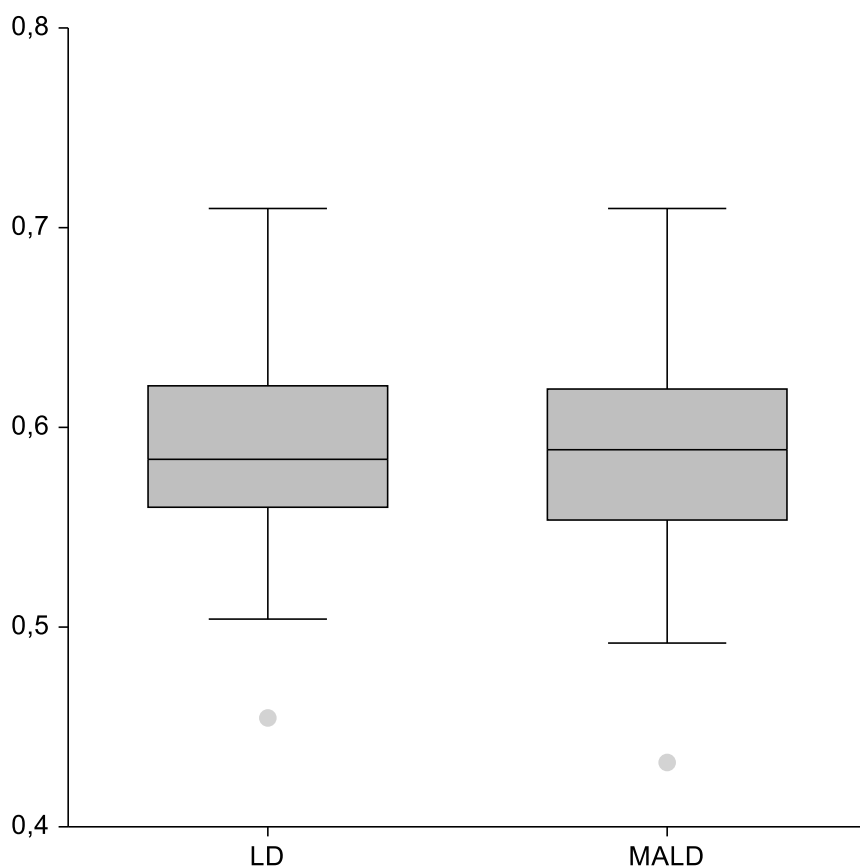
Výsledky indexů LD a MALD jsou si i hodnotově velmi podobné, jak ukazují jejich boxploty a přehledová statistická shrnutí (five-number summary; viz graf 3 a tabulku 2). Čísla se pohybují v rozmezí 0,4 až 0,7, ale polovina z nich (= mezikvartilové rozpětí) spadá do intervalu přibližně mezi 0,55 a 0,62. Rozptýlení výsledků je tedy poměrně malé, což by podporovalo hypotézu, že hodnoty lexikální hustoty tendují ke stabilitě. Roli zde však může sehrávat i autorská a žánrová uniformita zkoumaných komunikátů.

V korpusu se objevuje pouze jeden outlier – povídka *Ti, kdo běží kolem*, v níž LD (0,4545) snižuje velmi časté použití zájmen a částic (především „možná“), které text významově znejišťují a zneurčitují (viz ukázkou 1).

[1] *Neboť je noc a my nemůžeme za to, že ulice v úplňku před námi stoupá, a kromě toho, možná že se ti dva honí pro zábavu, možná že oba pronásledují třetího, možná že ten první je nevinně pronásledován, možná že ten druhý chce vraždit a my bychom byli spoluviníky vraždy, možná že ti dva o sobě nevědí a jeden i druhý pouze běží na vlastní pěst do postele, možná že jsou to náměsíčníci, možná že ten první má zbraně.*

Nejvyšší hodnotu LD, která však není odlehlá, vykazuje již zmíněná novela *Proměna* (0,7093); zde lze uvažovat o Kafkově ironické polemice s odborným stylem (cf. Doláková [Místecká], 2021) a o faktografické orientaci textu (viz ukázkou 2).

[2] *Když se Řehoř Samsa jednou ráno probudil z nepokojných snů, shledal, že se v posteli proměnil v jakýsi nestvůrný hmyz. Ležel na hřbetě tvrdém jak pancíř, a když trochu nadzvedl hlavu, uviděl své vyklenuté, hnědé břicho rozdělené obloukovitými výztuhami, na jehož vrcholu se sotva ještě držela příkrývka a tak tak že úplně nesklouzla dolů. Jeho četné, vzhledem k ostatnímu objemu žalostně tenké nohy se mu bezmocně komihaly před očima.*

Graf 3. Výsledky indexů LD a MALD znázorněné v podobě boxplotů

	LD	MALD
Minimum	0,4545	0,4322
Spodní kvartil	0,5672	0,5574
Medián	0,5843	0,5887
Vrchní kvartil	0,6201	0,6188
Maximum	0,7093	0,7100

Tabulka 2. Statistické shrnutí hodnot indexů LD a MALD (five-number summary)

4 Závěr

Studie, byť zatím jen na malém vzorku, prokázala, že LD je zřejmě nezávislá na délce textu. Využití indexu MALD tak bude spočívat především ve zkoumání distribuce lexikální hustoty v rámci jednoho komunikátu. Hodnoty LD jsou v Kafkově povídkovém a novelistickém díle poměrně kompaktní, specificky se vyznačují texty *Ti, kdo běží kolem* a *Proměna*. V budoucnu by měl být tento pilotní výzkum rozšířen tak, aby zevrubně zachytil trendy v českých textech a přispěl k přesnějšimu vymezení podstaty lexikální hustoty.

LITERATURA

- COVINGTON, Michael – McFALL, Joe: Cutting the Gordian Knot: The Moving-Average Type–Token Ratio (MATTR). *Journal of Quantitative Linguistics*, 2010, roč. 17, č. 2, s. 94 – 100.
- CVRČEK, Václav – ČECH, Radek – KUBÁT, Miroslav: QuitaUp – nástroj pro kvantitativní stylometrickou analýzu. Dostupné z WWW: <https://korpus.cz/quitaup/> [cit. 2023-02-22].
- DOLÁKOVÁ [MÍSTECKÁ], Denisa: Aplikace lingvoliterární metody: Od expresionismu k existencialismu — Proměna Franze Kafky. Dostupné z WWW: <https://www.youtube.com/watch?v=EUWTV3Vntw0> [cit. 2023-02-22].
- HALLIDAY, Michael Alexander Kirkwood: *Spoken and Written Language*. Melbourne: Deakin University 1985. 109 s.
- JOHANSSON, Victoria: Lexical diversity and lexical density in speech and writing: a developmental perspective. In: *Working Papers in Linguistics*, 2008, roč. 53, s. 61 – 79.
- KOMÁREK, Miroslav a kol.: *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia 1986. 536 s.
- KŘIVAN, Jan – ŠINDLEROVÁ, Jana: Změny v morfologické anotaci korpusů řady SYN: nové možnosti zkoumání české gramatiky a lexikonu. *Slovo a slovesnost*, 2022, roč. 83, č. 2, s. 122 – 145.
- LINNARUD, Moira: Lexical Density and Lexical Variation – An Analysis of the Lexical Texture of Swedish Students' Written Work. In: *Studia Anglica Posnaniensia*, 1976, roč. 7, s. 45 – 52.
- OGDEN, Charles Kay – RICHARDS, Ivor Armstrong: *The meaning of meaning*. London: Kegan Paul 1923. 396 s.
- PENNOCK-SPECK, Barry – CLAVEL-ARROITIA, Begoña: Analysing Lexical Density, Diversity, and Sophistication in Written and Spoken Telecollaborative Exchanges. In: *Computer Assisted Language Learning Electronic Journal*, 2021, roč. 22, č. 3, s. 230 – 250.
- URE, Jean: Lexical Density and Register Differentiation. In: *Applications of Linguistics*. Eds. J. E. Perren – J. L. M. Trim. Cambridge: Cambridge University Press 1971, s. 443 – 452.
- YODER, Paul: Predicting Lexical Density Growth Rate in Young Children With Autism Spectrum Disorders. In: *American Journal of Speech-Language Pathology*, 2006, roč. 15, č. 4, s. 378 – 388.

ZDROJE

- KAFKA. Franz. *Dopis otci*. Dostupné z WWW: <https://www.odaha.com/franz-kafka/proza/dopisy/hermannu-kafkovi-dopis-otci> [cit. 2021-06-25].
- KAFKA. Franz. *Ortel*. Dostupné z WWW: <http://www.sesity.net/elektronicka-knihovna/franz-kafka.pdf> [cit. 2021-06-25].
- KAFKA, Franz. *Proměna*. Dostupné z WWW: https://gyza.cz/storage/brozova/franz-kafka---promstna_28.pdf [cit. 2021-06-25].
- KAFKA. Franz. *Rozjímání*. Dostupné z: <http://www.sesity.net/elektronicka-knihovna/franz-kafka.pdf> [cit. 2021-06-25].
- KAFKA. Franz. *V kárném táboře*. Dostupné z WWW: <http://www.sesity.net/elektronicka-knihovna/franz-kafka.pdf> [cit. 2021-06-25].
- KAFKA. Franz. *Venkovský lékař*. Dostupné z WWW: <http://www.sesity.net/elektronicka-knihovna/franz-kafka.pdf> [cit. 2021-06-25].

Predložka *pod* ako operátor časových vzťahov a jej osobitosti v historických a nárečových varietách¹

Stella Ondrejčíková

dialektologické oddelenie, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra,

Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava

stella.ondrejcikova@juls.savba.sk

1 Úvod

V tradičnej deskriptívnej dialektológii sa stretávame v prevažnej väčšine s prácami, ktoré sa zaoberajú opisom hláskoslovia, tvaroslovia a lexiky so zameraním na opis diferencovanosti nárečí – či už ide o delimitáciu rôznych nárečových oblastí, alebo o opis spomenutých rovín v nárečí konkrétnej oblasti. Prác, ktoré sa pri opise nárečí venujú aj syntaktickej rovine jazyka a špecifickým syntaktickým konštrukciám a tvarom, je však len veľmi málo. Navyše, téma predložiek a predložkových konštrukcií nie je dostatočne spracovaná ani v synchrónne zameraných morfosyntaktických prácach.

Vo svojich predošlých výskumoch (Ondrejčíková, 2021, 2022) sme sa venovali predložkovým konštrukciám so zreteľom na primárne predložky, ktoré vyjadrujú časový význam. V súčasnosti sa náš výskum posunul na skúmanie vzniku a motivácie časového významu predložiek, ktorý vyplýva z pôvodných priestorových významov, čiže na analýzu sémantickej transformácie väčšinou s metaforickým základom.

V tejto prípadovej štúdií sa zaoberáme časovými významami predložky *pod* v celoslovenskom kontexte z diachrónneho hľadiska s osobitým zameraním na gemerské nárečia. Cieľom tejto prípadovej analýzy je identifikovať prvotný význam predložky, jeho prototypový základ a vlastný (invariantný) význam. Výsledky tohto výskumu môžu poslúžiť pri spracúvaní významov všetkých primárnych predložiek.

2 Vymedzenie predložiek ako slovného druhu

Vymedzenie predložiek ako slovného druhu je zachytené v definíciách gramatických prác,

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 2/0114/22 *Slovník slovenských nárečí IV.*

ako napr. *Morfológia slovenského jazyka* (1966, ďalej MSJ), *Súčasný spisovný slovenský jazyk. Morfológia* (Oravec, Bajžíková, Furdík, 1984), *Slovenské predložky v praxi* (Oravec, 1968). V českej lingvistike sú základné morfosyntaktické otázky predložiek zhrnuté v samostatnom hesle *Nového encyklopedického slovníka češtiny* (Biskup, 2017). Z hľadiska flektívnosti sú predložky v týchto prácach charakterizované ako neohybné gramatické slová, ktoré sa – spolu s ďalšími jednotkami syntaktickej konštrukcie – podieľajú na vyjadrovaní syntaktických vzťahov, najmä pádu.

So zaradením medzi symsémantické slovné druhy (p. napr. Furdík, 1980; Horák, 1976a; Horák, 1976b) súvisia však otázky ich funkcie vo výpovedi a ich významu, ktoré sa v jednotlivých prístupoch už čiastočne odlišujú. V MSJ (1966, s. 619) sa uvádza, že predložky v kontextoch vstupujú do syntagmatických vzťahov spojením s nepriamymi pádmi podstatných mien, zámen a čísloviek a spolu s nimi vyjadrujú adverbiálne, objektové a atributívne vzťahy, čiže spoluvytvárajú (nepriame) pády mien. J. Oravec (1968, s. 7; 1984, s. 178) dodáva, že spomínané vzťahy nepriamych pádov substantív a ich ekvivalentov vyjadrujú v závislosti od sloviess, adjektív a substantív. Podľa P. Biskupa (2017) je základnou funkciou predložky „udelit’ pád svojmu komplementu“, čím ho usúvzťažňuje s iným elementom vo vete.

Z toho vyplýva, že z hľadiska funkcie a statusu predložiek v syntagmách nejde o osobitné vetné členy a ich základnou funkciou je „spresnenie a diferencovanie významu závislosti substantívnych pádov“ (Oravec, 1984, s. 178) a konkretizovanie syntaktických funkcií iných vetných členov, čiže predložky tieto významy modifikujú. Ďalšou, všeobecnejšie formulovanou charakteristikou je, že predložky ako gramatické prostriedky spájajú „nepriame pády s nadradeným slovom celého predložkového pádu“ (Oravec, 1984, s. 178 a nasl.), vstupujú do vzťahov medzi entitami a usúvzťažňujú autosémantické jednotky výpovede. V inej ako v predložkovej funkcii sa spravidla nepoužívajú predložky s najvšeobecnejším významom patriace medzi tzv. primárne predložky (MSJ, 1966, s. 620). Priraduje sa im teda najmä gramatická funkcia spojená s funkciou pádov, s čím súvisí otázka významu predložiek, resp. otázka, či okrem gramatickej funkcie sú predložky aj nositeľmi vecného významu, a na ňu nadväzujúca otázka, ako je možné ich význam uchopiť.

P. Biskup (2017) uvádza: „Autoři se v sémantické klasifikaci předložek liší; nápadným rysem popisů je usouvztažňování významu p. a pádu, který p. přiděluje.“ Čiže sú to práve charakteristiky významov predložiek, ktoré sa od seba naprieč literatúrou v najväčšej miere odlišujú. V nasledujúcej časti predstavíme dva najznámejšie prístupy k opisu predložkových významov v slovenskej lingvistike.

3 Prístupy k sémantizácii predložiek

Ak odhliadneme od definícií, ktoré predložky chápu ako jednotky bez lexikálneho významu a pripisujú im len gramatickú funkciu (napr. Furdík, 1980, s. 23), vo väčšine prác nájdeme taký opis významu predložky, ktorý sa opiera o kontext, v ktorom sa predložka nachádza, ide o tzv. *kontextový význam* (to znamená, že sa vychádza z predpokladu, že predložka nemá vlastný význam nezávislý od kontextu). Najčastejším spoločným rysom v prístupe k popisu významu predložiek je usúvzťažňovanie významu predložky a pádu (Biskup, 2017).

Podľa MSJ (1966, s. 619 a nasl.) vyjadrujú predložky v spojení s pádom mena tie isté významy, ktoré vyjadrujú príslovky samostatne. V slovníkoch či v gramatických prácach preto nachádzame opisy predložkových významov, ktoré sa konštituovali spojením slovesa, predložky a mena, a teda nie sú vlastným významom predložky. V spojení s určitým pádom sa ich význam konkretizuje (napr. smerovanie vs. miesto), v závislosti od vecného významu pripojeného mena sa modifikuje (napr. čas vs. priestor) a mení sa v závislosti od vecného významu slovesa nadradeného celej predložkovej väzbe. S ohľadom na synonymické a antonymické vzťahy predložiek s inými predložkami, ako aj na formálne zhodné predpony často predložkového pôvodu (*podkopať*, *podložiť*, *podlaha*) je podľa I. Němca (1995, s. 146) práve lexikálne jadro významu predložky vlastným a spoločným sémantickým komponentom predložiek. P. Biskup (2017) tiež pracuje s charakteristikou významu predložiek na základe toho, či nesú vyššiu mieru lexikálneho významu (*položiť na*, *položiť pod*) alebo nižšiu – najmä tie, ktoré v štruktúre so slovesom tvoria ucelenú jednotku a nemožno ich nahradiť inou predložkou (*myslieť na*, *počkat' na*). J. Oravec (1984, s. 185) píše, že „predložky sú pomocné slová, ktoré vyjadrujú vzťahy, preto je ich vlastný (paradigmatický) význam abstraktnejší ako význam autosémantických slov a na prvý pohľad nie je zrejmý“ (podobne Oravec, 1968, s. 8 a nasl.; Němec, 1995, s. 146 a nasl.).

3.1 Významy predložiek z hľadiska kontextového prístupu

J. Oravec uplatňuje pri opise významov predložiek kontextový prístup. Predložky chápe ako konštrukčné slová a ich významy ako čiastkové významy, ktoré sa modifikujú pod vplyvom rozličných kontextov (Oravec, 1984, s. 185), závisia tiež od základného a pádového významu slova, ktoré nasleduje po predložke, a tiež od rozsahu jeho významu (Oravec, 1958, s. 195). V prípade kontextového prístupu sa v niektorých prácach (MSJ, 1966; Němec, 1995; Oravec, 1968; Oravec, 1984 a i.) hovorí aj o vplyve samostatného významu predložky na význam celej konštrukcie. „Vlastný význam predložky sa konkretizuje v prvom rade morfológickým významom pádu, s ktorým sa kombinuje“ (Oravec, 1984, s. 178), napr. smerovanie vs. miesto

(*pod stôl* vs. *pod stolom*). V závislosti od vecného významu pripojeného mena sa rovnako význam predložiek modifikuje (napr. čas vs. priestor) a mení sa aj v závislosti od vecného významu slovesa (príp. adjektíva) nadradeného celej predložkovej väzbe (MSJ, 1966, s. 619 a nasl.), napr. *prísť na vrch* (smer), *prísť na dva dni* (čas), *prísť na pomoc* (účel).

Takýto spôsob nazerania na význam predložky z hľadiska kontextu, čiže kontextový prístup, sa uplatňuje v lexikografickej praxi. Význam predložiek je v lexikografických prácach vysvetlený prostredníctvom významov, ktoré sa skôr viažu k substantívam a slovesám, s ktorými predložka vstupuje do syntaktického vzťahu (napr. v prípade predložky *pod* sa v prvom význame v spojení s akuzatívom uvádza „smerovanie nižšie od niečoho, niekoho“); paradigmatický vzťah k iným predložkám vyjadruje výraz: „op. nad(o)“.² Nejde teda o „významy samotných predložiek, ale spojení *sloveso + predložka + meno* (v pádovom tvare)“ (Ološtiak – Ivanová, 2013, s. 80). Na základe kontextového prístupu k sémantizácii predložiek a tiež na základe ich spracovania v slovníkoch sa primárne predložky ukazujú spravidla ako viacvýznamové a spájajú sa s viacerými pádmi.

Vo väčšom rozsahu sa dôraz na vlastný význam predložky kladie pri sémantickom (štruktúrnem) prístupe.

3.2 Významy predložiek z hľadiska štruktúrneho prístupu

S prístupom, ktorý hovorí o samostatnom, vlastnom (invariantnom) význame predložky, nezávislom od kontextu, sa stretávame najmä v prácach E. Horáka (1972, 1976a, 1976b, 1989), no napr. aj u J. Kesselovej³. Predložky v jazyku odrážajú podľa E. Horáka (1972, s. 342) tri základné spôsoby vzťahov medzi dejom a predmetom, a to *vznik*, *trvanie* a *zánik* pozícií medzi dejom a predmetom, pričom vlastný invariantný význam každej predložky spočíva práve v tom, ktoré sémantické príznaky ju svojou prítomnosťou, resp. neprítomnosťou charakterizujú. Od troch základných spôsobov vyjadrenia vzťahov medzi dejom a predmetom odvodzuje E. Horák (1972, s. 343) významové odtienky predložkových významov, ktoré sa odlišujú podľa toho, či vyjadrujú vzťah medzi nimi ako: kontakt alebo ako pozíciu, či vyjadrujú kontakt deja, resp. pozíciu deja v ich uskutočňovaní, jestvovaní alebo v rušení, či vyjadrujú kontakt deja s povrchom objektu alebo s vnútro objektu, či vyjadrujú, že sa dej koná v blízkosti objektu alebo že sa dej koná so zreteľom na rovinné členenie objektu, či dej smeruje k objektu alebo či sa dej priraduje, pridružuje k objektu.

² Pozri napr. spracovanie predložky *pod*, *podo* v KSSJ (2003). Dostupné online na <https://slovník.juls.savba.sk/>.

³ „Kým na systémovo-štruktúrnej rovine predložky predstavujú relatívne ucelené mikrosystémy pozostávajúce z invariantných významov predložiek a vzťahov medzi nimi, lexikografická prezentácia je súhrnom kontextových konkretizácií izolovanej predložky“ (Kesselová, 2001, s. 216).

4 Prvotný (základný) význam predložiek

Pri skúmaní a odhaľovaní vlastného (invariantného) významu vo vlastnom výskume nám môžu pomôcť napr. poznatky z oblasti etymológie. V etymologických prácach (Kopečný, 1973; Králik, 2019; Rejzek, 2001) je pôvod predložiek často nejasný, teoreticky môžeme predpokladať, že:

a) Každá predložka má korene v nejakej lexikálnej autosémantickej jednotke (adverbiálneho charakteru), ktorá prešla procesom gramatikalizácie. Rovnako ako pri iných opísaných prípadoch gramatikalizácie aj tu možno predpokladať postupné oslabovanie lexikálneho významu (sémantické vyblednutie) a posilňovanie gramatického významu (čo sa tiež prejavuje v narastaní abstraktnosti a všeobecnosti vlastného významu, ktorý sa stále menej uvedomuje). S týmto tvrdením sa zhoduje charakteristika predložiek J. Oravca, podľa ktorého je ich „vlastný (paradigmatický) význam abstraktnejší ako význam autosémantických slov a na prvý pohľad nie je zrejmý“ (1984, s. 185), či charakteristika sémantických kritérií predložiek v *Mluvnici češtiny 2* (1986, s. 207), kde sa uvádza, že „k významové realizaci prepozicionalizujícího se výrazu dochází jen ve spojení se jménem; původní význam prepozicionalizujícího se slova je abstraktní, nebo je dekonkretizován, obsahuje prvek vztahovosti“.

b) Napriek tomu, že primárne predložky majú viacero významov, za prvotný význam sa všeobecne považuje význam priestorový (no i ten môže mať niekoľko ďalších odtienkov).

Ďalším zdrojom informácií pri hľadaní prvotného významu predložiek môže byť nárečová variantnosť a historické dokumenty, v ktorých je možné nájsť aj také kontextové významy, ktoré nie sú známe v súčasnom jazyku. Vďaka takémuto výskumu získame bohatší obraz o polysémickosti (alebo polyfunkčnosti) primárnych predložiek.

Uplatnenie metód používaných v kognitívnej lingvistike sa ukazuje ako ďalší relevantný prístup k odhaľovaniu prvotného významu predložiek. M. Haspelmath (1997) sa v osobitnej monografii venoval predložkám a vzťahu priestoru a času ako dvom základným konceptuálnym doménam ľudského myslenia. Tento vzťah jednoznačne interpretuje ako metaforický, avšak pri širšom chápaní pojmu metafora, kde priestor chápe ako zdrojovú doménu, z ktorej sa konceptualizuje čas ako cieľová doména. V slovenskej lingvistike tento prístup uplatnili napr. M. Kyseľová a M. Ivanová, ktoré vo svojej publikácii (2013, s. 85 a nasl.) na príklade predložky *za* hľadajú prototypové významy tejto predložky, z nich určujú odvodené významy, pričom používajú metódy prototypovej teórie pôvodne uplatňovanej v lexikálnej sémantike (lexikografických opisoch), ktoré sa však v súčasnosti uplatňujú už aj vo fonológii, morfológii či syntaxi (tamže, s. 89). Pri výskume prvotných predložiek

z kognitívneho hľadiska uplatňujú namiesto nevyhnutných a dostatočných príznakov kategoriálnej príslušnosti (komponentová analýza) metódu rodinnej príbuznosti, čo znamená, že „členy kategórie nemusia disponovať spoločnými vlastnosťami, ich sémantickú štruktúru možno najlepšie opísať prostredníctvom odlišných, ale vzájomne prepojených atribútov; z tohto dôvodu sa v kognitívnej sémantike pracuje s neostrými hranicami kategórií“ (tamže, s. 90). Autorky teda hľadajú invariantný význam, s ktorým sa stretávame v prácach E. Horáka; ten invariantné významy predložiek skúmal, ako uvádzame vyššie, podľa základnej opozície priestorovej dimenzie založenej na protiklade *kontakt deja s predmetom – pozícia deja vzhľadom na predmet*.

Na základe vyššie uvedených vymedzení predložiek a niektorých spomínaných nejednotností budeme pri identifikovaní a analýze významov primárnych predložiek postupovať:

- 1) od informácií v etymologických prameňoch,
- 2) cez kontextové opisy významov tak, ako sú zachytené v súčasných slovníkoch, z ktorých identifikujeme:
 - 2.1) pád alebo pády, s ktorým(i) sa viaže objekt v predložkovej konštrukcii,
 - 2.2) čiastkové kontextové významy predložky, a to najskôr priestorové a potom významy od nich odvodené, resp. také, ktoré vznikli sémantickou transformáciou,
 - 2.3) špeciálne sa zameriame na identifikované časové významy,
- 3) s rozšírením súboru čiastkových (najmä časových) významov z dokladov v nárečových a historických prameňoch,
- 4) a následnou interpretáciou zistených rozdielov.

Cieľom takýchto prípadových analýz je identifikovať prvotný význam predložky, jeho prototypový základ a vlastný (invariantný) význam. Tento postup naznačíme na príklade predložky *pod*.

5 Predložka *pod*

5.1 Etymologické východisko predložky

Predložku *pod* spracúvajú lexikografické diela, ako *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2001), *Stručný etymologický slovník slovenčiny* (Králik, 2019) či *Etymologický slovník slovanských jazyků* (Kopečný, 1973). Etymologické východisko tejto predložky nie je jednoznačné. Ako najpravdepodobnejšie sa javí rozšírenie psl. **po-* z ide. **upo-* ‚dolu k niečomu‘ o *db* odvodzované od ide. **dhē-* ‚klásť, položiť a i.‘ (Králik, 2015, s. 453; Rejzek, 2001, s. 503), čo by naznačovalo smerový význam ako prvotný.

5.2 Pády, s ktorými sa predložka *pod* viaže

V súčasnej slovenčine sa predložka *pod* viaže s⁴:

a) Akuzatívom – vyjadruje smerovosť,

- má dynamický význam, na jeho vyjadrenie sa používajú slovesá pohybu (zahrabať, skrčiť),
- vyjadruje pádový „rys zásahu a inertného zásahu“ (Mluvnice češtiny 2, s. 200).

Predložka *pod* v spisovnej slovenčine v spojení s akuzatívom vyjadruje vo svojom primárnom význame (MSJ, 1966, s. 648) smerovanie deja ,do priestoru nižšie od niečoho, pod úroveň niečoho‘ (skrčiť nohy pod seba, zahrabať niečo pod zem).

b) Inštrumentálom – vyjadruje statickosť slovesami lokalizačnými, polohovými (ležať, stáť),

- vyjadruje pádový „rys zahrnutosti“ (Mluvnice češtiny 2, s. 201).

V spojení s inštrumentálom vyjadruje podľa MSJ (1966, s. 648) vo svojom základnom priestorovom význame statický význam miesta, ktoré je ,nižšie od niečoho‘ (ležať pod stromom).

Ak predpokladáme na základe etymologických údajov prvotnú väzbu s akuzatívom (smerovanie), sémantická transformácia k spojeniam s inštrumentálom sa dá odvodiť metonymicky: smerovanie niekam (s akuzatívom) > poloha ako výsledok (s inštrumentálom).

5.3 Spracovanie predložky *pod* v súčasných lexikografických prácach

Za základný (primárny) význam predložky *pod* je považovaný priestorový význam. V spojení s akuzatívom a inštrumentálom vyjadruje predložka *pod* podľa KSSJ (2003):

1. smerovanie/umiestnenie nižšie od niečoho (*uložiť pod stôl, sedieť pod stolom*);
2. smerovanie/umiestnenie v blízkosti niečoho (*kráčať pod kopec, stáť pod kopcom*);
3. smerovanie/umiestnenie v priestore nižšie než je jeho povrch (*ponoriť pod vodu, držať pod vodou*); v inštrumentáli aj význam č. 4. umiestnenie vo veľkom bližšie neurčenom priestore na zemi (*pod hviezdami, pod slnkom*).

V KSSJ (2003) sa ďalej uvádzajú derivované významy, ktoré predložka vyjadruje v akuzatíve či v inštrumentáli, ide o význam 1. podliehajúci inštitúcii, útvaru (*patriť pod správu, byť pod dozorom*); 2. spôsob, hranica, miera (*teplota klesla pod nulu, teplota je pod nulou*); 3. účel, cieľ (*vziať pod ochranu*); 4. príčina, dôvod (*odísť pod zámenkou*); 5. podmienka (*spraviť niečo pod prísľubom*). Derivované významy predložky sa neviažu na význam ,nižšieho

⁴ Podľa MSJ (1966, s. 648 a nasl.) a Mluvnice češtiny 2 (1986, s. 199 a nasl.).

položenia‘ a ide v ich prípade o metaforické vyjadrenia. Pri vzniku týchto derivovaných významov zohráva rolu vecný význam mena, s ktorým sa predložka spája, nie väzba slovesa s pádom. Z toho vyplýva, že sémantická transformácia má metaforický základ, keď sa predložka *pod* použije v spojení s abstraktným substantívom alebo substantívom neoznačujúcim nejaký konkrétny hmatateľný objekt v priestore (napr. *vedenie, dozor, kontrola, podmienka, názov*). Vyhľadávaním predložky *pod* v spojení s menom (substantívum, adjektívum, zámeno, číslovka) v akuzatíve a v inštrumentáli sme v databáze *Slovenského národného korpusu* zistili, že sa s predložkou *pod* častejšie spájajú práve abstraktné substantíva, čiže je v slovenčine častejšie prítomná v metaforických derivovaných významoch (v akuzatíve: 1. *pod tlak*, 2. *pod nohy*, 3. *pod kontrolu*; v inštrumentáli⁵: 1. *pod vedením*, 2. *pod názvom*, 3. *pod vplyvom* atď.). Z uvedených výsledkov vyvedených z databázy SNK zároveň vyplýva, že v súčasnom jazyku sa táto predložka nevyskytuje v časovom význame.

5.4 Významy predložky *pod* v historických a nárečových dokladoch

Na účely tejto štúdie sme excerpovali materiál získaný vlastným terénnym výskumom v rokoch v 2018 – 2020 v Gemeri, taktiež materiál z Kartotéky SSN dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV, Historického archívu L. Štúra a A. Bernoláka, Kartotéky nárečového materiálu z pozostalosti E. Jónu a A. Jánošíka, Kartotéky SSJ, Lexicorpu⁶ a z publikovaného pramenného materiálu⁷. Po excerpácii menných konštrukcií s predložkou *pod* sme analyzovali zozbieraný materiál a na základe kontextového prístupu sme identifikovali významy, ktoré súčasné lexikografické práce už neuvádzajú.

5.4.1 Časové významy predložky *pod* v spojení s menom v akuzatíve

Predložka *pod* označuje vo svojom základnom význame ‚miesto nižšie položené od niečoho, pod, nižší stupeň‘. Ak tento priestorový význam metaforicky preniesieme na spojenia so substantívami označujúcimi čas (*chvíľa, deň*), potom sa tento časový význam prenáša aj na predložku. Z toho vyplýva, že substantíva ako *chvíľa, čas* sa stávajú abstraktným priestorom, ktorý rámcuje trvanie deja, a predložka *pod* vyjadruje v konštrukciách v akuzatíve význam:

1. Realizácia deja krátko pred nejakým časovým obdobím al. úsekom:

⁵ V inštrumentáli je zjavnejšia vyššia frekvencia abstraktných mien, až v 10. význame sa objavila predložka *pod* v spojení s konkrétnym menom *pod nohami*.

⁶ Interný nástroj JÚLŠ SAV na prácu s lexikálnymi dátami, ktorého autorom je V. Benko.

⁷ Komplettný zoznam zdrojov excerpovaného materiálu je uvedený v časti Pramene.

Pod jesen pajdemo na Chvalóckva na drianke [Brusník REV] Gemerský nárečový slovník; *Ostál calkom sám pot starost* [Revúčka REV] SSN; *Na šloveka pot starost pridú šakovia choroste* [Lubeník REV] SSN; *Leťajšuo koseňia dobre posklo, ale pod esem zme ho nemohle dosušiťi* [Čelovce MK] SSN; *Šicko eši raz oraľi, že to bulo hotovo pod jar* [Nemešany LVO] SSN; *Ja jix (halušky) ňejim pod noc* [Sobrance 1971] kartotéka SSN dialekt. odd. JÚLŠ SAV. Hoci ide v spojení s menom v akuzatívne o dominantný význam, tento časový význam predložky *pod* je dnes zastaraný a neobjavil sa už ani v dokladoch z nášho súčasného terénneho výskumu.

2. Krátko pred nejakou udalosťou:

Oral kukurniščo pod jesenú orbu [Ružindol TRN] SSN.

3. Určené na nejaký čas⁸:

hábe pod d'elací d'eň [Turíčky LUČ] SSN.

5.4.2 Časové významy predložky *pod* v spojení s menom v inštrumentáli

Predložka *pod* v spojeniach v inštrumentáli vyjadruje vo svojom základnom význame vzťah k miestu, ktoré je nižšie položené od niečoho, nižší stupeň (napr. *pod stolom*). Ak tento význam metaforicky prenesieme na spojenia so substantívami označujúcimi čas, môžeme v inštrumentáli identifikovať nasledujúce významy spojení predložky *pod* a mena:

1. V priebehu, počas daného časového úseku, nie dlhšie, ako daný časový úsek, za uvedený čas⁹:

peťkrát pod dňem a nocú zcházagú sa do kostela [BR 1785] HSSJ; zakrátko: *pod kratkym časom ta dedyna skazena bude* [LUBELA 1783] HSSJ; *Pot tromá dni se to stálo* [Slavošovce ROŽ] 1934; *To se len tak pod ednim minútím stálo* [Slavošovce ROŽ] 1934; *Pot pár hod'inami už buli doma* [Muránska Dlhá Lúka REV] SSN; *Pot pár tížňi sä konope virosä* [Ratkovské Bystré REV] SSN; *Pod piatimi minútami sa rozišli* (Šolt.); *Pod obedom Skladanský neustal hovoriť* (Vaj.) SSJ (1959/68); *Pod okamžením bolo všetko na noháh* [Orol, roč. III, 1872] kartotéka HSSJ JÚLŠ SAV; *Dvã starí pot tížnom umrúli na tomto dvore* [Rožňavské Bystré ROŽ] SSN; *Rodičia mu jeden za druhým pod týždňom zomreli* (Dobš.) SSJ (1959/68); *Po tím časom kuchár navariu obet* [Turík RUŽ] SSN; *Tak pod hodžinou šitko vojsko spadlo* [Kyjatice RS] SSN; *Van to pod minútó skonšiũ šitko* [Ratková REV] SSN; *Pot*

⁸ V tomto prípade sa však môže časový význam predložky *pod* prekrývať s účelovým významom v zmysle 'určený na prácu'.

⁹ Ide o dominantný význam v prípade konštrukcií predložky *pod* a mien s časovým významom.

řizňom mu to (opuchlina) *zmizlo* [Polomka, BRE 1965] kartotéka SSN dialekt. odd. JÚĽŠ SAV; *I z pekla vystanoví potravu pod hodinou* (Kuk.) SSJ (1959/68).

Predložka *pod* sa často vyskytuje v konštrukciách v ustálenom spojení *pod tým časom* vo význame ‚vtedy‘: hoc interim spatio: *pod tymto časem* [KS 1763] HSSJ; teraz; *pod tim časom, gako fatens w Ružomberku služil* [L. HRÁDOK 1777] HSSJ; *Vinšó otec pot tim šásom na dvar* [Repištia REV] SSN; *Po tím časom boli tu páni z mesta* [Lazisko LM] SSN.

2. Súbežne s inou udalosťou:

Pod odpočinkom sa rečnilo a spjevalo (ďivadlo) [Slovenskije Národňje Novini 1848] kartotéka HSSJ JÚĽŠ SAV; *Až aj zomriem pod operácijeu, to mi už edno* [Papča RS] SSN; *Ale to xto videu pod omšou f krčme sed'jet?* [Dolná Lehota, okr. D. Kubín 1971] kartotéka SSN dialekt. odd. JÚĽŠ SAV; *keri towaris pod swatu omsu aneb pod kaznyu spy* [CA 1794] HSSJ; Hajdúch bol tu *pod kážňou* (Vaj.) SSJ (1959/68); *Cez novín riadky/pri čaji (ved' tak mladý bol)/pod božou chvíľou prenikol/ ten obraz jej, jej obraz sladký.* Janko Jesenský, *Náš hrdina*. 1944.

3. Časový úsek, časová hranica na vykonanie deja:

Po smrti palatínovej nová volba sa najďalej pod jednim rokom stat' musí [Slovenskije Národňje Novini, 1847] kartotéka HSSJ JÚĽŠ SAV; *...posádka...bola...vizvaná, abi sa pod 4 hodinami poddala* [Slovenskije Národňje Novini 1848] kartotéka HSSJ JÚĽŠ SAV; *...hrozný hanopis do rúk dostal, aby naň pod 30 dňami odvetil* [Pešťbudínske Vedomosti, IV. 1864, č. 31] kartotéka HSSJ JÚĽŠ SAV.

Uvedené časové významy predložky *pod* už zanikli a v podobných kontextoch sa v súčasnosti nahrádzajú inými väzbami (*pod rokom – počas roka*). Z týchto zaniknutých časových významov sa v súčasnom jazyku zachovali len relikt v podobe prísloviak.

5.4.2.1 Príslovka *podchvíľou*

Časové významy predložky *pod*, ktoré sme definovali v našom výskume, majú neostre hranice a často sa prelínajú. Medzi jednotlivými skupinami to možno pozorovať na príklade príslovky *podchvíľou* (v jazykovej praxi často zapisovanej ako predložkové spojenie *pod chvíľou*, čo je ďalším ukazovateľom prestupnosti hraníc). Podľa J. Doruľu (1989, s. 357 a nasl.) sa najstabilnejšie drží v spisovnom jazyku iba spojenie *pod chvíľou*, no v tomto prípade sa spojenie predložky a podstatného mena už transformovalo na jednoslovnú príslovku s viacerými významami.

Zatiaľ čo pôvodným významom príslovky *podchvíľou* je ‚za chvíľu, za veľmi krátky čas‘¹⁰, v KSSJ (2003) sa prvotný význam ‚rámcovania deja v danom časovom úseku‘ definuje až významom č. 2. ‚rýchlo, razom‘, pretože dominantným významom tejto príslovky je už dnes ‚často, každú chvíľu‘. Takmer totožne to odzrkadľuje aj SSN (2006), v ktorom pri hesle *podchvíľou* prevláda význam ‚často, každú chvíľu‘ v dokladoch z rôznych nárečí stredoslovenského a západoslovenského areálu, len v stredogemerských nárečiach je doložený aj vo význame ‚za veľmi krátky čas‘ (*Poškej, potchvíľo je už aj tu* [Kameňany REV] SSN).

Táto predložka je vďaka svojej genéze, ustalovaliu svojej formy a významovej nasýtenosti vhodným príkladom spôsobu, ktorým v slovenčine prebiehajú procesy transformácie predložkových spojení a ich významov, vrátane ich postupného doznievania v jazyku, predlžovania ich života a tiež výslednej formálnej a významovej transformácie.

6 Záver

Na základe predloženej analýzy sme zistili, že časové významy predložky *pod*, tak ako sme ich zachytili v historických a nárečových kartotékach, boli postupne nahradzované inými väzbami (*pod jeseň pôjdeme – pred jeseňou, pod krátkym časom – za krátky čas, pod minútou sa to stalo – v minúte/počas minúty*), a preto zanikli. V slovenčine ostal z týchto časových významov zachovaný relikv v podobe príslovky *podchvíľou* a jej časového významu, ktorý je v predložkovej konštrukcii zachytený už len v gemerských nárečiach. Na základe podrobnej excerpce a následnej analýzy časových významov predložky *pod*, ktorú sme uplatnili v tejto prípadovej štúdiu, by sme chceli pristúpiť k prototypovej analýze a ku kognitívnemu spracovaniu významov predložiek. Na základe tejto prípadovej štúdie predložky *pod* sa práve prototypová analýza ako metóda uplatňovaná v kognitívnej lingvistike ukazuje ako možný spôsob uchopenia a spracovania významu a významových odtienkov ostatných primárnych predložiek.

LITERATÚRA

BISKUP, Petr: Předložka. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. 2017. Dostupné z WWW: <https://www.czechency.org/slovník/PŘEDLOŽKA> [cit. 2023-02-26].
DORUĽA, Ján: Slovenské slovo priš a „maďarizmy“ v slovenčine. In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 6, s. 354 – 360.

¹⁰ V KSSJ (1987) sa význam príslovky *podchvíľou* definuje aj ako ‚rýchlo, razom (to mal hotové)‘.

- FURDÍK, Juraj: Slovo a jeho významová štruktúra. In: P. Ondruš – J. Horecký – J. Furdík. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. s. 7 – 49.
- HASPELMATH, Martin: *From Space to Time. Temporal Adverbials in the World's Languages*. München – Newcastle: LINCOM EUROPA 1997. 181 s.
- HORÁK, Emil: Metodologické a teoretické východiská opisu sémantiky slovanských predložiek. In: *Slovenská reč*, 1976a, roč. 41, č. 2, s. 85 – 97.
- HORÁK, Emil: Predložkový systém spisovnej slovenčiny. In: *Slovenská reč*, 1972, roč. 37, č. 6, s. 341 – 354.
- HORÁK, Emil: Východiská pre konfrontáciu predložkového systému slovenčiny s inými jazykmi. In: *Studia Academica Slovaca* 18. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa, 1989, s. 167 – 183.
- HORÁK, Emil: Významové jadro slovanskej predložky o. In: *Slavica slovaca*, 1976b, roč. 11, č. 3, s. 263 – 271.
- KESSELOVÁ, Jana: Funkčno-sémantické vlastnosti predložiek v spontánnej komunikácii detí. In: *Slovenská reč*, 2001, roč. 66, č. 4, s. 204 – 217.
- KOMÁREK, Miroslav – PETR, Jan: *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia 1986. Dostupné z WWW: <https://stream.avcr.cz/ujc/mluvnice-cestiny-2.pdf> [cit. 2023-02-27].
- KOPEČNÝ, František: *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Praha: Academia 1973. 348 s.
- KRÁLIK, Lubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2019. 704 s.
- KYSELOVÁ, Miroslava – IVANOVÁ, Martina: *Sloveso vo svetle kognitívnej gramatiky*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013. 248 s.
- NĚMEC, Igor: K lexikálnému významu predložky a jeho popisu. In: *Slavica Slovaca*, 1995, roč. 30, č. 2, s. 146 – 151.
- OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: *Kapitoly z lexikológie (Lexikálna syntagma a viacslovné pomenovania)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013. 251 s.
- ONDREJČIKOVÁ, Stella: *Nárečové osobitosti v používaní predložiek vyjadrujúcich časové vzťahy v gemerských nárečiach štítnickej doliny*. 2021. 169 s. Zverejnená diplomová práca.
- ONDREJČIKOVÁ, Stella: *Predložky ako operátory časových vzťahov a ich osobitosti v gemerských nárečiach*. In: *VARIA XXX. Zborník príspevkov z XXX. kolokvia mladých jazykovedcov*. (Bratislava 3. – 5. 11. 2021). Eds. K. Gajdošová – N. Kolenčíková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV 2022, s. 251.
- ONDREJČIKOVÁ, Stella: *Súčasný stav a dynamika nárečia južnej časti stredného Gemera so zameraním na mennú deklináciu*. 2019. 148 s. Zverejnená bakalárska práca.
- ORAVEC, Ján: *Predložky*. In: J. Oravec – E. Bajžíková – J. Furdík. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. s. 178 – 191.
- ORAVEC, Ján: *Slovenské predložky v praxi*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 232 s.
- ORAVEC, Ján: Významová stavba predložky na. In: *Slovenská reč*, 1958, roč. 23, č. 4, s. 194 – 207.
- REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Vozice: LEDA 2001. 752 s.
- RUŽIČKA Jozef a kol.: *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. s. 619 – 675.

PRAMENE

Archív historických textov. Oddelenie dejín slovenčiny, onomastiky a etymológie JÚLŠ SAV. Historický archív Ľ. Štúra a A. Bernoláka.

Archív nárečových textov. Dialektologické oddelenie JÚLŠ SAV.

Archív nárečových textov. (ANT) – digitálna databáza nárečových textov dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV.

Historický slovník slovenského jazyka. P (poihrať sa – pytlovať). Hl. red. M. Majtán. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1995. 584 s.

Kartotéka nárečového materiálu z pozostalosti E. Jónu a A. Jánošíka. Dialektologické oddelenie JÚLŠ SAV.

Kartotéka Slovníka slovenského jazyka. Oddelenie súčasnej lexikológie a lexikografie JÚLŠ SAV.

Kartotéka Slovníka slovenských nárečí. Dialektologické oddelenie JÚLŠ SAV.

Krátky slovník slovenského jazyka. Hl. red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2003. 985 s. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/> [cit. 2022-01-25].

Lexicorp – Lexikografický portál s podporou NoSketch Engine. (autor V. Benko).

ONDREJČIKOVÁ, Stella: časť: Príloha. In: Nárečové osobitosti v používaní predložiek vyjadrujúcich časové vzťahy v gemerských nárečiach štítnickej doliny. 2021, s. 101 – 169. Zverejnená diplomová práca.

ONDREJČIKOVÁ, Stella: časť: Príloha. In: Súčasný stav a dynamika nárečia južnej časti stredného Gemera so zameraním na mennú deklináciu. 2019, s. 65 – 149. Zverejnená bakalárska práca.

ORLOVSKÝ, Jozef: Gemerský nárečový slovník. Martin: Osveta 1982. 424 s.

Slovenský národný korpus (Omnia Slovaca III Maior). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupné z WWW: <https://korpus.juls.savba.sk> [cit. 2022-01-24].

Slovník slovenského jazyka. I. – VI. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Slovník slovenských nárečí. II. L – P (povzchádzať). Red. A. Ferencíková – I. Ripka. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2006. 1066 s.

TÓBIK, Štefan: Gemerské nárečia I. Časť druhá. Gemerská nárečová čítanka. Ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2018. 448 s.

SKRATKY

HSSJ – Historický slovník slovenského jazyka (1995)

KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka (2003)

MSJ – Morfológia slovenského jazyka (1966)

SSJ – Slovník slovenského jazyka (1959 – 1968)

SSN – Slovník slovenských nárečí (2006)

Jazykový obraz ruky v slovenskom jazyku a kultúre z pohľadu kognitívnej etnolingvistiky¹

Marieta Pastorková

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta,

Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

marieta.pastorkova@umb.sk

1 Teoretické východiská

V príspevku sa zaoberáme mentálnou konceptualizáciou ruky v slovenskom jazyku a kultúre. Teoreticko-metodologická báza príspevku vychádza z doterajších výskumov v oblasti etnolingvistiky a kognitívnej lingvistiky, pričom primárne sa opierame o práce J. Bartmiňského, hlavného predstaviteľa lublinskej školy kognitívnej etnolingvistiky, ako aj o štúdie českej lingvistky I. Vaňkovej a amerických lingvistov G. Lakoffa a M. Johnsona. Jazykový obraz sveta (ďalej len JOS) ako ústredný koncept kognitívnej etnolingvistiky poskytuje obraz reality tak, ako je vnímaná cez prizmu určitého jazykového spoločenstva. Podľa Bartmiňského JOS poskytuje ľudovú, čiže bežnú interpretáciu sveta; ide o „obraz naivní, který je uložen v základech jazyka, a to v gramatice a ve významech slov, ale i ve struktuře a významech textů“ (Bartmiňski, 2016, s. 23). Stereotypné predstavy o svete sú v jazyku reflektované aj prostredníctvom ustálených slovných spojení, najmä frazeologických či paremiologických útvarov, pričom nástroj vhodný na popis stereotypných prvkov skúmaného pojmu predstavuje tzv. kognitívna definícia, ktorá podáva „společensky a kulturně sdílenou a jazykově ukotvenou znalost o [...] předmětu včetně způsobu jeho kategorizace a hodnocení“ (Bartmiňski, 2016, s. 83). Štruktúra kognitívnej definície má zahŕňať stereotypové vlastnosti skúmaného predmetu, pričom „jedním z kritérií stereotypovosti je opakovanost,“ ktorá dokazuje stabilizovanosť vlastnosti daného predmetu vo vedomí používateľov jazyka – dôkazom je aj prítomnosť tejto vlastnosti vo folklórnych textoch a vo frazeológii (Bartmiňski, 2016, s. 91).

¹ Príspevok predstavuje parciálny výstup z rozpracovanej dizertačnej práce s názvom *Ľudské telo v jazyku a kultúre z pohľadu etnolingvistiky*.

V analýze JOS sa zameriavame na skúmanie kultúrnych špecifik, diferencujúcich naše vnímanie sveta; sociálny rozmer sa manifestuje v jazyku, ktorý je spätý so svojim spoločenstvom, s jeho históriou a kultúrou, výchovou a komunikáciou (Vaňková a kol., 2005, s. 71). Je to teda práve náš materinský jazyk, ktorý je určujúci pre spôsob, akým sa na svet pozeráme a ako ho vnímame – ide o základnú tézu jazykového relativizmu, ktorý popísali lingvisti E. Sapir a B. L. Whorf (Vaňková, 2007).

Okrem sociálneho rozmeru má ľudská percepcia reality aj rozmer telesný, ktorý je daný fyzickým prežívaním sveta – touto oblasťou sa zaoberá kognitívna lingvistika, ktorá vychádza z poznatkov o zákonitostiach ľudskej mysle a aplikuje ich na mechanizmy fungovania prirodzeného jazyka. Ide predovšetkým o princíp kategorizácie, metaforickosť myslenia a koncept telesnosti (Vaňková a kol., 2005, s. 47).

Metaforická konceptualizácia skutočnosti hovorí o tom, že ľudský pojmový systém je založený na metafore, ktorá je súčasťou našej každodennej existencie a prejavuje sa v spôsobe, akým komunikujeme s okolitým svetom. Práve metafora nám umožňuje pochopiť komplexné alebo abstraktné javy, nachádzajúce sa v cieľovej doméne, prostredníctvom prenášania významov známych pojmov, umiestnených v zdrojovej doméne – ide o metaforické mapovanie (Lakoff, Johnson, 2002, s. 15). Z antropocentrickej povahy jazyka vyplýva, že práve pojmy týkajúce sa tela a našej telesnej skúsenosti budú predstavovať frekventovaný zdroj metaforickej konceptualizácie skutočnosti (Vaňková, 2012). V tejto súvislosti je dôležité spomenúť teóriu embodimentu, známu aj ako teóriu vtelenia, podľa ktorej je jazyk ukotvený v našej telesnej skúsenosti; touto ideou sa zaoberajú mnohí lingvisti, napríklad I. Vaňková, ktorá tvrdí, že naše poznávanie sveta sa odvíja od skúsenosti subjektívne prežívaného tela (2007, s. 24). Vzhľadom na telesnú skúsenosť Lakoff hovorí o predstavových schémach, ktoré znázorňujú úlohu ľudského tela a človeka v jazyku – patria sem napríklad koncepty ako nádoba, centrum, periféria, cesta a mnoho ďalších (Pacovská, 2012, s. 163).

Pri rekonštrukcii jazykového obrazu rúk je potrebné zobrať do úvahy aj axiologický aspekt, ktorý sa manifestuje nielen v rámci vnímania rúk ako kooperujúceho párového orgánu, ale aj v zmysle binárnej opozície pravý – ľavý, ktorá bola predmetom skúmania vo viacerých výskumoch, pričom je badateľná výrazná preferencia pravej ruky a negatívne hodnotenie ľavej ruky.²

² Pozri napríklad: Svetlana Martinek: RIGHT and LEFT or binary opposition as a cognitive mechanism. (2007), Robert Hertz: The pre-eminence of the right hand A study in religious polarity (2013); Ad Foolen: The value of left and right (2019).

2 Cieľ, výskumná vzorka, metodológia

Cieľom príspevku je rekonštrukcia jazykového obrazu ruky v slovenskom jazyku a kultúre a identifikácia parciálnych významových zložiek kognitívnej definície, utvárajúcej tento obraz. Výskumná vzorka pozostáva primárne z jazykových dát, ktoré sme čerpali z nasledujúcich zdrojov: pri určovaní etymológie skúmanej lexémy sme vychádzali zo *Stručného etymologického slovníka slovenčiny* od L. Králik (SESS). Základné a vedľajšie významy lexémy a jej deriváty pochádzajú z nasledovných slovníkov: *Slovník slovenského jazyka* (ďalej len SSJ)³, *Krátky slovník slovenského jazyka* (ďalej len KSSJ)⁴, *Synonymický slovník slovenčiny* (ďalej len SSS)⁵, *Historický slovník slovenského jazyka* (ďalej len HSSJ)⁶, *Slovník koreňových morférov slovenčiny* (ďalej len SKMS)⁷. Jazykové dáta potrebné na určenie konotačnej zložky významu sme čerpali z frazeologických slovníkov *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii* (ďalej len FS)⁸, *Malý frazeologický slovník* (ďalej len MFS)⁹, ale najmä z publikácie *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky* (ďalej len SPPÚH)¹⁰. Vychádzame aj z publikácie Dany Balákovéj *Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém)*, ktorá sa zaoberá súčasným vývojom slovenskej frazeológie¹¹. Výskumný materiál sme doplnili o textové dáta, ktoré zastupujú povesti zozbierané Pavlom Dobšinským. Kvôli limitovanému rozsahu sme do príspevku nezačlenili analýzu dát extrahovaných z databázy Slovenského národného korpusu. Z toho istého dôvodu sme jazykové dáta obmedzili iba na frazeologizmy obsahujúce somatizmus ruka napriek tomu, že jednotlivé časti ruky, ako rameno, dlaň, hrst', prst/prsty, lakeť a pod., predstavujú dôležitú súčasť jazykového obrazu ruky ako celku a budú zohľadnené v ďalšom výskume týkajúcom sa dizertačnej práce.¹²

³ *Slovník slovenského jazyka. III. P – R*. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. Dostupné online: https://www.juls.savba.sk/ssj_peciar.html

⁴ *Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda 2003. Dostupné online: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=kssj4>

⁵ *Synonymický slovník slovenčiny*. Red. M. Pisárčiková. 3. nezm. vyd. Bratislava: Veda 2004. Dostupné online: https://www.juls.savba.sk/synonymicky_slovník.html

⁶ *Historický slovník slovenského jazyka. R – rab. Š – švrkotat'*. Red. M. Majtán – R. Kuchar – J. Skladaná. 1. vyd. Bratislava: Veda 2000. Dostupné online: <https://www.juls.savba.sk/hssj.html>

⁷ SOKOLOVÁ, Miloslava, Martin OLOŠTIK a Martina IVANOVÁ. *Slovník koreňových morférov slovenčiny*. 2. uprav. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2007.

⁸ Habovštiaková, K., E. Krošláková. *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1996.

⁹ SMIEŠKOVÁ, Elena. *Malý frazeologický slovník*. Bratislava: SPN, 1988.

¹⁰ Zátorecký, A. P. *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Slovenský Tatran, 2018.

¹¹ BALÁKOVÁ, D. *Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém)*. Ernst-Moritz-Arndt-Universität, 2011.

¹² Jazykové a textové dáta sú k dispozícii na nahliadnutie u autorky príspevku, z dôvodu obmedzeného rozsahu príspevku ich tu neuvádzame v kompletnej podobe.

Pri rekonštrukcii jazykového obrazu ruky uplatňujeme analyticko-interpretatívny postup, pričom vychádzame z výskumov realizovaných I. Vaňkovou a J. Bartmińským. Okrem slovníkových definícií skúmanej lexémy berieme do úvahy aj nasledujúce zložky kognitívnej definície, tvoriace konotačnú zložku významu: 1. spôsob pomenovania predmetu, etymológiu a motiváciu slova, 2. vedľajšie (prenesené významy), 3. významy derivátov, 4. frazeologizmy, do ktorých skúmané slovo vstupuje (Vaňková, 2007, s. 62 – 63).

3 Analýza jazykových dát

3.1. Spôsob pomenovania, etymológia skúmanej lexémy

Podľa SESS pôvod významu lexémy ruka siaha do praslovanského tvaru **rǫka*, pričom pravdepodobne ide o odvodeninu od slovesa zachovaného v litovčine vo význame brať, zbierať. Podobný význam evidujeme aj v gréckom *ageirō* (zbieram) a *agostos* (dlaň, hrst')¹³. Motiváciou pre vznik slova s týmto významom môže byť človek ako zberač v skorších etapách vývinu ľudstva. Iný výklad usúvzťažňuje praslovanské **rǫka* s keltským **vranca* (v neskoršej latinčine *branca* – laba), vychádzajúc z významu „niečo skrútené, ohnuté“ a odvodzuje obidva výrazy od indoeurópskeho základu **urenk-*, **uer-k-* vo význame krútiť, pliesť.¹⁴

3.2 Základné a vedľajšie významy skúmanej lexémy, deriváty

Pri analýze významu skúmanej lexémy považujeme za dôležité uviesť aj slovníkové definície, keďže voľba generickej sémy, prípadne ďalších špecifikačných, pragmatických či kontextových sém takisto podlieha kultúrno-špecifickému vnímaniu sveta a spôsobu jeho kategorizácie. Inými slovami, slovníkové definície reflektujú to, aký výsek našej skúsenosti považujeme za relevantný z nášho – slovenského – uhla pohľadu. V slovenských výkladových slovníkoch nachádzame tieto základné významy lexémy ruka: 1. *ľudská horná končatina; jej časť od zápästia s prstami slúžiaca na prácu* (KSSJ); 2. *(často v mn. č.) jedna z horných končatín ľudí, pomocou ktorých chytajú predmety a ktorými pracujú; časť hornej končatiny od zápästia s prstami* (SSJ). Obidva slovníky definujú ruku na základe jej funkcie, ktorou je práca, pričom SSJ berie do úvahy aj schopnosť človeka uchopovať predmety a zároveň poukazuje na párovosť horných končatín. Schopnosť držať predmety nachádzame aj v definícii lexémy v SSS: 1. *celá ľudská horná končatina; jej najspodnejšia časť s prstami slúžiaca na prácu a na držanie predmetov*. Na porovnanie uvádzame aj pôvodný základný

¹³ KRÁLIK, Ľubor: *Ruka*. In: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2015, s. 514

¹⁴ tamtiež.

význam v HSSJ, ktorý zdôrazňuje fakt, že práca a schopnosť pracovať rukami boli aj v minulosti považované za esenciálne: 1. *ľudská horná končatina; jej časť od zápästia s prstami slúžiaca na prácu*. Všetky definície zároveň ponúkajú dva rôzne prístupy k ponímaniu ruky – môže ísť o celú hornú končatinu alebo len o jej spodnú časť, ktorá sa priamo podieľa na činnosti človeka – napríklad pri manipulácii objektov a pod.

Vedľajšie významy skúmanej lexémy sú nasledujúce: 2. *najspodnejšia časť predných končatín opíc*, 3. *predmet podobný ruke alebo majúci funkciu ruky či mechanizmus nahrádzajúci ruku*, 4. *rukopis, písmo* (KSSJ); 2. *osobné, charakteristické črty autora niečoho (obyčajne o písme)*, 3. *symbolizuje, označuje osobu, bytosť, ktorá niečo koná*, 4. *predmet podobný ruke* (SSJ); 2. *rukopis* (SSS). Význam motivovaný podobnosťou vzhľadu a vlastností ľudskej ruky s končatinami opíc je zjavný a nie je potrebné ho bližšie vysvetľovať. Význam ruky ako predmetu jej podobnému je motivovaný snahou človeka vytvoriť predmet s funkciou zastupujúcou ľudskú ruku – z príkladov je zjavné, že ide o pracovnú činnosť ruky: napríklad *umelá r.*, *mechanická r. stroja, páka*. Ďalší vedľajší význam, ktorý s istými odlišnosťami uvádzajú všetky štyri slovníky, súvisí s ďalšou charakteristickou činnosťou človeka, schopnosťou písať; môže ísť pritom o spôsob písania na grafickej úrovni alebo o zaužívaný štýl písania v rámci literárnej tvorby. Význam č. 3 uvádzaný v SSJ metonymicky zastupuje človeka ako konajúceho tvora. Z diachrónneho hľadiska dochádza k zmene vo vedľajších významoch; HSSJ síce ako jeden vedľajší význam súhlasne s dnešnými slovníkmi uvádza 2. *písmo, rukopis*, ďalšie vedľajšie významy so súčasnými slovníkmi však nezdieľa; ďalším vedľajším významom je 3. *ukazovateľ údajov na hodinách, ručička*.

Z hľadiska slovtvorby je koreňová morféma *ruk-* alebo jej alternovaná podoba *ruč-*, *ruč-* pomerne produktívna, preto uvádzame len niektoré deriváty extrahované zo SKMS, ktoré považujeme za relevantné vzhľadom na účely nášho príspevku: *ručí* (v zmysle obratný, šikovný, súci, správny); nasledujúce deriváty naznačujú, že ruka slúži na uzatváranie dohôd medzi ľuďmi, teda sprostredkúva kontakt – často je tento proces asociovaný s podaním ruky na znak dohody: *ručiť* (v zmysle zaväzovať sa, niesť následky za niečo), *zaručiť (sa)* (zabezpečiť, zaistiť, záväzne sľúbiť, dať záruku); derivát *doručiť* (v zmysle dopraviť, odovzdať niečo na určené miesto, adresátovi do rúk) indikuje odovzdávanie niečoho do rúk druhého človeka; deriváty *poručiť* (dať pokyn rukou), *poručník, poručníctvo* evokujú starostlivosť, dohľad nad niekým. Deriváty *doporučený, záruka, zaručený* taktiež potvrdzujú istú záväznosť.

4 Výsledky analýzy frazeologických jednotiek

4.1 Štruktúra významu

V rámci analýzy významovej štruktúry frazeologických jednotiek (ďalej len FJ) sme identifikovali päť základných skupín. Prvá skupina FJ priamo popisuje vzhľad a vlastnosti rúk; pozornosť je venovaná najmä vlastnostiam, ktoré sa odlišujú od toho, čo je vnímané ako bežné: *ruky ako lopaty* [MFS, s. 118], *má ruky ako rak červené* [FS, s. 33], *ruky ako rak červené* [SPPÚH, XIII., 260, s. 525]. Druhá skupina zahŕňa FJ označujúce vlastnosti rúk, ktoré metonymicky alebo metaforicky zastupujú ľudské vlastnosti: *mať šikovné ruky* (o šikovnom človeku) (Baláková, 2011, s. 300), *má prajnú (otvorenú) ruku* (o štedrom, dobroprajnom človeku) [FS, s. 54], prípadne iné špecifiká, ako napríklad *Ja tu koreň, prakoreň, a ty skaderuka-skadenoha!* [SPPÚH, IV., 2, s. 199], v ktorom ide o označenie cudzincov v zmysle opozície vlastný – cudzí. Evidujeme aj skupinu frazém označovaných ako kinegramy – ide o frazémy, ktoré jazykovo kódujú neverbálne konanie, teda popisujú činnosť rúk v doslovnom význame (Bendíková, 2017, s. 57). V rôznych kontextoch však tieto frazémy môžu nadobúdať rozličné významy – napríklad FJ *podali si ruky* [FS, s. 98] môže reprezentovať zvitanie, rozlúčku, zmierenie či dohodu; rovnako aj *mávnúť rukou* [FS, s. 7] môže vyjadrovať rezignáciu, nezáujem a pod. Štvrtú skupinu reprezentujú FJ označujúce činnosť rúk, ktorá metaforicky zastupuje vlastnosti, charakter a postoje človeka: *Všetko by rozdal, keby mu ruky nedržali.* (štedrý človek) [FS, s. 54], [SPPÚH, V., 1160, s. 280]. Posledná skupina FJ označuje činnosť rúk, ktorá metaforicky zastupuje abstraktné javy: *bieda biede ruku dáva* [XI., 125, s. 464], *lenivosť a bieda ruka v ruke chodia* [FS, s. 58], [SPPÚH, V., 549, s. 255]. V tejto skupine sa najvýraznejšie prejavuje antropocentrický princíp konceptuálnej metafory, prostredníctvom ktorej sú abstraktné koncepty ako bieda „sprítomnené“ usúvzťažnením ich významu s fyzickou aktivitou ruky, ktorá je pre človeka priamo poznateľná.

4.2 Významová analýza frazeologizmov

Ako už bolo spomenuté, frazeologizmy sú ideálnym ukazovateľom ustálených vlastností, postojov a hodnôt v určitom spoločenstve. Pri významovej analýze FJ sme vychádzali z predpokladu, že pre komplexné opísanie kognitívnej definície a rekonštrukciu jazykového obrazu ruky je kľúčová práve jej činnosť, funkcia alebo úloha, ktorú v živote človeka zohráva. Na základe toho sme skúmané FJ rozčlenili do niekoľkých kategórií. Prvá kategória súvisí s pracovnou aktivitou človeka, teda zároveň reflektuje primárnu slovníkovú definíciu ruky ako orgánu určeného na prácu. V rámci tejto kategórie evidujeme frazémy vyjadrujúce kladný

hodnotiaci postoj – sú to tie, ktoré označujú človeka, ktorý pracuje usilovne a zároveň dobre, šikovne: *robota mu ide od ruky* [MFS, s. 196], *robota (práca) mu ide od ruky* [FS, s. 60], *ide mu práca od ruky* [SPPÚH, V., 604, s. 257], *robota mu horí pod rukami* [MFS, s. 70]; *má plné ruky práce* [SPPÚH, V., 605, s. 257; FS, s. 62], *nevie, čo má skôr chytiť do ruky (do rúk)* [FS, s. 62], *urobil to šmahom [jednej ruky]* [FS, s. 60], *urobí to aj ľavou rukou* [FS, s. 60], *spraví, čo do ruky chytiť* [SPPÚH, VII., 346, s. 333]. Podkategórie označujúce usilovného a zároveň nadmieru schopného pracovníka sa prelínajú, pričom evidujeme aj FJ označujúce človeka idúceho až za hranice svojich síl: *ide si zodrat' (zoderie si) ruky po lakte* [FS, s. 62]; *robí, dobre si ruky nezoderie* [SPPÚH, V., 611, s. 258]. Fakt, že nachádzame viaceré varianty slovných spojení, svedčí o ustálenosti danej FJ. Požiadavka na schopnosť človeka pracovať je v Zátureckého spisoch reflektovaná aj vo vzťahu k žene, najmä mladej neveste: *Len aby mala oči a ruky!* [SPPÚH, I., 311, s. 46].¹⁵ Do kategórie súvisiacej s prácou sme zaradili aj FJ s opozitným významom, popisujúce človeka buď ako lenivého, pasívneho – *díva sa so založenými rukami* [SPPÚH, V., 692, s. 261], *drží ruky vo vreckách* [SPPÚH, V., 693, s. 261], *ruky na kríž založil* [SPPÚH, V., 694, s. 261], alebo ako nešikovného, neschopného vykonávať prácu alebo akúkoľvek činnosť dostatočne: *robota mu nejde od ruky* [FS, s. 61], *má obidve ruky ľavé* [FS, s. 61], *má deravé ruky* [FS, s. 61], *všetko mu padá (letí) z rúk* [FS, s. 61]. Z excerpovaných FJ vyplýva, že lenivosť a nečinnosť je v slovenskej spoločnosti výrazne odsudzovaná, pričom je preukázateľná kauzálna spojitosť s chudobou: *lenivosť a bieda ruka v ruke chodia* [FS, s. 58], [SPPÚH, V., 549, s. 255], *lenivá ruka, hotové nešťastie* [SPPÚH, V., 575, s. 256], *ruka bez roboty upadá do psoty* [SPPÚH, V., 577, s. 256], *ruka bez roboty príde do žobroty* [SPPÚH, V., 577, s. 256]. Okrem lenivosti a nešikovnosti frazémy zachytávajú aj iné faktory, ktoré ovplyvňujú výkon človeka, ako napríklad staroba či choroba: *trasú sa mu [už] ruky* [FS, s. 122], *starý robí viac rozumom ako rukami* [FS, s. 122].

V skúmaných FJ sme zaregistrovali frekventovaný výskyt FJ spájajúcich nešikovnosť s ľavou rukou. Dokonca aj frazémy typu *urobiť niečo ľavou rukou* (Baláková, 2011, s. 301) naznačujú, že danú vec je možné urobiť aj ľavou rukou, pretože ide o nenáročnú činnosť, ktorá nevyžaduje zvláštnu námahu či šikovnosť, alebo ju človek vykonal nedostatočne. Ide o už naznačený axiologický aspekt percepcie rúk, súvisiaci s binárnou opozíciou pravý – ľavý, kde ľavá ruka nadobúda v povedomí používateľov jazyka značne negatívnu konotáciu. Negatívne hodnotenie ľavej ruky dokladujú aj etymologické slovníky: SESS uvádza ako

¹⁵ Autorova poznámka: „O žene v minulosti, keď bola často pokladaná iba za pracovnú silu, najmä keď bola v mužovej rodine za nevestu.“ (SPPÚH, s. 75).

etymologické východisko slova ľavý praslovanské *lěvь, pôvodne zrejme vo význame zakrivený, krivý, ktoré je odvodené od indoeurópskeho *lěi- ohýbať; výraz s významom ohnutý, zakrivený, krivý sa pôvodne asi vzťahoval na ľavú ruku, ktorá je u väčšiny ľudí menej funkčná v porovnaní s pravou rukou; s ľavou stranou sa vo všeobecnosti spájajú rôzne negatívne asociácie či označenia, napríklad ľavoboček, označujúci nemanželské dieťa.¹⁶ Aj *Etymologický slovník jazyka českého* udáva napríklad spojenie mandáček – ľavý človek (Machek, 1968, s. 350) a tiež krchý vo význame ľavý (Machek, 1968, s. 293). Podľa SESS lexéma pravý pochádza z praslovanského *pravь ako ododeniny od ide. *pro, *prô vo význame „dopredu, vpred“; pôvodný význam bol priamy, rovný (v protiklade ku krivý), pričom Ľ. Králik ďalej uvádza, že „význam opačný vo vzťahu k ľavému vznikol asi na základe významu „správny“ (keďže väčšina populácie je pravoruká, za „normálne“ či „správne“ sa považuje prednostné používanie pravej ruky)“.¹⁷ Tento aspekt – vyzdvihovanie pravej ruky – vidíme aj vo frazémach obsahujúcich spojenie pravá ruka – vo väčšine prípadov ide o metonymické označenie človeka ako šikovného, dobrého pomocníka: *to je moja pravá ruka* [SPPÚH, VII., 352, s. 333], [SSJ], *byť pravou rukou niekoho (niekomu)* [MFS, s. 179]. Obdobne v texte od Dobšinského nachádzame vetu „*Krásne dievča bolo milé, veselé, pracovité; kde prišlo, všade ho radi mali – a matke pomáhalo či okolo domu, či v poli, ako pravá ruka.*“ (2008c)¹⁸. Nedávne výskumy v tejto oblasti do istej miery vyvracajú bežne zaužívaný predpoklad, že ľavá ruka je z fyziologického hľadiska menej šikovná ako pravá; naopak, ukazuje sa, že lateralita pravej ruky, teda jej funkčná dominancia, je inherentná v podstatne menšej časti obyvateľstva, ako sa pôvodne myslelo, a prevažná časť populácie spadá do oblasti ambidextrie, teda je schopná používať pravú aj ľavú ruku na porovnateľnej úrovni (Hertz, 2013). Tieto výskumy zdôrazňujú, že fyziologické odlišnosti pravej a ľavej ruky nemohli samy osebe zapríčiniť také výrazné axiologické odlišnosti, a teda ide o kultúrne vytvorený koncept, ktorého korene siahajú hlboko do minulosti.

Druhá kategória zahŕňa FJ, ktoré opisujú vzťahy medzi ľuďmi, pričom významy týchto FJ sa tiež pohybujú sa na osi kladné – záporné. FJ vyjadrujúce dobro, nezištnosť, altruizmus a ľudskú súdržnosť stoja v opozícii k neprajnému konaniu: *na rukách by [niekoho] nosil* [SPPÚH, III., 650, s. 156], [FS, s. 93], *ten by srdce na dlaň vyložil* [FS, s. 35], *ruku dá (položil a pod.) zaňho do ohňa* [MFS, s. 153], *byť s niekým jedna ruka* [MFS, s. 87] oproti *jednou rukou pohládza, druhou čiape* [SPPÚH, III., 547, s. 151], *v jednej ruke chlieb, v druhej kameň*

¹⁶ KRÁLIK, Ľubor: Ľavý. In: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2015, s. 320.

¹⁷ KRÁLIK, Ľubor: Pravý. In: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2015, s. 466.

¹⁸ *Traja zhavraneli bratia.*

[SPPÚH, III., 548, s. 151]. V rámci medziľudskej spolupráce evidujeme tri podkategórie – a) spolupráca v kladnom slova zmysle (*mnoho rúk mnoho spraví* [FS, s. 95], [SPPÚH, III., 349, s. 142], *štyri ruky viac urobia ako dve* [SPPÚH, III., 350, s. 142], *viac rúk viac spraví* [SPPÚH, III., 351, s. 142], [FS, s. 95], *jeden druhému ruku podáva* [SPPÚH, III., 647, s. 156], *to je moja pravá ruka* [SPPÚH, VII., 352, s. 333], *podal mu pomocnú (bratskú) ruku* [FS, s. 95]), b) spolupráca s nečestnými úmyslami, najčastejšie s cieľom utajiť nejaké konanie (*ruka ruku umýva, aby obe boli čisté* [SPPÚH, III., 85, s. 131], *k sebe sa ruky krčia* [SPPÚH, III., 45, s. 129], *každá ruka k sebe nakrivená* [SPPÚH, III., 45, s. 129]) či c) absencia spolupráce (*nevie ľavá ruka, čo robí pravá* [FS, s. 103]). Koncept štedrého a, naopak, skúpeho človeka je vyjadrený prostredníctvom dávajúcej alebo berúcej ruky: *má prajnú (otvorenú) ruku* [FS, s. 54], *plnou rukou (plným priehrštím) dáva* [FS, s. 54], *oboma rukami rozdáva* [FS, s. 54], *všetko by rozdal, keby mu ruky nedržali* [FS, s. 54], *oboma rukami rozhadzuje* [FS, s. 54] (hoci posledná frazéma naznačuje skôr márnوترatnosť) oproti *čo oko vidí, to ruka vezme* [SPPÚH, V., 1414, s. 291], *má smolné ruky* [SPPÚH, V., 1415, s. 291], *má zasmolené ruky* [SPPÚH, V., 1415, s. 291], *podaj čertu prst, chytí ti celú ruku* [FS, s. 90], *skúpy jednou rukou dáva, druhou berie* [SPPÚH, V., 1046, s. 275], *ruky sa mu trasú od skúposti* [SPPÚH, V., 1103, s. 278]. V tejto skupine evidujeme aj FJ vyjadrujúce sociálnu hierarchiu; postavenie človeka v spoločensťve môže reflektovať nadradenosť, dominanciu alebo, naopak, podradenosť: *vodiť niekoho za ručičku* [MFS, s. 196], *byť v rukách niekoho* (Baláková, 2011, s. 301), *dostať sa (padnúť) do niečích rúk/padnúť do rúk niekoho* (Baláková, 2011, s. 301), *byť bábkou v rukách niekoho* (Baláková, 2011, s. 301), *mať niekoho v rukách* (Baláková, 2011, s. 301). Somatizmus ruka evidujeme aj vo FJ vyjadrujúcich nemožnosť konať: *má zviazané ruky* [FS, s. 104], *zväzovať niekomu ruky* (Baláková, 2011, s. 301), *dostal na ruky i na nohy železné pátriky* [SPPÚH, III., 1388, s. 186] či, naopak, slobodu: *rozviazať (uvoľniť) niekomu ruky* (Baláková, 2011, s. 302), *dať (nechať) niekomu voľnú ruku* (Baláková, 2011, s. 302). Súčasťou FJ reflektujúcich medziľudské vzťahy je aj vyjadrenie snahy o kontrolu a moc: *držať (mať) opraty/taktovku v rukách* (Baláková, 2011, s. 302), *vládnuť železnou rukou* (Baláková, 2011, s. 302), *vziať niečo do svojich [vlastných] rúk* (Baláková, 2011, s. 301), *mať moc v rukách* (Baláková, 2011, s. 301), *zlý to pohonič, ktorý si pustí z ruky bič* [SPPÚH, III., 1009, s. 170]), fyzické násilie nevynímajúc: *zdvihol (vztiahol) naňho ruku* [FS, s. 98], *svrbí ho ruka* (Baláková, 2011, s. 302). Hierarchické vzťahy medzi rodičmi a deťmi reflektujú prísny, ale zároveň spravodlivý výchovný princíp: *v jednej ruke prút, v druhej chlieb* [SPPÚH, I., 783, s. 66]. V prípade vzťahu otca a detí je naznačená vyššia miera prísnosti: *deťom chýba*

otcova ruka [KSSJ]; naopak, v prípade vzťahu matky k deťom evidujeme vyššiu mieru tolerantnosti: *najhoršie decko najviac mater na rukách nosí* [SPPÚH, I., 758, s. 65]. Princíp spravodlivosti založenej na odmene a treste je viditeľný aj vo vzťahu človeka a vyššej entity – Boha, osudu či zákona (*ruka zákona* [KSSJ], *ruka osudu* [KSSJ]). Vo vzťahu človeka k Bohu okrem princípu spravodlivosti nachádzame aj motív ochrany: *Boh jednou rukou tresce, druhou požehnáva* [SPPÚH, Dodatok – Boh, s. 640], *všetci sme v rukách božích* [FS, s. 74], *vedie ho božia ruka* [FS, s. 100], *Pánu Bohu z ruky sa nik nevytratí* [SPPÚH, Dodatok – Boh, s. 642].

Ďalšia prierezová kategória skúmaných FJ sa vzťahuje na človeka vo vzťahu k jeho fyzickému okoliu – ide o priestorovú orientáciu vo vzťahu k človeku, teda sa znovu potvrdzuje hlavná myšlienka antropocentrizmu, že okolitý svet vnímame z centra nášho fyzického tela; tieto FJ odkazujú buď na skutočnú fyzickú vzdialenosť v rámci opozície blízko – ďaleko (*na dosah ruky* (Baláková, 2011, s. 300), *ďaleko hľadajú a pod rukou majú* [SPPÚH, VIII., 372, s. 356] versus *ísť niekomu od ruky* (Baláková, 2011, s. 300)), alebo dochádza k metaforickému prenosu významu v rámci frazém na opozícii angažovanosť – nezainteresovanosť: *dal by zaňho aj ruku do ohňa* [FS, s. 90], *vstrčil ruku do osieho hniezda* [SPPÚH, X., 187, s. 421] oproti *umyl si ruky ako Pilát* [SPPÚH, X., 96, s. 418], *ruky preč od niekoho, niečoho* (Baláková, 2011, s. 301). Môžeme si všimnúť dvojpólovosť na úrovni morálneho hodnotenia angažovanosti – buď v kladnom, alebo v zápornom zmysle slova, ktorá sa okrem vyššie uvedených príkladov prejavuje aj vo FJ referujúcich na čistotu/špinavosť rúk: *čisté ruky, sľebodne slovo* [SPPÚH, X., 143, s. 419], *má čisté svedomie (ruky, prsty, konto)* [FS, s. 100], *mať čisté ruky* (Baláková, 2011, s. 300) oproti *pošpiniť si ruky (s niekým, s niečím)* (Baláková, 2011, s. 301), *mať krvavé (zakrvavené ruky)* (Baláková, 2011, s. 302). Aj vo frazeologických spojeniach reflektujúcich na umývanie rúk sa prejavuje snaha vzbudiť zdanie nezainteresovanosti, nevinu či bezúhonnosti prostredníctvom aktu očisty rúk, pričom už len samotné meno Pilát naznačuje biblický pôvod týchto frazém.

Identifikovali sme aj kategóriu frazeologizmov vyjadrujúcich kvantitu – v kontexte kognitívnej lingvistiky ide o predstavovú schému nádoby, ktorú popisujú aj Lakoff a Johnson (2002, s. 43). Metaforická konceptualizácia rúk ako nádoby sa prejavuje v nasledujúcich FJ, označujúcich ruky, ktoré niečo držia (plná nádoba) alebo, naopak, nedržia, a teda reprezentujú prázdnu nádobu: *má plné ruky práce* [SPPÚH, V., 605, s. 257], *držať (mať) tromfy v rukách* (Baláková, 2011, s. 302), *už má chlieb v rukách* [FS, s. 56], *časom príde rozum do ruky* [SPPÚH, VIII., 637, s. 367], *kto raz vtáčka z ruky pustí, sotva ho kedy dostane* [SPPÚH, VIII.,

215, s. 350] oproti: *na prstoch [jednej ruky] môže niečo, niekoho porátať* [MFS, s. 184], *prísť niekam s prázdnyimi rukami* [SSJ], *začínať (začať) s holými (prázdnyimi) rukami* [MFS, s. 68], *jedna ruka prázdna a druhá holá* [SPPÚH, V., 374, s. 247], *V jednej ruke nič a v druhej čič!* [SPPÚH, V., 374, s. 247], *má deravé ruky* [FS, s. 61]. V súvislosti s plnými rukami registrujeme aj koncept vlastníctva a vo všeobecnosti sú plné ruky vnímané pozitívne, s výnimkou práce, pri ktorej môžeme uvažovať o plných rukách aj ako o negatívnom jave. V zmysle plnosti a absencie plnosti identifikujeme ďalšiu metaforu „*čím víc, tím líp*“, ktorá aj v slovenskej spoločnosti predstavuje dôležitú kultúrnu hodnotu (Lakoff, Johnson, 2002, s. 35).

V procese analýzy jazykových dát sme vyseletovali samostatnú skupinu frazém, ktoré nespádajú do žiadnej zo zistených kategórií. Ide najmä o významovo neurčité ustálené slovné spojenia, často žartovného či príležitostného charakteru: *nie každý oráč, čo pluh v ruke drží* [SPPÚH, VII., 103, s. 322], *sprostákovi len cepy do ruky* [SPPÚH, VII., 124, s. 322], *Sedliakovi cepy do ruky, nie pero./Sedliakovi sekera do ruky, nie pero.* [SPPÚH, IV., 24, s. 200], *išla z rúk do rúk a stála ako drúk* (pri tanci) [VI., 269, s. 314], *žiť z ruky do úst* (chudoba) [MFS, s. 198], *čert mu ruku postrčil* [SPPÚH, XI., 669, s. 483], *udrelo mu [z ruky] do hlavy* [SPPÚH, II., 455, s. 101], *Nelej mi spakruky, lebo sa opijem!* [SPPÚH, XVII., 783, s. 601], *chce to vedieť z prvej ruky* (o človeku, čo všade chce byť a všetko vidieť a zvedieť) [FS, s. 42]. Napriek významovej neurčitosti sa tieto FJ podieľajú na utváraní celkového obrazu ruky, keďže ich zviazanosť s kultúrou a históriou slovenského národa je evidentná; najmä na lexikálnej úrovni sme identifikovali výrazy, ktoré čerpajú zo života slovenského ľudu a reflektujú jeho kultúrne zvyklosti, spôsob života a hodnoty – napríklad práca na poli, tanec, jedlo, pijatika, sedliactvo, roľníctvo, ale aj chudoba, viera či povery. Fakt, že okolo týchto činností a javov v minulosti vznikali ustálené slovné spojenia, dokazuje, že sú skutočne typické pre náš národ.

4.3 Vyobrazenie rúk v slovesnom umení

V analýze textových dát sme sa zamerali na *Prostonárodné slovenské povesti (Prvý, druhý a tretí zväzok)* zozbierané P. Dobšinským, keďže ľudová slovesnosť, rovnako ako frazeologizmy, reflektuje kolektívnu skúsenosť kultúrneho spoločenstva. Lexému *ruka* evidujeme najmä v bežných slovných spojeniach opisujúcich doslovnú činnosť ruky, čo je v prozaických textoch očakávaný jav. Aj tieto výrazy však prezrádzajú charakteristické črty slovenskej kultúry – medzi frekventovanými sa objavili výrazy typu *zalamovať rukami*, *vystierať ruku*, *podávať niekomu ruku*, *vziať na ruky/kolembať/mat' dieťa na rukách* a ďalšie.

Zaznamenali sme viacero prípadov potvrdzujúcich predchádzajúce zistenia – napríklad fakt, že pozornosť je venovaná najmä tomu, čo sa nejakým spôsobom vymaňuje z „normálneho“ – evidujeme rôzne telesné deformácie (*dievča bez ruky*¹⁹, *Bezrúk* (meno postavy)²⁰, *nohy mal len po kolená a ruky po lakte*²¹). V kategórii opisujúcej vzťahy medzi ľuďmi nachádzame už vyššie spomenuté označenie dobrého a usilovného pomocníka ako niečiu pravú ruku, ale aj ďalšie metaforické vyjadrenia typu *dobre (ho) na rukách nenosili*²² a *ktovie, do akých sa to planých rúk dostane*²³.

5 Záver

V príspevku sme poskytli pohľad na percepciu ruky v slovenskom kultúrnom spoločenstve a na spôsob, akým je predstava ruky reflektovaná v jazyku. Poukázali sme na viaceré javy vyplývajúce z princípov fungovania ľudskej kognície, ako napríklad metaforické mapovanie, predstavovú schému nádoby a antropocentrickú bázu ľudskej konceptualizácie sveta. Z etnolingvistického hľadiska sme identifikovali niekoľko stereotypových prvkov, podieľajúcich sa na utváraní kognitívnej definície ruky – dominantnou črtou je schopnosť rúk pracovať, pričom pracovné úsilie je hodnotené kladne a neochota pracovať či nešikovnosť sú vnímané negatívne – tento jav reflektuje kultúrno-spoločenský vývin slovenského národa. Taktiež sme zaznamenali axiologický rozdiel v percepcii pravej a ľavej ruky. Jazykový obraz ruky utvárajú aj frazémy popisujúce medziľudské vzťahy, ktoré sú štruktúrované na princípe protikladov. K celkovému obrazu rúk v slovenskom povedomí prispievajú aj nezatriedené FJ a textové dáta, pretože reflektujú úlohu rúk v živote bežného, autochtónneho používateľa slovenského jazyka, o čom svedčí aj využívaná lexika.

Medzi ďalšie perspektívne aspekty výskumu, dopĺňajúce celkový jazykový obraz ruky, spadá napríklad diachrónny pohľad na percepciu ruky, korpusová analýza či rozšírenie textových dát (napríklad o lyrické texty) a jazykových dát (na úrovni nárečových slovníkov či slangového slovníka). Výskumný potenciál má aj porovnanie percepcie ruky v rôznych jazykových spoločenstvách.

¹⁹ Dobšinský, 2008c, *Klinko a Kompit kráľ*

²⁰ Dobšinský, 2008c, *Kubove príhody*

²¹ Dobšinský, 2008b, *Mataj*

²² Dobšinský, 2008a, *Dalajláma*

²³ Dobšinský 2008b, *Rovnopekný pár*

LITERATÚRA

- BARTMIŃSKI, Jerzy: Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum 2016.
- BENDÍKOVÁ, Barbora: Kinegramy – (ne)verbální komunikace v české somatické frazeologii. In: Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích. Eds. I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2017. s. 57 – 64.
- HERTZ, Robert: The pre-eminence of the right hand A study in religious polarity. In: Journal of Ethnographic Theory 3 (2), s. 335 – 357.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metafory, kterými žijeme. Brno: Host 2002. 282 s.
- PACOVSKÁ, Jasňa: Tělo a řeč v dialogu a (psycho)somatická frazeologie. In: Tělo, smysly, emoce v jazyce. Ed. I. Vaňková. Praha: Karolinum 2012, s. 161 – 168.
- VANĀKOVÁ, Irena: Nádoba plná řeči (Človek, řeč a přirozený svět). Praha: Karolinum 2007. 312 s.
- VANĀKOVÁ, Irena a kol: Co na srdci, to na jazyku. Praha: Karolinum 2005. 344 s.
- VANĀKOVÁ, Irena: Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: Tělo, smysly, emoce v jazyce. Ed. I. Vaňková. Praha: Karolinum 2012, s. 63 – 78.

ZDROJE

- BALÁKOVÁ, Dana: Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém). Ernst-Moritz-Arndt-Univ 2011.
- DOBŠINSKÝ, Pavol: Prostonárodné slovenské povesti (Prvý zväzok). Zlatý fond denníka SME 2008a. Dostupné z WWW: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/585/Dobsinsky_Prostonarodne-slovenske-povesti-Prvy-zvazok.
- DOBŠINSKÝ, Pavol: Prostonárodné slovenské povesti (Druhý zväzok). Zlatý fond denníka SME 2008b. Dostupné z WWW: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/531/Dobsinsky_Prostonarodne-slovenske-povesti-Druhy-zvazok.
- DOBŠINSKÝ, Pavol: Prostonárodné slovenské povesti (Tretí zväzok). Zlatý fond denníka SME 2008c. Dostupné z WWW: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/389/Dobsinsky_Prostonarodne-slovenske-povesti-Treti-zvazok.
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: Frazeologický slovník.: Človek a príroda vo frazeologii. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1996.
- Historický slovník slovenského jazyka. R – rab. Š – švrkotať. Red. M. Majtán – R. Kuchar – J. Skladaná. 1. vyd. Bratislava: Veda 2000.
- Krátký slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda 2003. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=kssj4>
- MACHEK, Václav. Etymologický slovník jazyka českého. 2. oprav a dopl. vyd. Praha: Academia nakladatelství ČSAV 1968.
- KRÁLIK, Ľubor. Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015.
- Slovník slovenského jazyka. III. P – R. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. Dostupné z WWW: https://www.juls.savba.sk/ssj_peciar.html.
- SMIEŠKOVÁ, Elena. Malý frazeologický slovník. Bratislava: SPN 1988. 272 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: Slovník koreňových morfém slovenčiny. 2. uprav. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2007. Acta Facultatis philosophicae Universitatis Prešoviensis. Slovník.
- Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 3. nezm. vyd. Bratislava: Veda 2004. 998 s. Dostupné z WWW: https://www.juls.savba.sk/synonymicky_slovník.html.
- ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky. Bratislava: Slovenský Tatran 2018.

Biblické citáty v diele Valaská škola H. Gavloviča a v redakcii M. Rešetku¹

Katarína Rausová* – Michaela Majerčíková**

*oddelenie dejín slovenčiny, onomastiky a etymológie, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra,
Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava
katarina.rausova@juls.savba.sk

**Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra,
Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava
michaela.majercikova@korpus.juls.savba.sk

1 Úvod

Príspevok vznikol ako výsledok analýz počas revízie 6. verzie Historického korpusu slovenčiny (hist-6.0; ďalej HKS) a zameriava sa na rozdiely medzi pôvodným textom Valaskej školy a jej prvou redakciou. Cieľom článku je objasniť pôvod a charakter zmien, pričom objektom nášho skúmania sú latinské biblické citáty a ich preklady v redakcii M. Rešetku. Skôr než pristúpime k samotným citátom, považujeme za potrebné priblížiť cudzie zásahy do Gavlovičovho rukopisu, ktoré ovplyvňovali neskoršie vydania až do roku 1988.

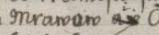
2 Pôvodný text a prvé redaktorské zásahy

Pôvodný text Valaskej školy existoval len vo forme rukopisu, ktorý sa datuje (a podľa všetkého bol dokončený) do r. 1755. Dnes je uložený v Slovenskej národnej knižnici v Martine a dostupný je po registrácii v digitalizovanej podobe na stránkach <https://dikda.eu>.² Uvedený text síce obsahuje vročenie 1755, nejde však o nedotknutý originál. V prvej polovici 19. stor. sa dostal do rúk vydavateľa slovacík M. Rešetku, ktorý sa zaslúžil o jeho publikovanie vo vydavateľstve Jána Jelínka. Dielo vyšlo v dvoch zväzkoch v r. 1830 a 1831 (porov. Gavlovič, 1830 – 1831). Pri príprave kníh do tlače, žiaľ, M. Rešetka a jeho

¹ Príspevok vznikol v rámci projektu „Tvorba a rozvoj Slovenského národného korpusu“, financovaného Ministerstvom školstva, vedy, výskumu a športu SR, Ministerstvom kultúry SR a Slovenskou akadémiou vied.

² Na tvorbu HKS sme využívali jeho fotokópiu uloženú v oddelení dejín slovenčiny, onomastiky a etymológie JÚLEŠ SAV, ktorá slúžila ako zdroj na manuálny prepis.

spolupracovníci³ veľmi hrubým spôsobom zasahovali priamo do Gavlovičovej pôvodiny. Ich prvotným cieľom bolo upraviť Gavlovičovo dielo do súdobej slovenčiny, teda podľa Bernolákovho úzu. Prvotné zásahy sa týkali najmä hláskoslovia, tvaroslovia a lexiky. Podrobne sa tematike venovala G. Gáfriková v komentári k vydaniu Valaskej školy z r. 1989 (porov. Gáfriková, 1989). Nižšie uvádzame niekoľko príkladov spomínaných zásahov do textu. Zásahy nachádzame v celom diele, vybrané príklady uvedené v tabuľke 1 sme vybrali priamo z Predmluwy.

Rekonštruovaný Gavlovičov text	Rešetkova úprava	Snímka z fotokópie
<i>A ta se má</i>	<i>A ta sa má</i>	
<i>Prykaš</i>	<i>Prykaž</i>	
<i>Mrawuw a y</i>	<i>Mrawow i</i>	
<i>chteg se</i>	<i>chceg sa</i>	

Tabuľka 1. Rešetkove zásahy do pôvodného hláskoslovia

Na úrovni lexiky nahrádzal M. Rešetka najmä cudzojazyčné (napr. latinské a grécke) výrazy slovenskými ekvivalentmi (lat. *Fortunu* nahradil slov. *Ščastím*, lat. *Substancij* nahradil slov. *w Podstate*). Neostal však len pri cudzích výrazoch – zasahoval aj do Gavlovičovej slovenčiny s cieľom „opraviť“ predpisovný výraz podľa Bernolákovho úzu, napr. pôvodné *w letech* nahradil *w Rokoch*, pôvodné *mstiti* nahradil *pomstwiťi*. G. Gáfriková upozorňuje, že „Rešetka [...] vo viacerých prípadoch prekračoval normatívnosť Slowára a nahrádzal aj výrazy, ktoré Bernolák považoval za synonymá, prípadne ktoré hodnotil v trochu odlišnom význame, resp. aj tie, ktoré sa do jeho slovníka z rozličných dôvodov nedostali“ (Gáfriková, 1989, s. 771). Ako príklady uvádza G. Gáfriková zmeny „prosta“ – „rowná“; „slussne“ – „dost“; „ssemrani“ – „Škamráni“ (*tamže*).

Zásahy Rešetkovej redakcie sa niekedy dotýkali aj celých viet, ktoré v pôvodnom texte vyškrtol a nahradil vlastnou verziou. Najvýraznejšie zásahy, ktoré boli vykonané pravdepodobne až po vyššie uvedených úpravách⁴, sa však týkali vyškrtnutia celých

³ G. Gáfriková (zostavovateľka kompletného vydania Valaskej školy v r. 1989) uvádza, že do Gavlovičovho autografu apretorsky zasahovali okrem M. Rešetku aj ďalšie osoby: „Pôvodný autorský text okrem editora M. Rešetku upravovala dokonca aj druhá, ba miestami i tretia ‚ruka‘.“ (Gáfriková, 2012, s. 252).

⁴ Časovú následnosť týchto úprav predpokladáme (podobne ako G. Gáfriková) aj preto, že i vo vyškrtnutých statiach je Gavlovičov text „opravený“ podľa vyššie uvedených pravidiel.

základných komponentov Gavlovičovho diela, tzv. konceptov⁵. Vyškrtnuté koncepty sa nemali dostať do tlačenej verzie knihy⁶, zrejme pre ich sociálnu kritiku a nevhodné témy.

2.1 Ďalšie redakcie Valaskej školy

Valaská škola bola vydávaná opakovane, avšak do roku 1988 išlo vždy o nekompletné dielo, navyše poznačené Rešetkovými zásahmi. Okolo roku 1830 vyšli *Mrawné werssj* – výber z diela (porov. Gáfriková, 1989, s. 779); v roku 1905 išlo o vydanie Franka Škutila (opäť len výber z diela); v roku 1971 vychádza dielo vo vydavateľstve Tatran – hlavným redaktorom je R. Krajčovič⁷; v roku 1982 vychádza v tom istom vydavateľstve skrátená verzia podľa R. Krajčoviča⁸.

Až v roku 1988 vychádza v Indiane v Slavica Publishers kritické vydanie diela, ktoré nielenže obsahuje kompletný text, ale navyše aj rekonštruje pôvodnú (Gavlovičovu) podobu jazyka, ktorú M. Rešetka doslova preškrтал. Hlavným redaktorom je americký Slovák G. Sabo, SJ, ktorý študoval pôvodný text na Slovensku v rokoch 1975 – 1976 (porov. Sabo, 1988, s. 7). Lingvistický komentár pripravil Ľ. Ďurovič. Následne v roku 1989 vychádza vo vydavateľstve Veda kompletný text s upravenou ortografiou, ktorý pripravila spolu s komentárom i poznámkami G. Gáfriková. Tá ako prvá podrobne analyzovala Rešetkove zásahy a pomenovala fakt, že doterajšie slovenské vydania nepredstavovali pôvodný Gavlovičov text.

3 Latinské citáty u Hugolína Gavloviča

Ako sme uviedli vyššie, hĺbkovú analýzu Gavlovičovho textu a Rešetkovej redakcie uskutočnila G. Gáfriková. Vo svojom príspevku sa sústreďujeme na oblasť, ktorej sa autorka venuje len okrajovo, a to prekladom latinských textov.

H. Gavlovič vo svojom diele uvádza viacero statí, ktoré majú svoj pôvod v latinsky písaných textoch. Prvými sú citácie alebo parafrázy klasikov (napr. Ovídia, Cicera, Aristotela, Senecu), ktoré možno nájsť hneď po Predmluve. Samotný H. Gavlovič uvádza tieto texty v preklade do (predpisovnej) slovenčiny, avšak označenie textov je len veľmi orientačné (napr. len autor a názov diela), čo má za následok, že v origináloch sú prakticky nedohľadateľné a ich

⁵ Koncept tu predstavuje „12-veršov[ú] strof[u] so 14-slabičnými veršami [...] a so združeným rýmom (teda šesť dvojverší). Každé dvojveršie tvorí syntaktický celok.“ (Fordinálová, 1999, s. 103).

⁶ Tlačená verzia sa odlišuje i ďalšími zásahmi – či už ide o rozdelenie diela do dvoch zväzkov, pridanie Rešetkovho úvodu, ale i manipulácie s pôvodnou koncepciou textu. Podrobnejší výklad uvádza G. Gáfriková (1989, s. 767 – 773).

⁷ Podľa G. Saba vynecháva skoro 47 % z pôvodného textu (porov. Sabo, 1988, s. 620).

⁸ Podľa G. Saba vynecháva až 55 % pôvodného textu (porov. Sabo, 1988, s. 620).

overenie je nereálne. Na základe jeho úryvkov nie je možné posúdiť, či pri citáciách pracoval s originálnym latinským textom, alebo mal k dispozícii len nejaký preklad iného diela či citáciu z neho.

Iným prípadom sú biblické citáty, ktoré uvádzajú jednotlivé nóty, úvod (po Predmluve) a Pridawek (ďalej značený ako 22. nóta). H. Gavlovič ich zaznamenáva v jazyku, z ktorého ich preberal, teda v latinčine. Podobne ako pri klasikoch aj tu uvádza len orientačné súradnice, teda biblickú knihu a číslo kapitoly. Pri väčšine textov však číslo verša doplnil M. Rešetka (16 z 23) a vďaka latinskému originálu sú pomerne ľahko dohľadateľné aj tie chýbajúce.

V dobe Gavlovičovho pôsobenia bola oficiálnym katolíckym prekladom Biblie tzv. Sixto-klementínska Vulgáta (ďalej VUC) – latinský text publikovaný počas pontifikátu pápeža Klementa VIII. VUC nahradila pôvodnú Hieronymovu Vulgátu (ďalej VUL). Popri oficiálnom preklade však existovali i ďalšie – základný prehľad latinských Biblií (resp. ich úprav) na území Slovenska ponúka P. Dubovský (2006). Vzhľadom na rozsah článku sme sa rozhodli prihliadať len na VUC.

3.1 Použitie a úprava biblických veršov vo Valaskej škole

H. Gavlovič vo Valaskej škole neuvádza celé biblické verše, ale len ich časť, ktorá súvisí s textom nóty, ktorá po verši nasleduje. Ak vynecháva text v úvode alebo v závere verša, teda cituje len jeho stred, tak vynechané časti nijak neoznačuje. Ak však vynecháva časť vo vnútri citovaného verša, vynechaný úsek zvykne naznačiť znamienkom „=“. Napr. piatu nótu uvádza úryvkom z verša z knihy Genezis 29, 9, ktorý vo VUC⁹ znie: „Adhuc loquebantur, et ecce Rachel veniebat cum ovibus patris sui : nam gregem ipsa pascebat.“ Valaská škola ho podľa uvedených pravidiel skraca na: „Rachel = gregem ipsa pascebat.“

Skrátenie verša pomocou „=“ používa H. Gavlovič spolu päťkrát, a to v nótach 2, 5, 8, 14 a 16. Pri tomto označovaní sa však objavujú dve výnimky¹⁰: prvou z nich je prípad, keď na vynechané miesto vkladá slovo (resp. meno), ktoré sa v pôvodnom verši nenachádza. Takýto prípad nastáva v jedenástej nóte, kde miesto „=“ vkladá meno „Ietro“. Citovaná časť verša Ex 2, 16 u H. Gavloviča znie: „Septem filiae /:Ietro:/ adquare cupiebant greges patris sui“¹¹. Druhý prípad nachádzame v pätnástej nóte. H. Gavlovič na tomto mieste nielenže necituje

⁹ Sixto-klementínsku Vulgátu citujeme z nástroja BibleWorks 9.0, ktorý používa text dostupný na <https://vulsearch.sourceforge.net/vulgata-2col.pdf>.

¹⁰ Vynechané slovo sa nachádza i v devätnástej nóte – tu by však mohlo ísť o preklep: časť verša proroka Ámosa 1, 1 uvádza v podobe „Amos, qui fuit in pastoribus Thecuac“, pričom vo Vulgáte (Hieronymovej i Sixto-klementínskej) sa nachádza „de Thecu(a)e“.

¹¹ Pôvodný verš v Sixto-klementínskej Vulgáte znie: „Erant autem sacerdotes Madian septem filiae, quae venerunt ad hauriendam aquam : et impletis canalibus adquare cupiebant greges patris sui.“

celý verš, ale navyše časť nasledujúcu po vynechanom úryvku aj upravuje. Ide o verš z 1. knihy Samuelovej 25, 7 v podobe: „Audiui, qvòd tonderent pastores tui greges tuos“. Z nasledujúcej časti verša¹² zachováva už len fragment v podobe slova „greges“ – akuzatív od lat. *grex* ‘stádo’, ale i to uvádza v inom kontexte a inom páde (pôvodne v ablatíve).

Ako uvádzame vyššie, H. Gavlovič do niektorých veršov dopĺňa slová, pričom zvyčajne ide o meno postavy, ktorá sa inak v danom verši nevyskytuje. Doplnené meno sa mohlo vyskytovať buď v predchádzajúcom verši, alebo inde v blízkom okolí citovaného verša. Doplnené slovo vkladá zvyčajne do zátvoriek (buď jednoduchých, alebo lomených), ktoré môžu byť spojené s dvojbodkou vo vnútri, ako sme to uviedli už skôr pri mene /:Ietro:/ v Ex 2, 16. V dvoch prípadoch nachádzame len ukončenie zátvorky – vtedy H. Gavlovič zátvorku zapisuje buď s dvojbodkou¹³, alebo so znamienkom rovná sa¹⁴. Autor vsúva text celkovo 6-krát, z toho iba raz (v osemnástej nóte) dopĺňa okrem mena aj sloveso.

V citátoch nachádzame aj ďalšie odchýlky od textu VUC. U H. Gavloviča nachádzame okrem bežných alternácií *u* v pozícii po *q* vyjadrené ako *v* (*reliquus* : *reliqvus*, *quoque* : *qvoqve*, *quippe* : *qvippe*) či striedanie *i* a *j*, aj chybu azda z nepozornosti, keď v prvom verši u proroka Ámosa vynecháva predložku *de* v spojení *de Thecuae*. Na viacerých miestach môžeme uvažovať o vplyve ďalších prekladov: na dvoch miestach sa objavujú výrazy, ktoré nie sú zapísané v súlade s VUC (s ktorou sa inak ostatné zápisy výrazne zhodujú), ale nachádzame ich vo VUL. Prvý prípad sa vyskytuje v Am 1, 1, keď lokalizáciu *de Thecuae* používa H. Gavlovič v zhode s VUL, kým VUC používa spojenie *de Thecue*. Druhý prípad nachádzame vo verši 1 Krn 27, 31, kde autor opäť v zhode s VUL používa meno *Agarenus*, kým VUC ho zapisuje ako *Agareus*. Podobným prípadom môže byť vplyv Kralickej Biblie (ďalej BKR): pri zápisoch mien *Jaziz* (1 Krn 27, 31), *Absolom* a toponyma *Baal(h)asor* (2 Sam 13, 23) H. Gavlovič nevychádza z latinských prekladov, ale zapisuje ich v zhode s BKR ako *Jazim*, *Absolon* a *balazor*¹⁵.

3.2 Latinské citáty v Rešetkovej redakcii

Ako sme uviedli vyššie, M. Rešetka a jeho spolupracovníci cudzojazyčné časti prekladali, prípadne nahrádzali. Rovnako pristupovali i k biblickým citátom a azda práve preto, aby mohli overiť presné znenie originálu, dopĺňali súradnice, ktoré H. Gavlovič vynechal.

¹² Verš pokračuje: „qui erant nobiscum in deserto: numquam eis molesti fuimus, nec aliquando defuit quidquam eis de grege, omni tempore quo fuerunt nobiscum in Carmelo.“ (VUC).

¹³ „Ezechias:) habetat [...]“ v dvadsiatej nóte.

¹⁴ „Saul =) venit [...]“ v štrnástej nóte.

¹⁵ BKR názov *Balazor* uvádza s kapitálkou, čo H. Gavlovič nerešpektuje.

Gavlovičovo skracovanie veršov zachovávali s identickým značením. Vsúvanie slov, ktoré H. Gavlovič dával do rozličných zátvoriek, Rešetkova redakcia rešpektuje, akurát v tlačenej verzii zátvorky unifikuje na jednoduché a vynecháva dvojbodky¹⁶ (znamienko „=“ zachováva).

Okrem samotných textov prekladali i názvy biblických kníh (porov. tabuľka 2). Vzhľadom na ich systematický prístup k priblíženiu cudzojazyčného textu slovenskému čitateľovi pôsobí prekvapivo pomenovanie kníh Paralipomenon¹⁷, ktoré nielenže neprekladajú, ale navyše ho pri prvom výskyte uvádzajú chybné ako skratku „Parilopomen“, a to tak v rukopise, ako i v tlačenej verzii. Pri druhej citácii v dvadsiatej nóte už chybu nenachádzame. Pre dnešného čitateľa môže byť máťúce označenie 1. a 2. knihy Samuelovej názvom 1. a 2. kniha kráľovstiev. Toto pomenovanie však existuje už v Septuaginte a prebrala ho i Vulgáta, z ktorej zrejme čerpá i H. Gavlovič.¹⁸

Názov u H. Gavloviča	Názov v Rešetkovej redakcii ¹⁹	Súčasnité pomenovanie	Nóta
<i>Joan.</i>	<i>Gan.</i>	<i>Ján, Evanjelium podľa Jána</i>	Predmluva, Pridawek
<i>Genezis</i>	<i>I. Kňih. Mogž.; 1. Kňih. Mogžiš.²⁰</i>	<i>1. kniha Mojžišova, Genezis</i>	1 – 6, 8 – 10
<i>Exodus</i>	<i>2. Kňih. Mogžiš.²¹</i>	<i>2. kniha Mojžišova, Exodus</i>	11, 12
<i>Job</i>	<i>Gob</i>	<i>Jób</i>	7
<i>1. Reg./2. Reg.</i>	<i>I. Kňih. Král./2. Kňih Král.</i>	<i>1. a 2. kniha Samuelova</i>	13 – 16
<i>1. Paralip.</i>	<i>I. Kňih. Parilopomen.</i>	<i>1. a 2. Paralipomenon / 1.</i>	17
<i>2. Par.</i>	<i>2. Kňih. Paralipomen.</i>	<i>a 2. Kniha kroník</i>	20
<i>Ecclesiastes.</i>	<i>Kazatel.</i>	<i>Kazateľ; Ekleziastes; Kohelet – Kazateľ</i>	18

¹⁶ V rukopise, naopak, dvojbodky dopĺňa i tam, kde ich H. Gavlovič neuviedol.

¹⁷ Označenie *Paralipomenon* pre Knihy kroník nachádzame v Septuaginte i vo Vulgáte. J. Heriban názov vysvetľuje ako „(Knihy vecí) »vynechaných« alebo »separátne tradovaných« [... Pôvod vychádza] z mylného presvedčenia gréckych prekladateľov, že sa v týchto spisoch podávajú a dopĺňajú správy vynechané v Knihami Samuelových a v Knihami kráľov. V skutočnosti sú Knihy kroník nové a samostatné dejepisné dielo, ktoré sa síce podobá spisom z »deuteronomistickej histórie«, ale je od nich úplne nezávislé.“ (Heriban, 2003B, s. 696).

¹⁸ „Prvá a Druhá kniha Samuelova tvorili v hebrejskej Biblii pôvodne iba jeden spis, ktorý sa pod názvom *Šemúel* (= "Jeho meno je Boh") uvádzal ako tretia kniha z tzv. „skorších prorokov“. [...] Rozdelenie spisu na dve knihy pochádza od gréckych prekladateľov, ktorí museli pri odpisovaní prekladu dlhého textu použiť dva zvitky, ktoré potom označili ako „Prvá a Druhá kniha kráľovstiev“. [...] D]o hebrejskej Biblie sa [toto rozdelenie] zaviedlo až v 15. a 16. stor. po Kr. ako „Prvá a Druhá kniha Samuelova“.“ (Heriban, 2003A, s. 504).

Zaujímavým spôsobom sa s názvom Samuelových kníh vyrovnáva Kamaldulská Biblia, ktorá v nadpise 1. Sam. uvádza „Prwny Kniha Samuélowa, którą my menugeme Prwny knihu Kralowskú.“ a ďalej ju označuje už len „I. Kralow.“ (Kamaldulská Biblia, Prvá Samuelova). Dnešné Knihy kráľov uvádza ako III. a IV. kráľov s nadpisom nad 1. Kr.: „Tretý Kniha Kráľowská. podľa Židůw[,] Prwy Kniha Malachim“ (Kamaldulská Biblia, Prvá kráľov).

¹⁹ V tabuľke vychádzame z tlačenej verzie.

²⁰ V rukopise *Kňih.* alternuje s *Knih.*, *Kňiz.* a *Kňize.*

²¹ V rukopise kratší výraz *2. Kňih. Mogž.*

<i>Amos.</i>	<i>Amos.</i>	<i>Ámos</i>	19
<i>Lucae.</i>	<i>Luk.²²</i>	<i>Lukáš, Evanjelium podľa Lukáša</i>	21

Tabuľka 2. Názvy biblických kníh u H. Gavloviča a v Rešetkovej redakcii

M. Rešetka sa pravdepodobne pri preklade neviazal len na Gavlovičov text. Dôkazom môže byť jeho prístup k prekladu mien, pri ktorých vidno u H. Gavloviča odklon od VUC (porov. tabuľka 3.). Okrem dvoch výrazov (1. *Thecuae*, ktorý M. Rešetka prekladá *Thekue*, čiže ťažko posúdiť, či ide o odchýlku, a 2. *Absolon*, ktorý sa objavuje naprieč slovenskými prekladmi) sa ostatné blížia skôr prekladu vychádzajúcemu z VUC než z pôvodného Gavlovičovho textu. Najbližší preklad ku Gavlovičovmu *Agarenius* uvádza KB: *Agarénsky*. Rešetkovo *Ağaregskí* je bližšie latinskému *Agareus*. Pri mene *Gaziz* i toponyme *Baalhasor* nadväzuje na hebrejsko-grécko-latinskú tradíciu a odkláňa sa od H. Gavloviča (a BKR).

Verš	Znenie u Gavloviča	Vplyv	Znenie u Rešetku
Am 1, 1	<i>Thecuae</i>	VUL	<i>Thekue</i>
Krn 27, 31	<i>Jazim</i>	BKR	<i>Gaziz</i>
Krn 27, 31	<i>Agarenius</i>	VUL	<i>Ağaregskí</i>
2 Sam 13, 23	<i>Absolon</i>	BKR	<i>Absolon</i>
2 Sam 13, 23	<i>balazor</i>	BKR	<i>Baalhasor</i>

Tabuľka 3. Porovnanie mien

4 Záver

V príspevku sme opísali Gavlovičov prístup k latinským biblickým citátom, spôsob citovania, krátenia a vsúvania textu. Poukázali sme na možný vplyv VUL a oveľa prekvapivejší vplyv BKR na latinské znenie niektorých mien uvádzaných v citátoch v dobe, keď v katolíckej cirkvi mala dominantné postavenie VUC. Pri analýze sa ukázalo, že M. Rešetka na jednej strane rešpektoval Gavlovičove vynechania a vsuvky, na druhej strane pri prekladaní veršov sa pravdepodobne neopieral len o citácie vo Valaskej škole, keďže vplyvy VUL a BKR v Gavlovičovom texte do slovenčiny nepreberá. Perspektívne je možné rozšíriť príspevok o ďalšiu analýzu Rešetkovho prekladu biblických citátov do slovenčiny, na ktorú v rámci predkladaného článku nebol priestor.

²² V rukopise uvádza Lukáš.

LITERATÚRA

DUBOVSKÝ, Peter: Poklady na slovenských farách: Frankfurtské vydanie Vatableho úpravy Pagninovho latinského prekladu Biblie. In: *Studia Biblica Slovaca* 2006. Ed. B. Štrba. Svit: Katolícke biblické dielo 2007, s. 108 – 144.

FORDINÁLOVÁ, Eva: Staršia slovenská literatúra. [online] Trnava: Trnavská univerzita 1999. 122 s.

GAVLOVIČ, Hugolín: *Valaská Škola*. Ed. G. J. Sabo. Ohio: Slavica Publishers, Inc. 1987. 730 s.

GAVLOVIČ, Hugolín: *Valaská škola mravúv stodola. 1712 – 1787*. Ed. G. Gáfriková. Bratislava: Veda 1989. 994 s.

HERIBAN, Jozef: Úvod do Samuelových kníh. In: *Sväté Písmo Starého i Nového zákona*. Trnava: Spolok svätého Vojtecha 2003A, s. 504 – 511.

HERIBAN, Jozef: Úvod do kníh kroník. In: *Sväté Písmo Starého i Nového zákona*. Trnava: Spolok svätého Vojtecha 2003B, s. 696 – 704.

GAVLOVIČ, Hugolín: *Valaská Škola Mravov Stodola: to gest Pastíri ze swatého Pisma z rozličním mudro=mrawním Naučním weršowne predstavení*. Ed. M. Rešetka. W Trnave: Nákl. a literámi Gelinek Gána Krst' 1830, Díl 1.

GAVLOVIČ, Hugolín: *Walaská Škola - Mrawow Stodola: To gest: Pastiri ze Swatého Pjsma z rozličnim mudromrawnom Naučenim werssowne predstaveni*. [1. vyd.]. Ed. M. Rešetka. Trnava: G. K. Gelinek 1831, 2 diel.

SABO, Gerald: *Commentary on Valaská Škola* by Gerald J. Sabo. In: GAVLOVIČ, Hugolín: *Valaská Škola*. Ed. G. J. Sabo. Ohio: Slavica Publishers, Inc. 1987, s. 617 – 653.

PRAMENE

BKR – Bible Kralická: Bible svatá aneb všechna písma Starého i Nového zákona podle posledního vydání Kralického z roku 1613. [CD-ROM]. BibleWorks. Version 9.0.010x. 2012.

GAVLOVIČ, Hugolín: *Walaska sskola mrawow stodola. Dubnica 1755 – 1833*. Dostupný z WWW:

<https://onk.snk.sk/search?accessibility=public&sort=newest&authors=Re%C5%A1etka,%20Michal,%201794-1854&from=1833&to=1833>.

KB – Kamaldulská Biblia. Dostupné z WWW: <http://kb.kapitula.sk>.

VUL – Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem (Vulgate Latin Bible), edited by R. Weber, B. Fischer, J. Gribomont, H.F.D. Sparks, W. Thiele. [CD-ROM]. BibleWorks. Version 9.0.010x. 2012.

VUC – Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Clementinam, 1598, with Glossa Ordinaria Migne edition (1880). [CD-ROM]. BibleWorks. Version 9.0.010x. 2012.

Problematika shody přísudku s podmínkem v jazykové poradně ÚJČ AV ČR

Jitka Rosenbaumová

oddělení jazykové kultury, Ústav pro jazyk český,

Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

j.rosenbaumova@ujc.cas.cz

1 Úvod

V množině syntaktických dotazů, na které jazyková poradna ÚJČ AV ČR telefonicky odpovídá, je výrazně zastoupena problematika shody přísudku s podmínkem. Dotazy v oblasti větné skladby představují zhruba 7,3 % všech dotazů v jazykové poradně¹, v Databázi jazykových dotazů (DJD)² je to 835 z 11 398 hotových a zveřejněných odpovědí³. Z toho přibližně 43,8 % (366 z 835 syntaktických odpovědí v DJD)⁴ představují dotazy na shodu přísudku s podmínkem. Někdy se tazatelé ptají na jevy vcelku jednoznačné a snadno zařaditelné, jindy se naopak objevují případy komplikované, které dosud nejsou v syntaktické literatuře dostatečně popsány.

Cílem příspěvku je (1) klasifikovat jednotlivé typy dotazů týkajících se shody přísudku s podmínkem, které jsou pokládány jazykové poradně; (2) vyhodnotit, které typy shody představují nečastější problém; (3) vysvětlit, proč jsou některé typy z čistě jazykového hlediska problematické a neumožňují rychlou a jednoznačnou odpověď; (4) popsat příčiny chybného řešení, které vznikají na straně tazatele/pisatele; (5) na základě porovnání dosavadní podoby kapitol v Internetové jazykové příručce (IJP)⁵ s klasifikovanými typy dotazů z jazykové poradny navrhnout potenciální budoucí úpravy a doplnění IJP.

¹ Viz např. i Svobodová (1988).

² Databáze jazykových dotazů (<https://dotazy.ujc.cas.cz/>) je lingvisticky strukturovaná a nabízí veřejnosti přístup k písemné podobě dotazů, které jsou kladeny jazykové poradně ÚJČ AV ČR. V interní části jsou pak pracovníkům jazykové poradny dostupné i nahrávky jednotlivých telefonických hovorů. DJD vznikla v rámci grantového projektu Zpřístupnění dotazů jazykové poradny v lingvisticky strukturované databázi (Ministerstvo kultury ČR) a byla finančně podpořena programem Ministerstva kultury Národní kulturní identita (NAKI) II.

³ K 29. 11. 2022.

⁴ K témuž datu.

⁵ Internetová jazyková příručka (<https://prirucka.ujc.cas.cz/>), na jejímž obsahu se podílejí pracovníci ÚJČ AV ČR, se skládá z výkladové a slovníkové části. V našem příspěvku se zaměřujeme na část výkladovou, konkrétně na kapitoly věnující se shodě přísudku s podmínkem.

2 Metodologie

Příspěvek vychází z analýzy 366 dotazů z jazykové poradny zpracovaných v DJD. Při analýze byla využívána data z anotací v databázi i data z nahrávek samotných telefonických hovorů. Je-li to potřebné⁶, na konkrétní jazykové dotazy z DJD dále v textu odkazujeme identifikačním číslem nahrávky se zkratkou n. (např. n. ID 1234) nebo číslem dotazu se zkratkou d. (např. d. ID 1234).

Kvalitativní závěry vyvozujeme jednak z analýzy samotného jazykového jevu (u klasifikace dotazů, určování objektivních příčin problematičnosti apod.), jednak z analýzy znění dotazu položeného tazatelem a jeho reakce (zjišťování názoru tazatele, návrhu řešení tazatelem). Klasifikaci a frekvenci jednotlivých typů dotazů vyhodnocujeme na základě kvantitativních údajů dohledatelných v DJD⁷. V průběhu výzkumu jsme uplatnili mimo jiné metodu komparace, ať už v rámci klasifikace dotazů, nebo při porovnávání poradenských dotazů s výkladem v IJP.

3 Analýza

3.1 Klasifikace

Podle DJD lze za dvě základní oblasti dotazů považovat shodu s (vyjádřeným) podmětem jednoduchým a shodu s (vyjádřeným) podmětem několikanásobným. U podmětu jednoduchého jsou rozlišovány dotazy týkající se podmětu v čísle jednotném a podmětu v čísle množném, podkategorie jsou pak ještě vymezeny na základě jednotlivých rodů (např. „jednoduchý podmět – j. č. r. muž. živ.“; „jednoduchý podmět – mn. č. r. ž.“; „jednoduchý podmět – j. č. kolísající v rodě“ apod.). Dotazy ohledně podmětu několikanásobného se dělí na dvě hlavní kategorie dle toho, zda je součástí podmětu jméno rodu mužského životného, či nikoli. Mimo to zahrnují také několik drobných oblastí s několikanásobným podmětem specifické formy, a to: několikanásobný podmět přes lomítko (*studenti/studentky byli/byly*), několikanásobný podmět s přístavkem (*ryby, zejména sledi, plavali/plavaly*), několikanásobný podmět vyjádřený několikanásobným přístavkem (*česká a německá strana byly/byla*)⁸, podmět několikanásobný podřadný (*maminka s tatínkem šli/šla*) a shoda před

⁶ Zabýváme-li se konkrétním zněním dotazu nebo analýzou názoru/reakce tazatele.

⁷ Zejména pokud jde o filtrování jednotlivých oblastí a kategorií dotazů.

⁸ V podstatě jde o několikanásobný podmět, jehož složky tvoří dvě stejná podstatná jména, a tudíž je jedno z nich elidováno (česká [strana] a německá strana). Viz Shoda přísudku s podmětem několikanásobným, sekce 4 – Několikanásobný podmět a několikanásobný přívlastek (česká a německá strana). Internetová jazyková příručka [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i., 2008 – 2023. Dostupné z WWW: <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=601#nadpis22>. [cit. 2023-02-09].

několikanásobným větným členem i po něm (*Při obléhání bylo/byly město i klášter zničeno/zničeny*).

Jako samostatné kategorie v rámci shody přísudku s podmínkem jsou dále vymezeny věty s podmínkem nevyjádřeným, věty bezpodmětné, věty s tzv. podmínkem všeobecným. Zvlášť stojí také některé další případy, které jsou svou jazykovou podstatou specifické a u nichž předpokládáme problematičnost. Jsou to:

- shoda s podmínkem označujícím počet (*3 tisíce lidí bylo/byly*),
- podmět a doplněk (typ *my jako děti*),
- shoda se zkratkou (*HBO vysílala/vysílalo*),
- shoda podle smyslu (*Rodina měla pravidelný příjem, a tak nakonec bez obav vzali novou půjčku.*),
- spojení X je Y (*Změna byla/byl šok.*),
- zájmeno *kdo* v podmětu (*Byli jsme poslední, kdo ho viděl/viděli naživu.*),
- spojení zájmena a podstatného jména v podmětu (*My dívky jsme šly.*)⁹

3.2 Frekventované oblasti

Nejčastěji činí tazatelům jazykové poradny potíže shoda s podmínkem několikanásobným, což dokládá 114 dotazů této oblasti v DJD. Z velké části jde o problematiku podmětu, jehož součástí není jméno rodu mužského životného, např. *nadřízený orgán a subjekt by se dopustily; francouzská komora a francouzské velvyslanectví uspořádaly* apod. – celkem je zde 59 takovýchto dotazů. Naopak 39 dotazů reprezentuje věty s několikanásobným podmínkem, jehož součástí je jméno rodu mužského životného, např. *obyvatelé i tamní skupiny jsou velmi citliví; jeho vidali/vidaly děti, mládež i dospělí* apod. Do určité míry opakovaně (12 dotazů) se pak vyskytuje problematika podmětu několikanásobného podřadného (např. *ovce s berany se pásli/pásly*). V ostatních podkategoriích několikanásobného podmětu nalezneme spíše jednotky výskytů u jednotlivých typů dotazů.

Frekventované jsou i dotazy ohledně jednoduchého podmětu v množném čísle (95 dotazů). Z této oblasti se 31 dotazů týká podmětu v rodě ženském (*koblihy se rozdaly; osobnosti přispěly*), 23 dotazů podmětu v rodě mužské životném (*objevili se roupi; dodavatelé se*

⁹ Takové případy lze považovat za specifický typ přístavku, viz Složitější případy shody přísudku s podmínkem, sekce 14 – Typ *My děti jsme se bály*. Internetová jazyková příručka [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008 – 2023. Dostupné z WWW: <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=602#nadpis19>. [cit. 2023-02-09].

pohybovali) a 20 dotazů podmětu v rodě mužské neživotném (*kolektivy pracovaly; odbory reagovaly*).

V oblasti shody s nevyjádřeným podmětem (36 dotazů) si tazatelé zpravidla nevědí rady tehdy, je-li tento nevyjádřený podmět rodu ženského v množném čísle či má-li podobu několikanásobného podmětu skládajícího se z ženských jmen (celkem 22 dotazů), respektive i v některých dalších případech, v nichž není nevyjádřeným podmětem (nebo jeho součástí) jméno rodu mužského životného. Pisatelé často podléhají nejistotě, zda je ypsilon v přičestí správným řešením. Tato nejistota bývá způsobena právě optickou nepřítomností podmětu. Jde o věty typu *Když byla dcera malá, hrály jsme si na schovávanou*. (matka píše o sobě a o své dceři), *Mohly bychom pokračovat*. (v rozhovoru dvou žen¹⁰) apod.

Nezanedbatelně se v jazykové poradně vyskytují i dotazy v jedné ze specifických oblastí z výše zmíněné klasifikace, a sice v oblasti shody s podmětem označujícím počet (29 dotazů). Často jde o věty, které nabízejí dvojí správné řešení, například typu *Tisíce komárů bzučelo/bzučely.*, *Uběhla/uběhlo spousta času*. apod. Jindy se ale naopak setkáváme i s návrhy chybných řešení ve větách, v nichž je přijatelná pouze jedna možnost, např. *Tři procenta pedagogů využívají našich služeb*. (nikoli *využívá*).

V dalších (specifických) kategoriích, zmíněných v předchozí kapitole, jsou do jisté míry opakované dotazy týkající se shody se zkratkou (9 dotazů), zájmena *kdo* v podmětu (7 dotazů), dotazy typu *spojení X je Y* (9 dotazů) a problematika podmětu versus doplňku (8 dotazů). Ostatní kategorie vykazují minimum případů (1 až 4 dotazy).

3.3 Příčiny problematičnosti

3.3.1 „Objektivní“ lingvistické příčiny

Jazykových faktorů, které komplikují volbu vhodného pravopisného řešení, je několik. Některé dotazované věty či spojení mají podobu rozvitých a složitých větných struktur, mnohdy až nepřehledných. Komplikovanost syntaktického spojení či větného celku pak znesnadňuje orientaci v textu a skladebnou analýzu, nezbytnou pro určení tvaru přísudku. Dokladem takové struktury může být následující větný celek: *Banka vykonávající činnost na území ČR prostřednictvím pobočky a spořitelní a ívěrní družstvo nemusí smlouvu podle věty první uzavřít, jestliže by uzavřením smlouvy porušily ustanovení...* (d. ID 8383). Za jeden z problematických jevů považujeme také pozici několikanásobného podmětu vůči přísudku, volba řešení totiž zpravidla závisí na tom, zda přísudek předchází podmětu, nebo následuje až

¹⁰ V dané konverzaci odkazuje uvedená věta skutečně pouze ke dvěma účastnicím rozhovoru.

za ním. Tedy zatímco ve větě *Kobyly a koně běželi po louce*, nelze napsat v přísudku ypsilon, v případě věty *Po louce běželi kobyly a koně*, resp. *Po louce běžely kobyly a koně*, to možné je.¹¹

Komplikace často nastávají tehdy, má-li podmět určité specifické gramatické vlastnosti, například je-li jím jméno s dvojným možným paradigmatickým (ledoborec, bacil, korál apod.), stojí-li v pozici podmětu zájmeno *kdo* apod. V některých případech bývá pak obtížné vyhodnotit gramatickou povahu podmětu, například pokud je podmětem iniciálová zkratka nebo složitější (zejména cizojazyčný) název (*MTV, British Airways* apod.). Nezřídka se také vyskytují struktury, v nichž musí pisatel rozhodovat mezi gramatickou shodou a tzv. shodou podle smyslu, přičemž jsou často možné obě varianty. Takovéto dilema zpravidla vzniká ve větách s nevyjádřeným podmětem: *Popravčí čtyř dostávaly přiděly. Mrtvá těla pak odvezly/odvezli do krematoria*. (d. ID 12613).

Kromě výše uvedených příčin se občas setkáváme i s dotazy, u nichž je nejednoznačnost řešení dána přítomností jazykového jevu, který v odborné literatuře dosud není dostatečně popsán, například některé případy několikanásobného podmětu se spojkou *nebo*, podmět v podobě identifikačního (přístavkového) vztahu vyjádřeného spojkami *neboli, čili* apod.

3.3.2 Příčiny na straně tazatele/pisatele

Jednou z příčin chybného řešení, která se vyskytuje na straně tazatele, jsou takzvaná laická pravidla, resp. laická lingvistika¹². H. Mžourková (2022) popisuje laická pravidla v jazykové poradně následovně: „Jako laická pravidla chápeme zaprvé neodborné formulace a reformulace jazykových pravidel, která tazatelé (laikové) uvádějí v komunikaci s pracovníky JP¹³. (...) Zadruhé za laická pravidla považujeme chybné užití existujících jazykových pravidel, nejčastěji ve smyslu rozšíření či zúžení jejich platnosti.“ (2022, s. 72 – 73) Uživatelé jazyka mohou mít zkreslené představy o jazykových zákonitostech, chybně aplikují určité jazykové pravidlo či nezřídka směšují gramatické a mimojazykové informace. Dochází k tomu jak v komplikovanějších, tak i v jednoduchých syntaktických strukturách. Například ve větě „Osobnosti z řad klientů obdržely nové klíče.“ zamýšlela tazatelka napsat v přísudku měkké *i* s odůvodněním, že „osobnosti jsou lidé“ (n. ID 31347). V případě věty *Alena, Marcela a jejich dva psi šli*, jiná tazatelka váhala, zda jména označující lidi (tj. dívky)

¹¹ Srov. Shoda přísudku s podmětem několikanásobným. Internetová jazyková příručka [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008 – 2023. Dostupné z WWW: <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=601>. [cit. 2023-02-12].

¹² O laické lingvistice viz např. Čmejrková (1992), Daneš (2009), Saicová Římalová (2020), Mžourková (2018, 2022) apod.

¹³ Jazykové poradny – pozn. aut.

nemají ve shodě přednost před jmény označujícími zvířata (n. ID 32563). Můžeme se také setkat s chybným (laickým) odůvodněním jinak správného gramatického řešení: v n. ID 29265 byl zmíněn názor, že ve spojení *sněhuláci roztávali* píšeme měkké *i*, protože sněhuláci se při tání hýbou¹⁴.

Dalším problémem na straně tazatele při volbě pravopisného řešení bývá chybné vyhodnocení syntaktické struktury, zejména chybná větněčlenská analýza. Například ve větách *Davy lidí šly*. (d. ID 4984) nebo *Jako děti jsme jezdili k babičce*. (d. ID 2052) tazatelé přisuzovali výrazům *lidí* a *jako děti* funkci podmětu, ačkoli v prvním případě jde o přívlastek neshodný, ve druhém o doplněk.

Někdy tazatelé operují s mylnou jazykovou informací, kterou převzali z jiného (nedůvěryhodného) zdroje, popřípadě která je důsledkem nepřesného znovuvybavení určité informace. Příkladem takového dotazu je d. ID 12742: „Platí stále pravidlo, že ve shodě přísudku se jmény ‚rodíče, koně‘ se má psát tvrdé *y*, tedy ‚rodíče přišly‘, ‚koně se pásly‘ apod.“ nebo d. ID 11377: „Slyšela jsem o pravidle, že vedlejší věta vztažná by neměla rozvíjet neshodný přívlastek, nýbrž řídící jméno...“. Tato skutečnost často úzce souvisí s výše zmíněnými laickými pravidly, ať už takové pravidlo vznikne na straně zdroje, z něhož tazatel čerpal, nebo při přebírání a interpretaci informace tazatelem.

4 Podněty k dalšímu zkoumání

Na základě naší analýzy a následné komparace s výkladovou částí IJP lze konstatovat, že většina frekventovaných a problematických oblastí dotazů z jazykové poradny odpovídá jednotlivým kapitolám v IJP, které jsou věnovány shodě přísudku s podmětem. Z dotazů v jazykové poradně jsme však vybrali několik jevů, které považujeme za hodné bližšího zkoumání, popsání a následně případného doplnění do IJP. Nejde ani tak o jevy zvláště časté, ale spíše o takové, které se do jisté míry vyskytují, pokládáme je za problematické a dosud nejsou uspokojivě popsány.

Prvním z nich je již několikrát zmiňovaná shoda se zájmenem *kdo*. V jazykové poradně jsme se setkali s dotazy týkající se zájmena vztažného (*Byli jsme to my, kdo si toho všiml / kdo jsme si toho všimli.*), ovšem lze předpokládat, že nejednoznačné řešení mohou mít i některé typy vět, v nichž je podmětem výraz *kdo* jako zájmeno tázací, např. *Kdo to udělal? / Kdo jste to*

¹⁴ Tento doklad zmiňuje i Mžourková, 2022, s. 75.

udělali? / Kdo jste to udělal? apod. V současné době IJP obsahuje pouze stručnou informaci o tázacích zájmenech *kdo, co* ve funkci podmětu.¹⁵

Málo toho bylo v odborné literatuře napsáno o shodě s několikanásobným podmětem, jehož složky jsou spojeny spojkou *nebo*.¹⁶ Setkali jsme se s případy, kdy přísudek následuje až za takovýmto podmětem, a přesto není možné zavrhnout tvar přísudku v jednotném čísle, někdy se dokonce tento tvar může jevit jako vhodnější (např. *Hlásí se k nám lidé, jejichž známý či příbuzný je/jsou již u nás v registru*). V jednotlivých případech je vždy třeba posoudit míru eventuality či disjunkce jednotlivých složek a také to, nakolik tvoří složky podmětu jednu jednotku.¹⁷

Za vhodné bychom též považovali doplnit do IJP zmínku o několikanásobném podmětu přes lomítko (*studenti/studentky byli/byli*). Další problematiku, s níž jsme se v rámci poradenství příležitostně setkali a která by vyžadovala podrobnější zkoumání, představuje shoda ve větách, v nichž kdy jedna část přísudku předchází několikanásobnému podmětu a další následuje až za ním (např. *Při obléhání bylo/bylo město i klášter zničeno/zničeny*). Ačkoli o přípustnosti asymetrie ve shodě přísudku s podmětem hovoří např. Daneš (1964, s. 234 – 236), stále jde o oblast dosud málo probádanou.

5 Závěr

V příspěvku byly představeny základní oblasti a typy dotazů týkajících se shody přísudku s podmětem, které jsou pokládány v jazykové poradně ÚJČ AV ČR. Následně byly identifikovány nejfrekventovanější kategorie dotazů a popsány příčiny problematičnosti, a to jak z hlediska jazykové povahy jednotlivých jevů, tak z hlediska přístupu tazatele k jazykovému jevu a jazykovým zákonitostem. Po porovnání problematických dotazů s dosavadním výkladem v IJP byly prezentovány podněty k bližšímu zkoumání některých jevů a případnému doplnění kapitol příručky zaměřených na shodu přísudku s podmětem. Věříme, že příspěvek přinesl mimo jiné cenné informace o současném jazykovém úzu a přispěje k dalšímu výzkumu popsané problematiky.

¹⁵ Viz Složitější případy shody přísudku s podmětem, sekce 17 – Podmětem jsou tázací zájmena *kdo, co*. Internetová jazyková příručka [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008 – 2023. Dostupné z WWW: <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=602#nadpis22>. [cit. 2023-02-20].

¹⁶ Viz např. MČ 3, s. 408.

¹⁷ Srov. Šmilauer, 1972, s. 260 – 261.

LITERATURA

- ČMEJRKOVÁ, Světlá: Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem). In: Slovo a slovesnost, 1992, roč. 53, č. 1, s. 56 – 64.
- DANEŠ, František: Kultura a struktura českého jazyka. Praha: Karolinum 2009.
- DANEŠ, František: Malý průvodce po dnešní češtině. Praha: Orbis 1964.
- MČ 3: DANEŠ, František – GREPL, Miroslav – HLAVSA, Zdeněk (eds.): Mluvnice češtiny: 3, Skladba. Praha, Academia 1987.
- MŽOURKOVÁ, Hana: Kdesi jsem kdysi viděl..., Laická pravidla. In: Ondřej Dufek – Klára Dvořáková – Martin Beneš – Hana Mžourková – Barbora Martinkovičová – Kamila Smejkalová – Veronika Štěpánová, Jazyková poradna, dobrý den: o češtině a jejích uživateli. Praha: NLN 2022, s. 69 – 86.
- MŽOURKOVÁ, Hana: Laická pravidla a jejich místo v jazykové kultuře. In: Spisovná čeština a jazyková kultura 2018, příspěvky z mezinárodní konference konané ve dnech 18. a 19. října 2018 na Univerzitě Palackého v Olomouci. Ed. O. Bláha. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2018, s. 195 – 204.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie: Laická lingvistika. In: Časopis pro moderní filologii, 2020, roč. 102, č. 1, s. 24 – 35.
- SVOBODOVÁ, Ivana: Analýza dotazů z jazykové poradny. In: Naše řeč, 1988, roč. 71, č. 3, s. 118 – 128.
- ŠMILAUER, Vladimír: Nauka o českém jazyku: pomocná kniha pro vyučování na školách 2. cyklu. Praha: SPN 1972.

ZDROJE

- Databáze jazykových dotazů [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2019 – 2023. Dostupné z WWW: <https://dotazy.ujc.cas.cz>. [cit. 2023-02-23].
- Shoda přísudku s podmínkem jednoduchým. Internetová jazyková příručka [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008 – 2023. Dostupné z WWW: <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=600>. [cit. 2023-02-15].
- Shoda přísudku s podmínkem několikanásobným. Internetová jazyková příručka [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008 – 2023. Dostupné z WWW: <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=601>. [cit. 2023-02-20].
- Složitější případy shody přísudku s podmínkem. Internetová jazyková příručka [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008 – 2023. Dostupné z WWW: <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=602>. [cit. 2023-02-20].

Komunikačný pohľad na jazykový systém

Marianna Sedláková

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie, Filozofická fakulta,
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Košice
marianna.sedlakova@upjs.sk

1 Úvod

Prirodzený jazyk vznikol ako prostriedok ľudskej komunikácie, preto ho od nej nemožno oddeliť. Veľmi zjednodušene povedané, ľudské poznanie vzniká ako vedľajší produkt komunikácie (*aj* či *najmä*) prostredníctvom jazykového kódu, a tak jeho dve základné funkcie (komunikačná a poznávacia¹) fungujú ako spojené nádoby interakcie človeka a sveta, ktorý ho obklopuje. Aj preto je jazyk a jeho systém zároveň informačnou databázou vývinu ľudského myslenia, poznávania sveta. Aj keď je prirodzený jazyk (primárne založený na zvuku) hlavným komunikačným prostriedkom človeka, nie je to jeho jediný komunikačný prostriedok. S jazykom a popri jazyku fungujú prirodzené komunikačné subsystemy, ktoré človek dostal do svojej telesnej výbavy prostredníctvom zmyslov a rovnocenne s ním fungujú v komunikačnom systéme v priamej synchrónnej komunikácii, kde, aj podľa našich výskumov, zvuk tvorí len asi tretinu (z toho samotné zvuky jazyka ešte menej) popri približne tretinovom zastúpení zrakových vnemov a približne rovnakom zastúpení dotykových vnemov (Sedláková, 2009). Pri odovzdávaní sprostredkovaných poznatkov sa ťažisko presúva z dotykového komunikačného kanála na zvukový a zrakový komunikačný kanál, ktoré sú od vzniku písma až po dnes v jazykovom systéme komunikačne natoľko zrastené, že ich od seba často musíme doslova umelo oddelovať². My sme to tak museli urobiť i pri oddelení jazyka od iných zvukov v ľudskej komunikácii pri výskume reflexie ľudského poznania

¹ Nech podrobíme analýze akékoľvek minucióznejšie rozdelenie jazykových funkcií (napr. R. Jakobson hovorí o informačnej, poetickej, emotívnej, apelatívnej, fatickej a metalingválnej), stále dospejeme k záveru, že ich všetky veľmi dobre možno prideliť aj k tu uvedeným dvom základným funkciám. https://sk.wikipedia.org/wiki/Roman_Osipovi%C4%8D_Jakobson

² Dôležitú rolu tu hrá i vysoká miera gramotnosti používateľov jazyka a preferovanie písaného pred hovoreným, alebo presnejšie, väčší záujem o napísané ako o hovorené. Novými komunikačnými technológiami sa toto spojenie ešte viac utužuje (napríklad emotikony v súčasnej komunikácii prostredníctvom počítačov ako náhrada za poprijazykové vnemy ako je napr. mimika a gestika a pod.).

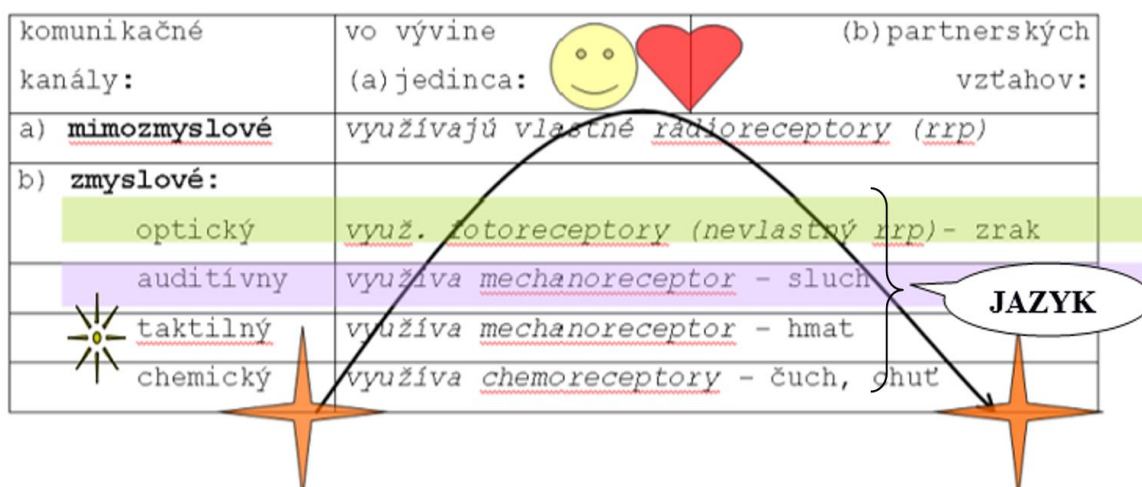
prostredníctvom analýzy frazeologizmov (Sedláková, 2009, Sedláková – Bónová, 2014). Tam sa nám ukázalo, že najpoužívanejšie ľudské komunikačné kanály pri poznávaní sveta sú auditívny, vizuálny a taktilný. To sa premieta i do troch typov ľudského myslenia (Boroš – Ondrišková – Živčáková, 1999). K poznávaniu hmatom (pri nulovej komunikačnej vzdialenosti) sa viaže názorno-aktívne myslenie, z genetického hľadiska sa prejavuje ako prvá fáza myslenia už v detskom veku. K zrakovému vnímaniu sa viaže názorno-obrazné myslenie, pri ktorom stačí predstava situácií, predmetov a ich zmien. Najvyšším druhom myslenia je abstraktné, slovo-logické myslenie, ktoré sa uskutočňuje na základe jazykových prostriedkov a najbližšie má k sluchovému vnímaniu, lebo (opakujeme) prirodzený komunikačný kód človeka je principiálne založený na zvuku. Z uvedeného poradia vyplýva i hierarchia najpoužívanejších komunikačných kanálov u človeka, naviazaná i na rastúcu či zmenšujúcu sa vzdialenosť medzi komunikujúcimi. Ďalšie dva ľudské zmysly (čuch a chuť) sa viažu na najnižší – chemický – komunikačný kanál, kam patrí i samotné rozmnožovanie ako výmena genetických informácií. Vzdialenosť medzi komunikujúcimi (ich bunkami a vonkajším podnetom komunikácie) je v týchto prípadoch menšia ako nula. Na opačnom póle hierarchie sa nachádza mimozmyslové vnímanie (mimozmyslová komunikácia), kde je vzdialenosť komunikujúcich neobmedzená (Sedláková, 2009). Prijímanie informácií prostredníctvom chemického či mimozmyslového komunikačného kanála, ktoré sú z hľadiska používateľov jazyka vnímané ako výrazne abstraktné oproti hmatu, zraku a sluchu sa pri poznávaní sveta zadokumentovanom v jazykovom systéme (najmä v lexike) podieľajú len nízkym percentom³. Za najkonkrétnejší zmysel aj z hľadiska ľudskej percepcie zaznamenatej frazeológiou možno považovať hmat (s nulovou vzdialenosťou komunikujúcich), potom zrak, menej sluch. Vizuálny a auditívny komunikačný kanál majú k sebe blízko nielen pokiaľ ide o vzdialenosť expedienta a percipienta pri komunikácii (Sedláková – Bónová, 2014), ale už i spomenutým prepojením zrakového a sluchového komunikačného kanála spojením zvukovej reči a písma.

2 Jazykový a komunikačný systém

Jednoduchým konštatovaním, že jazyk ako jeden z viacerých komunikačných prostriedkov človeka a zároveň ako jediný autonómny komunikačný systém je schopný pomenovať všetko, s čím človek prišiel do kontaktu aj z extra-, para- či intrakomunikačného priestoru. Tento fakt ho predurčuje na dominanciu v ľudskej komunikácii, ako to ukazuje i názorné vyjadrenie

³ Najviac čuch – priemerne 5 %, potom chuť – priemerne 2 % z chemického komunikačného kanála a najmenej mimozmyslový komunikačný kanál – 1 %, reprezentovaný v jazykovom systéme slovenčiny najmä frazémou *šiesty zmysel*.

biologickej determinácie komunikácie na obrázku č. 1, z ktorého sa dá vyčítať, že človek komunikuje všetkými komunikačnými kanálmi ešte pred vznikom komunikácie prostredníctvom znakového systému (prvé slovo) v ontogenéze ľudskej reči⁴, čo je približne na konci prvého roku života jedinca. Analogicky sa to dá predpokladať i v ľudskej fylogenéze. Nástupom jazyka sa však kvalita poznávania zásadne mení. Zvukový komunikačný kanál je tu využitý na celkom inej úrovni, ako je to pri komunikácii neartikulovanými zvukmi či zvukmi napríklad prostredníctvom hudby ako komunikačného prostriedku.

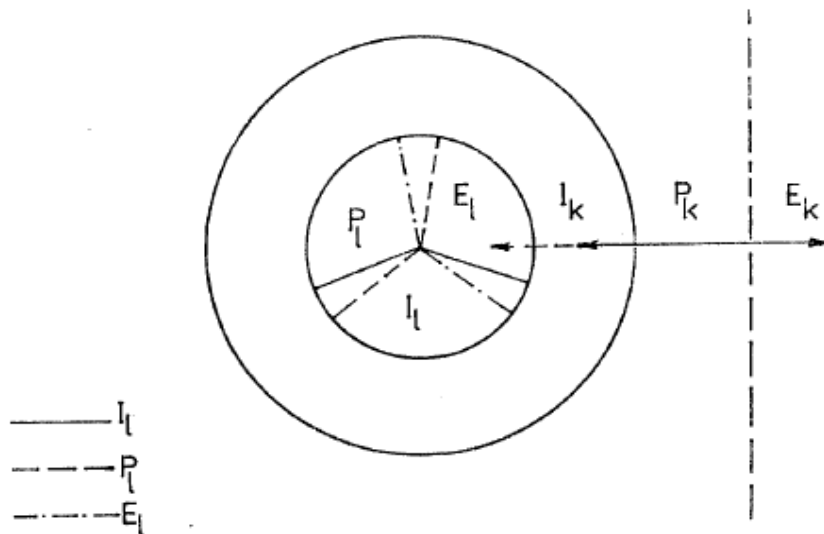

Obrázok 1. Krivka postupného osvojovania si komunikačných kanálov v procese vývinu jedinca a partnerských vzťahov (prvá štvorcípa hviezda symbolizuje počatie jedinca, stúpajúca krivka jeho komunikačný vývoj až do optimálneho sebaujadrenia, klesajúca krivka komunikačnú postupnosť vo vývine partnerského vzťahu až po počatie nového jedinca)

Zvuk ako materiálna podstata prirodzeného ľudského komunikačného kódu je prírodným javom, ktorý prirodzene musí podliehať fyzikálnym zákonitostiam bez ohľadu na vedomie či vôľu používateľa tohto komunikačného kódu. Prostredníctvom zvuku sa do jazykového systému dostali systematické zákonitosti fungujúce v prírode, preto je zvuk najlepším artefaktom, na ktorom možno dokumentovať, do akej miery sa dá jazyk vnímať ako prirodzená štruktúra. V makrosystéme ľudskej komunikácie možno zvuk vnímať jednak ako materiálny nosič nemateriálnych obsahov ľudskej reči, teda intralingválny jav (v slovenčine je to systém segmentov s ich relevantnými fyzikálnymi vlastnosťami, jedného suprasegmentu so sémanticky dištinktívnou funkciou a niekoľko fonologicky viazaných suprasegmentov

⁴ Ba dokonca nimi komunikuje (okrem zraku) aj v prenatalnom období vývinu.

s gramatizujúcou funkciou). Zároveň však univerzálnejší druh zvuku funguje aj ako jav paralingválny (všetky štylisticky využívané suprasegmenty) a v neposlednom, či vývinovo skôr v prvom rade i ako jav extralingválny, ale stále intrakomunikačný (spev a hudba)⁵. Paralelný hluk sťažujúci ľudskú komunikáciu ako súčasť frekvenčného spektra, ktorý ľudské ucho ešte dokáže vnímať, je tiež ešte podľa všetkého parakomunikačným prostriedkom ovplyvňujúcim komunikáciu, hoci negatívne. Za extrakomunikačný jav, ako prirodzenú súčasť fungovania sveta, považujeme napríklad ultrazvuk či infrazvuk, ktoré sa už ľudským uchom nedajú rozlíšiť a prirodzenej ľudskej komunikácie sa tak pôvodne vôbec nezúčastňovali⁶. Zúčastňujú sa však iného typu komunikácie, na ktorej je založené ľudské poznávanie, lebo napríklad ultrazvukovým vyšetrením získava vedec či lekár najprv dôležité pragmatické informácie, ktoré zároveň rozširujú jeho teoretické vedomosti, a on ich môže či musí aj prostredníctvom živého jazyka komunikovať ďalej. Dá sa teda konštatovať, že vedeckým poznaním sa dostal ultrazvuk do ľudského komunikačného systému (prešiel z extrakomunikačného do parakomunikačného aj intrakomunikačného priestoru človeka už ako objekt komunikácie), hoci jazykový systém svojou zvukovou podstatou vôbec nezasahuje.

Obrázok 2. Vzťah intralingválnych (I_l), paralingválnych (P_l), extralingválnych (E_l), intrakomunikačných (I_k), parakomunikačných (P_k) a extrakomunikačných (E_k) prostriedkov

(zdroj: Sabol, J., 1989, s. 58)

⁵ Sabol, 2017, s. 20.

⁶ Sabol, 1989, na s. 57 k extralingválnym javom zaraďuje i „ďalšie fonické prostriedky súvisiace s moduláciou hlasu expedienta, ktoré nie sú viazané ani fonematicky, ani intonačne – špecifické zložky timbru, pazvuky, výslovnostné deformácie atď.“ My sa nazdávame, že tu uvedené zvukové javy patria síce do extralingválnej zložky, ale stále ešte do parakomunikačnej (obr. č. 2).

Dalo by sa povedať, že hoci je prirodzený jazykový systém založený na zvuku, z materiálnych možností zvuku v prírode využíva len veľmi malé percento. Obmedzenia sú dané nielen fyziológiou človeka, frekvenčnou vnímavosťou ľudského ucha (20 Hz – 20 kHz), ale aj pomerne úzkym výberom konkrétneho počtu konkrétnych zvukov (tónov a šumov), ktoré je možné stotožniť s počtom foném každého konkrétneho prirodzeného jazyka a ich využívaných dištingtívnych príznakov, ako sme už uviedli. Medzi zvukmi segmentálneho a suprasegmentálneho subsystému existuje prieniková množina, cez ktorú suprasegmentálne (zvukové) prostriedky, založené na univerzálnejšom type zvuku ako využíva segmentálny podsystém jazyka, vstupujú do nižších zvukových štruktúr (v slovenčine je to kvantita). K paralingválnym zvukovým prostriedkom sa v komunikácii pridávajú aj prostriedky založené na komunikačných subsystémoch iných kvalít (vizuálnom, taktilnom, čuchovom atď., ktorých časť sa inak bežne nazýva aj rečou tela). Zdá sa, že princíp prechodnej množiny patrí k tým univerzálnejším v (možno nielen) zvukovom systéme jazyka⁷. Veľmi dobre to vidieť aj v grafickom spracovaní komunikačných zložiek u J. Sabola (tu obr. č. 2).

3 Slovo ako kľúč jazykového a komunikačného systému

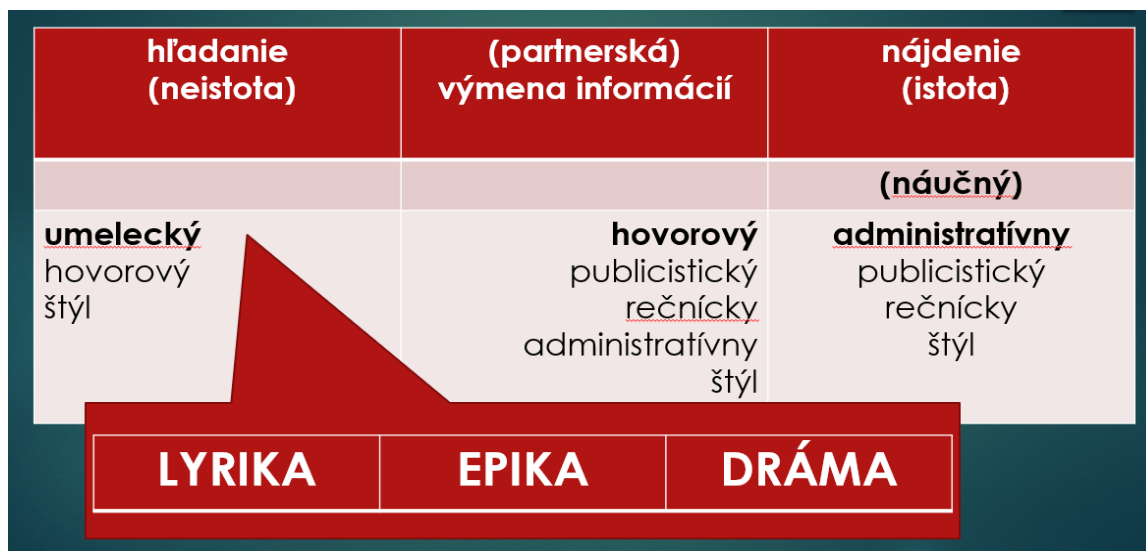
Už pri rozlišovaní typov myslenia v úvode sme sa nie celkom zámerne dotkli problematiky potenciálnej hranice medzi jazykovým a komunikačným systémom, ak vôbec o čomsi takom možno uvažovať. Slovo je v každom prípade kľúčové, keďže sa v ňom spájajú obe zložky znaku – obsahová a formálna. O formálnej zložke sme tu už v súvislosti so zvukom povedali podstatné veci. Keď sme raz pri objasňovaní vzťahov v rámci jednotlivých jazykových rovín študentom prirovnali slovo či lexikálny systém k ľudskému telu a nižšie štruktúry v rámci morfológie k vnútorným orgánom v ľudskom tele, aby sme zvukovú rovinu, ktorá je zo všetkých najabstraktnejšia (pre lepšie pochopenie) mohli pripodobniť bunkovej štruktúre ľudského organizmu, ukázalo sa nám, že slovo ako znak drží jazykový systém pohromade naozaj ako koža ľudské telo. Všetko, čo je pod jej povrchom, tvorí jazykový systém. Lexikálny subsystém by mohol byť prirovnaný k pohybovému ústrojenstvu, ktoré je človek schopný vedome ovládať. Jeho kostrou by bol systém fungovania slovnej zásoby, svalstvom slovná zásoba. K vnútorným orgánom, ktoré človek nevie vedome ovládať⁸, by sa mohol

⁷ Vo fonologickej štruktúre slovenčiny sa to dá potvrdiť napríklad aj prienikovou množinou vlastností difúznosti medzi vokalicným a konsonantickým subsystémom, vďaka ktorému sa môžu oba subsystémy vyvíjať ako celok.

⁸ Argument, že človek vie tieto orgány sprostredkované cez životný štýl čiastočne ovplyvniť, je síce pravdivý, ale je len záležitosťou všeobecného ľudského poznania posledných desaťročí, maximálne storočí. Inak to historicky bola len výsada osvietených, neskôr lekárov. Choroba je totiž prirodzeným komunikačným prostriedkom ľudského tela upozorňujúcimi na chyby v „životnom štýle“ (v odvracaní sa človeka od prírody).

prírovnat' morfológický subsystem jazyka. To, čo rovnako ako v ľudskom tele funguje v jazyku bez vedomého ľudského zásahu a je veľmi úzko prepojené so zvukom ako materiálnym nosičom, ktorý je jednoznačným štruktúrnym spojivom medzi jazykom a prírodnými štruktúrami, by sa dalo označiť za princíp/princípy jazykového systému. O štruktúrach fungujúcich vo vyšších rovinách sa už dosť zodpovedne nedá povedať, že boli prevzaté cez prirodzené štruktúry zvuku. Máme na mysli napríklad v morfológii využívané tzv. odrazové kategórie (priestor, čas, prirodzený rod)⁹, ktoré si jazykový systém prispôbil (postupne prispôboval) vlastným potrebám. Pri súčasnom stupni ľudského poznania nie je ľahké pripustiť, že by sa všetky podobné kategórie dostali do systému „zdola“ tak ako fonologické štruktúry – bez vedomia človeka. Tendencie nášho uvažovania by však podporovala aj istá fraktálovitosť jazykových a komunikačných štruktúr, ktorá je známa z iných prirodzených prírodných systémov. V jazykovom systéme sa ako fraktál môže javiť napríklad frazeologický subsystem v rámci lexikálnej roviny jazyka, ktorý by sám osebe mohol tvoriť prienikovú množinu medzi jazykom a literatúrou (ako autonómnym jazykovospoločenským systémom). Rovnaké vyznenie má aj analógia medzi literárnymi druhmi a jazykovými štýlmi uplatnená pri komunikačnom pohľade na jazykový štýl (Sedláková, 2017), ktorý tu predstavíme obrázkom č. 3. Sú na ňom znázornené súvislosti medzi jednotlivými literárnymi druhmi a skupinami funkčných štýlov na základe predpokladaného komunikačného zámeru autora oscilujúce medzi pólmi (prostredníctvom komunikátu) zdieľaného pocitu neistoty na jednej strane a istoty na strane druhej.

⁹ Samotný termín, jeho etymológia, odhaľuje názor, že sa tieto kategórie do jazyka dostali prostredníctvom odrazu reality v ľudskej myslí.

Obrázok 3. Pohľad na štýl podľa komunikačného zámeru autora – analógia a literárnymi druhmi¹⁰

Prostredníctvom fraktálu sa vráťme k tzv. odrazovým kategóriám, ktoré nachádzame vo fyzikálnom svete, ako sa priamo odrážajú i v komunikačných subsystémoch. Najviac sa o nich hovorí v súvislosti s morfológiou, kde sa na štruktúre subsystému zúčastňujú dosť zásadne. Ale nie je to jediné miesto, kde sa v jazykovom systéme dajú nájsť. My sme ich našli aj v časti štylistiky. Na obrázku č. 4 ponúkame grafické stvárnenie analógie slohových postupov, ktorú sme uplatnili pri výklade didaktiky slohu, keď sme prirovnali informačný slohový postup k izolovaným či nezáväzne spojeným jednotlivým bodom v priestore, rozprávací slohový postup ako informačné body pospájané na časovej priamke (v jednorozmernom priestore), opisný slohový postup ako pospájané informačné body na dvojrozmernej ploche, pričom je zvolený smer/viacere smery určujúcim faktorom spojitosti, a napokon výkladový slohový postup ako usúvzťažnené a adekvátne vybrané a pospájané body v trojrozmernom priestore. Stôp či odtlačkov prirodzených či prírodných štruktúr nachádzame v jazyku dosť, ale rozhodnúť, či sa do systému dostali prirodzene s materiálnym nosičom, či následne cez ľudské poznanie, nie je ľahké.

¹⁰ Tučným písmom zvýraznené štýly považujeme za základné. Administratívny, ktorý inicioval vznik písma vývinovo kladieme pred náučný. Nazdávame sa totiž, že písmo (a možnosť zaznamenávania nielen faktov, ale aj myšlienok) malo výrazný podiel na vzniku vedy a prirodzene i náučného štýlu.

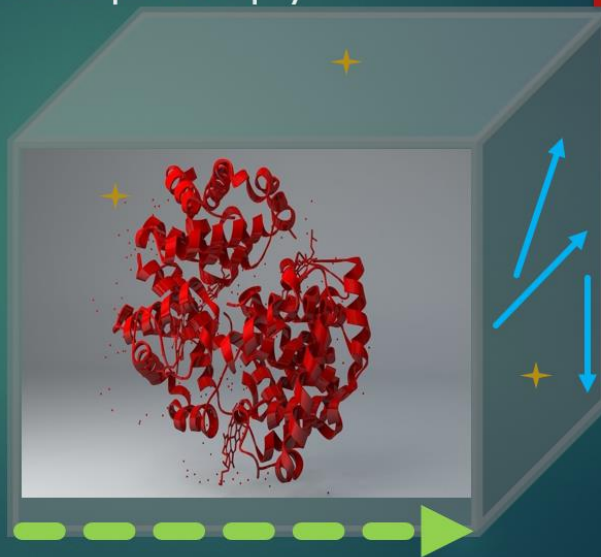
Štylistika – slohové postupy

Informačný – izolované či nezáväzne pospájané body v priestore

Rozprávací – pospájané informačné body na (časovej priamke)

Opisný – pospájané body na dvojrozmernej ploche (smer je určujúci)

Výkladový – usúvsfažené a adekvátne pospájané body v priestore

Obrázok 4. Štruktúrny pohľad na slohové postupy¹¹
(usporiadanie slohových postupov odráža aj ich vývinové vzťahy)

Dôležité je pre nás poznanie, že slovo ako znak a jazyková rovina, ktorá s ním pracuje, netvorí žiadnu striktnú hranicu, ale opäť akúsi prienikovú množinu medzi jazykovým a komunikačným systémom, ktoré sú natoľko zrastené, že v každej jazykovej rovine nájdeme prvky smerujúce priamo ku komunikácii. Vo zvukovej rovine sú to napríklad suprasegmenty, prostredníctvom ktorých svoje komunikáty štylizujeme, v morfologickej rovine sú to iste citoslovčia alebo častice. V morfologickom subsysteme pádov sa takým javí vokatív, ktorého zánik sa priamo viaže na istý typ zvukovej štruktúry jazykov.

Aj keď bolo pôvodne pomerne lákavé využiť kompletne ľudské telo a jeho súčasti na analogické vysvetlenie vzťahov všetkých rovín jazyka, po stotožnení slova (synekdochicky lexikálnej roviny) a následne i nižších jazykových rovín s ľudským telom sa ukazuje, že nielen štylistika, ale aj syntax sú viac prejavom komunikačným (človek v interakcii so svetom; expedient s percipientom) ako jazykovým. V tradičnom ponímaní sa morfológia spája so syntaxou do gramatiky, podľa našich úvah by bolo možné morfológiu vidieť ako gramatiku v jazykovom systéme a syntax ako gramatiku v komunikačnom systéme.

¹¹ Obrázok je kópiou jednej stránky prednáškovej prezentácie, ospravedlňujeme sa za jeho provizórnosť.

4 Záver

Keďže prirodzený jazyk vznikol ako prostriedok ľudskej komunikácie, jazyk a komunikáciu je prakticky nemožné od seba oddeliť. Že to takto „vníma“ i samotný jazykový systém cez svojich používateľov, potvrdzuje termín *reč tela*, ktorý tu asi analyzovať netreba. Každá jazyková rovina v sebe nesie čosi, čo možno nazvať systémovo jazykovým, a čosi, čo je v menšej či väčšej miere odkazom na komunikáciu. Zjednodušene by sa dalo povedať, že čím nižšia jazyková rovina (zvukovou počnúc), tým väčšie je zastúpenie jazykovosystémové, a čím vyššia je jazyková rovina (štylistickou končiac), tým väčšie je zastúpenie komunikačnosystémových prvkov. V štylistickej rovine by sa na základe vyššie povedaného dalo konštatovať, že problematika slohových postupov patrí viac do jazykovoštruktúrnej časti a problematika funkčných štýlov by reprezentovala komunikačnoštruktúrnú časť subsystému. Centrálna lexikálna rovina by tvorila prechod medzi viac systémovojazykovou zložkou (zvuková a morfológická rovina) a viac systémovokomunikačnou zložkou (syntaktická a štýlová rovina). Morfológia by sa tak dala vnímať ako gramatika (viac) jazykovej zložky, syntax ako gramatika (viac) komunikačnej zložky. Ak by sme použili analógiu s ľudským telom, ktoré by reprezentovalo jazykový systém, jeho základ by tvorila lexikálna rovina (kostra a svalstvo) a zvuková rovina by predstavovala bunkovú štruktúru tela jazyka. Všetky/niektoré vnútorné systémy a ich orgány by mohli reprezentovať morfológickú rovinu jazyka (napr.: srdce a obehový systém – systém podstatných mien, pľúca a dýchací systém – systém prídavných mien, tráviaci systém – slovesá a pod.). Prirodzene sa tu núka otázka, ako by bolo v našej analógii obrazne naložené s mozgom. Keďže nad každým systémom stoja jeho princípy, na ktorých je založený, naša odpoveď, ktorá by sa dala dosť dobre využiť aj pri ďalších analógiách biologických telesných subsystémov s hlavným orgánom a bez neho (tak, ako sme to naznačili v texte v predchádzajúcej zátvorke), by znela, že mozog by reprezentoval základné systémové princípy jazyka, podobne i hlavné orgány subsystémov by reprezentovali zásadné systémové princípy subsystémov¹². Koža, obalujúca celé telo, by ako najväčší ľudský zmyslový orgán symbolicky ohraničovala aj telo jazyka, ktoré je primárne postavené na komunikácii a bez nej by nebolo vzniklo. Zdá sa nám, že oddelovanie jazykového a komunikačného systému je len experimentálnou laboratórnou technikou jazykovedy v istom svojom vývinovom štádiu. Lepšie by asi bolo hovoriť o znakovom komunikačnom systéme na báze zvuku, ktorým je človek pevne a bezpečne prepojený s prírodnými štruktúrami sveta. Komunikačný subsystém by tak predstavoval prienikovú

¹² Konkrétosti ešte nemáme dostatočne premyslené na publikovanie.

množinu medzi jazykovými a spoločenskými štruktúrami, ktoré tiež majú svoj predobraz v štruktúrach prírodných.

LITERATÚRA

BOROŠ, J. – ONDRIŠKOVÁ, E. – ŽIVČÁKOVÁ, E.: Psychológia. Bratislava: IRIS 1999. 268 s.

SABOL, Ján: Reč a Hudba. In: Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika. [online]. Košice, Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta 2017, s. 13 – 22. Dostupné z WWW: <https://unibook.upjs.sk/sk/slovakistika/795-cesty-k-textu-inspiracie-frantiska-mika>

SABOL, Ján: Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1989. 128 s.

SEDLÁKOVÁ, Marianna: Svedectvo frazeológie o univerzálnom poznávaní sveta zmyslami. In.: STUDIA ACADEMICA SLOVACA 38. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: STIMUL 2009, s. 297 – 306.

SEDLÁKOVÁ, Marianna – BÓNOVÁ, Iveta: Univerzálne princípy porovnávania frazém (nielen) v slovanských jazykoch. In: Parémie národu slovanských VII. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostrave, Filozofická fakulta 2014, s. 215 – 223.

SEDLÁKOVÁ, Marianna: Komunikačný pohľad na jazykový štýl (Od epiky k lyrike i k dráme). In: Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika. [online]. Košice, Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta 2017, s. 23 – 42. Dostupné z WWW: <https://unibook.upjs.sk/sk/slovakistika/795-cesty-k-textu-inspiracie-frantiska-mika>

**České překladové ekvivalenty běloruských výrazů typu *blizka ad* (+ Gen)
používaných v předložkové funkci
(na materiálu bělorusko-české části korpusu InterCorp)¹**

Aksana Schillová

Ústav pro jazyk český, Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha, Česká republika
a.schillova@gmail.com

1 Úvod

Tato dílčí studie je součástí disertační práce autorky, která je věnována výrazům předložkové povahy adverbialního původu vyjadřujícím místní význam, a to v češtině, slovenštině, ruštině a běloruštině (viz související publikace Schillová, 2021; Schillová, 2022). Jedním z výzkumných úkolů dané práce je stanovit co nejplnější repertoár těchto jednotek ve zkoumaných jazycích.

Východiskem a hlavní inspirací výzkumu jsou slovníky předložek a sekundárních výrazů s obdobnou funkcí, které byly vydány během posledních desetiletí pro řadu slovanských jazyků, a sice pro běloruštinu (Šuba, 1993; Kanjuškevič, 2008), ukrajinštinu (Zagnitko et al., 2007), ruštinu (Vsevolodová et al., 2018), polštinu (Lachur, 2019). V těchto lexikografických dílech jsou zachyceny a popsány stovky a dokonce i tisíce výrazů, které podle autorů mohou zastupovat v příslušných jazycích funkci obdobnou funkci jednoslovné primární předložky.

Vzhledem k tomu, že systém českých (ani slovenských) předložek a výrazů předložkové povahy zatím nebyl podroben samostatnému lexikografickému zpracování a stanovení hranic tohoto systému je stále aktuální výzvou pro českou (a slovenskou)² jazykovědu, jeví se bádání v této oblasti jako důležité a přínosné.

Základní hypotézou této dílčí studie je předpoklad, že výrazy, které jsou lingvisticky popsány jako vyskytující se ve funkci předložky v rámci jednoho jazyka, budou přeloženy do jiného jazyka pomocí výrazů se stejnou funkcí. Jak uvádí Libuše Kroupová, „i srovnání s cizími

¹ Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

² Srov.: „Úloha identifikovať novšiu vrstvu sekundárnych predložiek v čo najkomplexnejšej podobe a zaznamenať ju pred slovenskou jazykovedou ešte len stojí“ (Ološtiak – Vojteková, 2015, s. 706).

jazyky lze hodnotit jako [...] kritérium pro prepozicionalizaci výrazů“ (Kroupová, 1985, s. 36).

Cílem studie je z paralelního korpusu extrahovat (směr překladu: zdrojový jazyk → cílový jazyk) a analyzovat překladové ekvivalenty výrazů určitého strukturního a významového typu, které jsou zaznamenány v cizojazyčné lexikografii jako výrazy s předložkovou funkcí. V dané studii se jedná o výběr výrazů se strukturou ADVERBIUM – PREPOZICE a místním významem z výše citovaného výkladového slovníku běloruských předložek Pavla Šuby (1993) a analýzu jejich českých překladových ekvivalentů extrahovaných z bělorusko-české části paralelního korpusu InterCorp (Rosen et al., 2020).³

2 Data

Jako datový základ studie slouží, za prvé, Rejstřík běloruských „adverbiálně-prepozicionálních konstrukcí, které plní úlohu předložek“ ze slovníku běloruských předložek Pavla Šuby (Šuba, 1993, s. 165n.), z kterého bylo manuálně excerpováno 94 výrazů s místním významem; za druhé, bělorusko-česká složka paralelního korpusu InterCorp v13 omezená na originální běloruské texty a jejich překlady do češtiny. Takto zúžený výběr činí 14 beletrických textů od 8 běloruských autorů a jejich překlady do češtiny od 4 překladatelů, celkem 1 300 437 pozic v části běloruských originálů a 1 296 816 pozic v části českých překladů.

Podle metadat tohoto paralelního korpusu, byly všechny originály napsány, příp. poprvé vydány v období mezi 60. až 80. lety minulého století a stejnou dobou byly vydány jejich překlady do češtiny. Jedná se tedy o vzorek jazyka předlistopadové umělecké prózy, jak na straně originálů, tak na straně překladů. I když je to „starší“ vzorek, srovnatelnost dat je jeho výhodou. Slovník (Šuba, 1993), z kterého jsou čerpána výchozí data, rovněž vznikl ve stejném časovém období.

3 Metodologie

V této studii je použit následující postup práce s paralelním korpusem:

³ Dle předpokladu by obdobná sonda mohla být provedena za použití jiného slovníku jiného jazyka a/nebo jiného paralelního korpusu jiného jazykového páru a mohla by být zaměřena na překladové ekvivalenty předložkových výrazů jiného strukturního a/nebo významového typu. Důležitou podmínkou je přímý překlad textů v paralelním korpuse, které se používají jako zdroj dat, a to bezprostředně ze zdrojového jazyka do cílového jazyka, aby získaná data prezentovala platné strategie překladu zkoumaných výrazů z jednoho jazyka do druhého, tedy aby nebyla zkreslena překlady z jiných jazyků do tzv. pivotního jazyka tohoto korpusu (např. v projektu InterCorp je jazykem pivotem čeština), nebo texty prezentujícími opačný směr překladu (např. v případě této studie texty přeložené z češtiny do běloruštiny).

- 1) k vyhledávání v rozhraní Českého národního korpusu Kontext (viz <https://www.korpus.cz/>) je jako první korpus vybrán InterCorp v13 – Belarusian a k němu je jako zarovnaný korpus přidán InterCorp v13 – Czech;
- 2) hledání je omezeno na původní běloruské texty (text.scrLang: be);
- 3) pomocí jednoduchého dotazu jsou v běloruském subkorpusu vyhledány výrazy typu ADVERBIUM – PREPOZICE s místním významem předběžně excerpované z Rejstříku těchto výrazů, který je předložen ve slovníku (Šuba, 1993);
- 4) ze zarovnané české části konkordance jsou manuálně vybrány a následně analyzovány ekvivalentní výrazy, které dle předpokladů plní předložkovou funkci v českém textu, stejně jako jejich protějšky v běloruském.

Na obrázku 1. je pro ilustraci uvedena horní část konkordance vygenerované na dotaz: *блізка ад*.

Výskytů: 14 i.p.m.: Spočítat (f) vztaženo k podmnožině určené vybranými typy textů ARF: 3,56 Výsledek je setříděn		1 / 1	
Vyběr řádků: základní ▾			
	InterCorp v13 - Belarusian		InterCorp v13 - Czech
1	Bryl-Ptaci_a_hnizda Яны поўзаюць зусім блізка ад ног , ледзь не ў самыя пальчыкі торкаюць ...	Bryl-Ptaci_a_hnizda	Prohánějí se těsně kolem nohou , div se nedotýkají lýtek ...
2	Bykau-Vlci_smecka Грыбаед дагнаў Леўчука і трымаўся блізка ад яго , насцярожана азіраючыся па баках і назад .	Bykau-Vlci_smecka	Křovi nebylo husté , střídalo se s březovým hájem a mladými smrčky , místa , kde byl porost hustší , Levčuk raději obešel .
3	Bykau-Vlci_smecka І так блізка ад берага!	Bykau-Vlci_smecka	A tak blízko břehu !
4	Bykau-Znamen_i_zla Кідаць было нязручна , высока , яміны сталі даволі ўжо глыбокія , блізка ад дарогі жвір выбралі і капалі ўсё далей .	Bykau-Znamen_i_zla	Nebylo to snadné , muselo se házet vysoko , jáma už byla dost hluboká , poblíž cesty všechen písek vybrali a kopali pořád dál .
5	Bykau-Znamen_i_zla Каторы ўжо раз за апошнія тыдні Пятрок пабедаваў ад думкі , што ў такім няздатным месцы паставілі некалі хутар – так блізка ад дарогі .	Bykau-Znamen_i_zla	V posledních dnech Petrok už několikrát zažehral na to , že usedlost stojí na tak nešikovném místě tak blízko u silnice .
6	Karatkevic-Evangelium І тады ў яго спыталі , як гэта ён не баяўся так блізка ад д'яблавага месца спаць .	Karatkevic-Evangelium	A když pak byl dotazován , jak to , že se nebal tak blízko u ďáblova místa spát , odpověděl jim řka , že žádných ďáblů na světě se nebojí a že by rád nějakou takovou nestvůru na vlastní oči uzel , ba dokonce že by se s ní třeba na jedné peci vspal , ježto proň jest to malíčkost

Obrázek 1. Horní část konkordance získané na dotaz: *блізка ад*

4 Výsledky

Nehledě na malý objem bělorusko-českého korpusu nabízeného v rámci InterCorp (cca. 1 milion slov), byl během sondy získán bohatý a inspirativní materiál, který je shrnut v tabulce 1.

Se zřetelem na objem disponovaného korpusu je pochopitelné, že z 94 výrazů uvedených v Rejstříku Pavla Šuby (Šuba, 1993, s. 165n.) byla nalezena jen jejich část, a to 24 výrazů, jejichž většina vyjadřuje blízkost/vzdálenost objektů nebo osob v prostoru. Jsou to výrazy: *блізка ад*, *бліжэй ад*, *блізка да*, *бліжэй да*, *блізка ля*, *воддаль ад*, *высока над*, *высока ў*,

*далёка ад, dalej ad, далёка да, далёка за, далёка на, збоку ад, наводдалек ад, наводдаль ад, наводишыбе ад, недалёка ад, непадалёк ад, непадалёку ад, нізка над, побач з, побач ля, поруч з.*⁴

Na straně českých překladů se objevilo 5 strukturních typů výrazů, které jsou použity jako překladové ekvivalenty výše uvedených běloruských spojení. Jsou to následující typy:

- 1) primární prepozice;
- 2) sekundární prepozice adverbialního původu;
- 3) dvouslovné výrazy se strukturou ADVERBIUM – PREPOZICE;
- 4) dvouslovné výrazy se strukturou SUBSTANTIVUM – PREPOZICE nebo PREPOZICE – SUBSTANTIVUM;
- 5) specifikované víceslovné výrazy s různorodou strukturou.

V tabulce 1. jsou uvedeny příklady českých překladových ekvivalentů a zdrojových výrazů v běloruštině, které byly extrahovány z bělorusko-české části korpusu InterCorp. Data z paralelního korpusu ukazují, že se často různé běloruské výrazy (většinou synonymické) překládají do češtiny pomocí stejného ekvivalentu. Z tohoto důvodu jsou české překladové ekvivalenty v tabulce 1. uvedeny ve druhém sloupci a zdrojové běloruské výrazy až ve sloupci následujícím.

Typ		Překladové ekvivalenty	Zdrojové výrazy
1	Primární prepozice	<i>před + Instr</i>	<i>бліжэй да + Gen, недалёка ад + Gen, непадалёку ад + Gen</i>
		<i>u + Gen</i>	<i>збоку ад + Gen, бліжэй да + Gen</i>
2	Sekundární prepozice vzniklé z adverbií	<i>poblíž + Gen</i>	<i>блізка ад + Gen, бліжэй ад + Gen, бліжэй да + Gen, недалёка ад + Gen, непадалёку ад + Gen</i>
		<i>blízko + Gen</i>	<i>блізка ля + Gen, недалёка ад + Gen, непадалёк ад + Gen</i>
		<i>opodál + Gen</i>	<i>воддаль ад + Gen, непадалёку ад + Gen</i>
		<i>vedle + Gen</i>	<i>збоку ад + Gen, побач з + Instr, побач ля + Gen, поруч з + Instr</i>

⁴ Je pozoruhodné, že se zrovna tato významová skupina zkoumaných výrazů objevila v milionovém korpusu, na rozdíl od ostatních skupin, například, té, co vyjadřuje směr pohybu (*налева ад, направа ад, уніз ад, увысь ад, наўскасяк ад* aj.). Avšak k ověření vyšší frekvence těchto výrazů oproti ostatním a rovněž jejich stylistických preferencí je potřeba větší množství a variabilita dat, například, na úrovni jednojazyčného reprezentativního korpusu.

		<i>nedaleko</i> + Gen	<i>недалёка ад</i> + Gen, <i>непадалёк ад</i> + Gen, <i>побач з</i> + Instr
		<i>kolem</i> + Gen	<i>непадалёк ад</i> + Gen, <i>побач з</i> + Instr
3	Dvouslovné výrazy se strukturou ADV – PREP	<i>daleko od</i> + Gen	<i>далёка ад</i> + Gen, <i>далей ад</i> + Gen, <i>далёка да</i> + Gen, <i>далёка за</i> + Instr
		<i>dál od</i> + Gen	<i>далей ад</i> + Gen, <i>воддаль ад</i> + Gen
		<i>hned vedle</i> + Gen	<i>поруч з</i> + Instr, <i>побач з</i> + Instr, <i>бліжэй да</i> + Gen
		<i>blízko u</i> + Gen	<i>блізка ад</i> + Gen
		<i>blíž k(e)</i> + Dat	<i>бліжэй да</i> + Gen
		<i>vysoko nad</i> + Instr	<i>высока над</i> + Instr
		<i>stranou od</i> + Gen	<i>наводдаль ад</i> + Gen
		<i>nedaleko od</i> + Gen	<i>недалёка ад</i> + Gen, <i>непадалёку ад</i> + Gen
		<i>nizoučko nad</i> + Instr	<i>нізка над</i> + Instr
4	Dvouslovné výrazy se strukturou SUB – PREP ev. PREP – SUB	<i>kousek od</i> + Gen	<i>блізка ад</i> + Gen, <i>далей ад</i> + Gen, <i>наводдалек ад</i> + Gen, <i>недалёка ад</i> + Gen, <i>непадалёк ад</i> + Gen
		<i>kus od</i> + Gen	<i>наводдалек ад</i> + Gen
		<i>kousek před</i> + Instr	<i>недалёка ад</i> + Gen
		<i>v blízkosti</i> + Gen	<i>блізка ад</i> + Gen
		<i>směrem k</i> + Dat	<i>бліжэй да</i> + Gen
5	Specifikované víceslovné výrazy s různorodou strukturou	<i>o něco blíž k(e)</i> + Dat	<i>бліжэй да</i> + Gen
		<i>až těsně před</i> + Acc	<i>блізка да</i> + Gen
		<i>pěkně kousek od</i> + Gen	<i>воддаль ад</i> + Gen
		<i>hodně daleko od</i> + Gen	<i>далёка ад</i> + Gen
		<i>kdovíjak daleko od</i> + Gen	<i>далёка ад</i> + Gen
		<i>trošku dál od</i> + Gen, <i>kousek dál od</i> + Gen, <i>hezký kus od</i> + Gen, <i>co nejdál od</i> + Gen, <i>co nejdál z</i> + Gen	<i>далей ад</i> + Gen

Tabulka 1. Strukturální typy českých překladových ekvivalentů běloruských výrazů typu *блізка ад* + Gen (na základě InterCorp)

5 Závěr

Sonda do paralelního korpusu ukazuje, že běloruská spojení adverbii a prepozic s místním významem používaná v předložkové funkci mohou být do češtiny přeložena prostřednictvím řady jazykových prostředků s různou strukturou, a to od morfologických primárních a sekundárních prepozic po víceslovné výrazy složené z primárních prepozic a slov jiných slovních druhů, které se svojí funkcí blíží k funkcím morfologických předložek. Výchozí hypotéza studie naznačená v úvodu tohoto příspěvku se tedy potvrdila.

Mimo to, formální pestrost českých ekvivalentů potvrzuje platnost funkčního kritéria identifikace prepozic, eventuálně výrazů s předložkovou funkcí (viz, např., Jelínek, 1964, s. 121; Klégr, 2002, s. 45, 54). Jestliže jsou na straně běloruských originálů předložkové výrazy typu ADVERBIUM – PREPOZICE a na straně překladů do češtiny jsou ekvivalentní výrazy 5 strukturních typů, včetně primárních a sekundárních jednoslovných prepozic (viz Tabulka 1.), lze udělat závěr, že prepozice slouží jako funkční prvek klauze, který může být vyjádřen řadou jednoslovných a víceslovných forem.

Při konfrontačním výzkumu předložkových výrazů dvou (nebo více) jazyků, jehož výchozím bodem je význam (v daném případě – místní význam), není tedy možné omezit se pouze na jeden typ formálního vyjadřování (v daném případě – výrazy se strukturou ADVERBIUM – PREPOZICE). České překladové ekvivalenty ostatních strukturních typů místních běloruských prepozic a výrazů s obdobnou funkcí by mohly být předmětem dalšího bádání.

LITERATURA

- KANJUŠKEVIČ, Maryja: Belaruskija pryznazouniki i ich analahi. Hramatyka realnaha użyvannja. Materyjaly da slounika. Č. 1. Hrodna: HrDU 2008. 492 s.
[КАНЮШКЕВІЧ, Марыя: Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання: матэрыялы да слоўніка. Ч. 1. Гродна: ГрДУ 2008. 492 с.]
- KLÉGR, Aleš: English complex prepositions of the type in spite of and analogous sequences: a study & dictionary. Praha: Karolinum 2002. 226 s.
- KROUPOVÁ, Libuše: Sekundární předložky v současné spisovné češtině. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV 1985. 155 s.
- LACHUR, Czesław: Polskie przyimki wtórne i jednostki o funkcji przyimkowej w użyciu realnym. Materiały do słownika (w zestawieniu z językiem rosyjskim). Tom 1. Kępa 2019. 425 s.
- JELÍNEK, Milan: Výrazy předložkové povahy v dnešní spisovné češtině. In: Sborník prací FF brněnské university. Brno 1964, s. 117 – 130.
- OLOŠTIAK, Martin – VOJTEKOVÁ, Marta: Syntaktická. In: Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015, s. 705 – 724.
- SCHILLOVÁ, Aksana: On corpus-driven research of complex adverbial prepositions with spatial meaning in Czech. In: Journal of Linguistics, 2021, Vol. 72, No. 2, pp. 425 – 433.

Available online at WWW: <https://www.sciendo.com/article/10.2478/jazcas-2021-0039> [cit. 2022-03-01].

SCHILLOVÁ, Aksana: O metodách extrakce deadverbiálních kandidátů prepozicionalizace z korpusu (aplikace na Slovenském národním korpusu). In: VARIA XXX. Zborník príspevkov z XXX. kolokvia mladých jazykovedcov. (Bratislava 3. – 5. 11. 2021). Eds. K. Gajdošová – N. Kolenčíková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV 2022, s. 279 – 287.

ŠUBA, Pavel: Тлумачалны слонік беларускіх прыназоўнікаў. Мінск: Народная асвета 1993. 168 s.

[ШУБА, Павел: Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. Мінск: Народная асвета 1993. 168 с.]

VSEVOLODOVA, Maja – VINOGRADOVA, Jekaterina – ČAPLYGINA, Tatjana: Russkie predlogi i sredstva predložnogo tipa. Materialy k funkcionalno-grammatičeskomu opisaniju realnogo upotreblenija. Moskva: URSS 2018. 800 s.

[ВСЕВОЛОДОВА, Майя – ВИНОГРАДОВА, Екатерина – ЧАПЛЫГИНА, Татьяна: Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Москва: УРСС 2018. 800 с.]

ZAGNITKO, Anatolij – DANILJUK, Ilja – SYTAR, Hanna – ŠČUKINA, Inna: Slovník ukrajinských príjmenívkiv. Sučasna ukrajinska mova. Doneck: TOV VKF “BAO” 2007. 416 s.

[ЗАГНІТКО, Анатолій – ДАНИЛЮК, Ілля – СИТАР, Ганна – ЩУКІНА, Інна: Словник українських прийменників. Сучасна українська мова. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО» 2007. 416 с.]

ZDROJE

ROSEN, Alexandr – VAVŘÍN, Martin – ZASINA, Adrian Jan: Korpus InterCorp – běloruština, čeština, verze 13 z 1. 11. 2020. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK 2020. Dostupný z WWW: <https://kontext.korpus.cz/> [cit. 2022-03-01].

Устная речь русскоязычного населения Чехии: языковые явления, тенденции

Anastasija Šestakova

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha –
Filozofická fakulta, Západočeská univerzita, Plzeň
A.Shestakova@seznam.cz

1 Введение

Устная речь русскоязычного населения Чехии, использующего свой родной язык, так называемая Language 1, в повседневной жизни, — феномен, фактически не исследованный в лингвистике. Существуют минимально две причины недостатка научных работ. Первая связана со сложностями изучения устной речи как таковой:

- поиск респондентов, согласных с записью их речи на диктофон;
- затрудненная фиксация реальной непринужденной устной речи в связи с психоэмоциональным состоянием информантов (носителей языка), испытывающих дискомфорт во время записи их речи или старающихся говорить на максимально для них возможном литературном варианте родного языка;
- энергозатратность процесса исследования устной речи, включающего в себя поиск респондентов, запись их речи и расшифровку полученных аудиоматериалов.

Вторая причина заключается в приоритетности и большей распространенности исследований особенностей освоения чешского языка русскоязычными иностранцами и влияния их родного языка на этот процесс (аквизиции), нежели того, какие изменения претерпевает русский язык в условиях чешской среды (аттриции). Диспропорциональность в распределении интересов является результатом более явного прагматического значения работ о получении языковых компетенций в чешском языке носителями русского языка (напр., для разработки учебных материалов и методики преподавания чешского языка), тогда как актуальность изучения родного языка русскоязычных национальных меньшинств носит латентный характер.

2 История вопроса

Функционирование русского языка в условиях иноязычной среды неоднократно становилось предметом исследований лингвистов на протяжении второй пол. XX – нач. XXI в. Это, прежде всего, массив работ Е. А. Земской, посвященный различным аспектам языка русского зарубежья, главным образом, языка русских мигрантов в Италии, Германии, Франции, США и Финляндии. К ним относятся, напр., «Язык русского зарубежья: итоги и перспективы исследования» (2001), «Особенности русской речи эмигрантов четвертой волны» (2005). Речь носителей русского языка за рубежом исследовали и многие другие лингвисты (Голубева-Монаткина, Осипова, Полински, Башмакофф, Лейнонен).

Речи русскоязычных мигрантов в Чехии посвящено гораздо меньше работ. Среди них отметим статью Н. Райноховой „Фразеологический interlanguage русскоговорящих в Чехии“ (2007), работы А. Тимофеевой и А. Голубевой о заимствованиях чешского происхождения в онлайн-коммуникации русскоязычного населения Чехии (2014).

3 Методы сбора образцов устной речи

Языковой материал для анализа был получен в процессе интервьюирования респондентов русскоязычного происхождения, проживающих в г. Пльзень (Западная Чехия) и частично в Праге. Он состоит из 30 бесед, взятых в разное время в период с 2016 по 2022 гг., продолжительность каждой из которых составляет около получаса. Отбор информантов осуществлялся методом снежного кома среди друзей, знакомых и русскоязычной аудитории различных чешских сообществ в социальных сетях. Основным критерием отбора была длительность проживания в Чехии: не менее одного года. Именно по истечении такого периода русскоязычные иностранцы с гражданством Российской Федерации, Республики Беларусь и Украины (граждане этих государств были среди респондентов) минимально один раз обновили свои визовые документы, то есть подтвердили свой социальный статус и намерение остаться в Чехии на длительный срок¹.

Первоначально сбор материала осуществлялся в виде нестандартизированных интервью: респонденты свободно разговаривали, а интервьюер только координировал ход беседы. Впоследствии структура разговоров стала более четкой (полуструктурированной), но она не ограничивала свободу респондента в предмете

¹ Согласно данным Евростата, иммигрантами считаются лица, которые прожили (или собираются прожить) на территории новой страны не менее 12 месяцев.

беседы. Ниже представлена усредненная структура разговоров, показавшая себя состоятельной (в результате стремления охватить разнообразие общих тем, в которых могут появляться бегемизмы) при сборе образцов речи русскоязычных респондентов:

1. вначале интервьюер узнает объективные параметры, влияющие на процесс общения в иноязычной среде и развития речевых компетенций респондентов: актуальный возраст респондента и возраст переезда в Чехию;
2. далее респондент в свободной форме рассказывает о своем переезде в Чехию, что позволяет выявить его мотивы и цели, степень удовлетворенности жизни в чешской социальной и языковой среде;
3. если респондент прерывает рассказ, у интервьюера появляется пространство для дополнительных вопросов, их цель — спровоцировать использование бегемизмов. В ходе сбора материала эффективными показали себя вопросы: *Что вам (не) нравится в Чехии (в чехах)? Что вас удивляет? Какие ваши (не) любимые чешские блюда? Какие три реалии ассоциируются у вас с Чехией?* и др.

3.1 Характеристика русскоязычных респондентов

Материалом для анализа послужила речь 32 респондентов (в двух разговорах участвуют сразу по два информанта). Все они были дифференцированы по ряду экстралингвистических параметров (пол, страна происхождения, возраст приезда в Чехию, время пребывания в Чехии, трудовая или учебная деятельность в Чехии, степень контактов с русскоязычным населением, проживание с чехами на совместной территории). Среди них: 8 мужчин и 24 женщины; 9 граждан России, 7 — Украины, 4 — Белоруссии (по одному респонденту являются гражданами двух государств: Украины и России, а также России и Литвы соответственно); 15 чел. трудоустроены в Чехии, 3 предпринимателей, 6 домохозяек, 8 студентов.

С точки зрения продолжительности пребывания респондентов можно разделить на четыре группы: 1–5 лет — 9 чел.; 5–10 лет — 11 чел.; 10–20 лет — 10 чел.; больше 20 лет — 2 чел.

С точки зрения возраста приезда в Чехию респондентов также можно разделить на четыре группы: приехавшие в детском возрасте (10 лет — 1 чел.), приехавшие в среднем и позднем юношеском возрасте с 17 до 25 лет (17 чел.), что обусловлено целью приезда (получением первого или второго высшего образования), приехавшие

в молодом возрасте от 25 до 35 лет (9 чел.; в этих случаях целью эмиграции было найти новую работу или устроить личную жизнь); старше 55 лет — 5 чел.

3.2 Общая характеристика образцов устной речи

Несмотря на различные исходные экстралингвистические характеристики информантов, устная речь всех носителей содержит достаточное количество языковых единиц, оказавшихся под прямым или опосредованным влиянием чешского языка. Такие единицы, безусловно, чуждые русскому языку метрополии в различных его вариантах и стилях, называются богемизмами и представляют один из малоизученных аспектов функционирования русского языка за рубежом.

Даже относительно немногочисленное количество проанализированных образцов речи русскоязычного населения Чехии позволяет выявить минимально три ее пласта: 1) черты и языковые средства, присущие в т. ч. и языку метрополии; 2) языковые средства, присущие речи многих русскоязычным эмигрантам, оказавшимся в иноязычной среде; 3) языковые средства, появившиеся под влиянием чешского языка. Любопытно, что некоторые общие характеристики, обнаруженные Е. Земской при анализе языка и речевого поведения эмигрантов первой волны (Земская, 2001), живущих в Италии, Франции, Германии, США, можно отнести и к речи наших респондентов. Среди них: естественный темп речи; наличие пауз хезитации, самоперебивов (Земская, 1983, с. 67), частиц, слов-паразитов и др. типично разговорных черт в фонетике; разговорная и просторечная лексика, характерная для носителей русского языка в целом (*вот эти все, залагает компьютер, как бы*); инкрустации-заимствования (напр., названия ресторанов или учебных предметов: *«Млынска строуга», стоматологицка протетика*).

4 Богемизмы и подходы их классификации

В результате анализа богемизмов было определено несколько критериев их классификации.

4.1 Самой очевидной является тематическая классификация, в рамках которой было выделено несколько сфер употребления богемизмов:

- 1) образование; названия учебных заведений, факультетов и специальностей: *высокошкола умнелецка прумыслова, устáв и умнелецкий дизайн, у́став языковэ а одборнэ пришипавы, на лекаршской факул(ь)те, всеобщене лекаршстви, средняя медицинская школа, высокая школа*; названия учебных предметов:

креслени а моделовани, протетицка технология, зготовани стоматологицких протез; реалии студенческой жизни: обязательные предметы, повинновалитэлные предметы, статници/е, студийное отделение, подтвырзени о студиу, записаться на экзамен, термини, зкоушка, започтовый тест, вторых покусов, система кредитов, ательер, колейя;

2) делопроизводство и визовые реалии (названия документов, учреждений): живностяк, выписка бездлужности с финанчака, не было трвалого побыта;

3) гастрономия и кулинария (продукты питания, названия блюд и др.):

роглик, кнэдлики, сировы колаче/и — мн. ч., теплые колаче с тавеным сыром.

Отдельную категорию богемизмов представляют топонимы: на Пльзень заставке, в Пльзни/в Пльзне, на Болевци, в Клатовы, в Марианках, с Нового Зеланда, в Эвроскоу унию. Одной из причин возникновения богемизмов-топонимов являлись трудности в употреблении рода имени собственного: ср. чеш. *Nový Zeland* и *с Нового Зеланда* (вместо рус. *из Новой Зеландии*), чеш. *Plzeň* и *в Пльзни/в Пльзне* (вместо рус. *в Пльзене*).

Большое количество единиц можно считать нейтральными богемизмами, не привязанными к определенной теме коммуникации: *поплатки, бригада, побочка, вылет, подминки, цизинец, набидка, термини, покута, выслэдэк, рочник*.

4.2 Богемизмы можно разделить по принадлежности к частями речи на: субстантивные, адъективные и глагольные (вкл. глагольное управление). Особый интерес представляют последние, так как они затрагивают синтаксический уровень языка и активно меняют фразеологию устной речи: *только бригады делала* (чеш. *brigáda* — подработка), *должен их спылнит* (чеш. *splnit* — выполнить), *язык научилась* (чеш. *naučit se* — выучить язык), *упадет интернет* (чеш. *vypadne internet* — отключится интернет), *додержал это обещание* (чеш. *dodržet tento slib* — сдержать это обещание); а также конструкции с предлогами: *на полицию донести документ, решение подлэ этих тестов* (чеш. *podle* — в соответствии), *лучше жилось за коммунистов* (чеш. *za* — во время, при), *над шестьдесят лет* (чеш. *nad* — свыше, сверх).

Были также обнаружены богемизмы, возникшие на основе различных чешских конструкций и выражений: *повторялись первые курсы у кого-то* (дословный перевод чеш. *opakoval se první ročník* вместо рус. «кто-то оставался на второй год на первом курсе»), *мои родители работают как врачи* (вместо рус. «работают врачами»), *выйти на пиво* (вместо рус. «пойти пить пива»).

4.3 По степени русификации были выделены следующие группы: 1) инкрустации (см. п. 2.3 данной статьи); 2) единицы, сохранившие чешскую грамматическую форму: *по пятьдесят галержу, не бывает сировэ колаче* — сохранение чешской структуры отрицательного предложения, в котором субъект выражается формой им. п. (вместо формы р. п., присущей русскому языку); 3) единицы, модифицированные в соответствии с грамматикой русского языка: *вместе со статницами, относятся к цизинцам, не было вторых покусов на экзаменах.*

4.4 Еще одним основанием классификации бегемизмов может быть наличие в речи респондента пояснения таких единиц, свидетельствующее о степени осознанности носителем наличия отклонения от нормы русского языка.

Большинство бегемизмов не осознавались респондентами в процессе коммуникации. Тем не менее, было обнаружено немалое количество осознанных бегемизмов, различных по своей природе. Среди них: 1) бегемизмы, после которых употребляется их аналог на русском языке: *у меня статнице весь этот год, госэкамены*; 2) бегемизмы, к которым респонденту не удается подобрать аналог на русском языке: *Училище, это была бы ошетриователка. Как ошетриователка переводится?; рассказывали показывали криж... крижеватки... как это будет на русском?* 3) не прозвучавшие бегемизмы, проявившиеся в виде описательных конструкций, заменяющих определенную лексическую единицу, заимствованную из чешского языка, напр. респондент старается избежать бегемизма «термин» (от чеш. termín — срок, дата) и заменяет его описанием: *выдаются определённые даты, у каждого преподавателя свои даты экзаменов, на которые ты записываешься через интернет.*

5 Заключение

В виду небольшого количества исследований, посвященных особенностям русского языка русскоязычных мигрантов в Чехии, и с учетом многочисленности указанной группы изучение их устной речи является важной задачей, в результате выполнения которой могут быть получены данные, способные пополнить общую картину языка русского зарубежья. Несомненна и практическая значимость исследования: на основании анализа элементов русской речи в Чехии, попавших под влияние языка среды, возможна педагогическая коррекция языкового воспитания билингвальных детей, владеющих чешским и русским языком, а также адекватная корректура текстов

на русском языке, возникших в чешской языковой среде и содержащих отклонения от его литературного варианта.

ЛИТЕРАТУРА

ЗЕМСКАЯ, Е. А., КИТАЙГОРОДСКАЯ, М. В., КРАСИЛЬНИКОВА Е. В., РОЗАНОВА Н. Н. Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. — М.: Наука, 1983. — с. 67.

ТИМОФЕЕВА, Ан., ГОЛУБЕВА, Ан.: К вопросу яз. взаимодействия: социокультурный аспект заимствования на примере интернет-коммуникации русскояз. иммигрантов в Чешской Республике // Авт. коллектив. Акт. проблемы преподавания рус. яз. в вузе и школе в полиэтническом регионе. Тюмень: Сургутский гос. пед. ун-т. 2014. с. 38–43.

RAJNOCHOVÁ, N.: Фразеологический interlanguage русскоговорящих в Чехии // Slavenska frazeologija i Pragmatika. Urednice: Željka Fink i Anita Hrnjak. Izdavač KNJIGRA, s. 374–379, Záhřeb, 2007.

ИСТОЧНИКИ

ЗЕМСКАЯ, Е. А. Особенности русской речи эмигрантов четвертой волны, 9. 4. 2005. Доступно на WWW: http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/28_520.

ЗЕМСКАЯ, Е. А. Язык русского зарубежья: итоги и перспективы исследования (Русский язык в научном освещении. — № 1. — М., 2001. — с. 114-13. Доступно на WWW: <http://www.philology.ru/linguistics2/zemskaya-01.htm>.

ТИМОФЕЕВА, Ан., ГОЛУБЕВА, Ан.: "Быдлим в Чехии", или Специфика чешских заимствований на примере онлайн-коммуникации русскояз. иммигрантов в Чешской Республике. Новая русистика, Брно: Ассоциация чешских славистов, 2014, вып. 7, №. 2, с. 47–63. Доступно на WWW: <https://hdl.handle.net/11222.digilib/132000>.

Komunikačné stratégie v listoch P. O. Hviezdoslava (na úrovni referenčných výrazov)

Vladimíra Vrajová

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta,

Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

vladimira.vrajova@umb.sk

1 Úvod

Príspevok sa zaoberá komunikačnými stratégiami v súkromnej korešpondencii P. O. Hviezdoslava uplatnenými pri denominácii adresáta (pri referovaní). Hviezdoslavova korešpondencia spadá do tzv. druhého epištolárneho subsystému (čiže do kánonu listov známych osobností), pre ktorý je príznačná štýlová interferencia. Prelínať sa tu môžu prvky hovorového, umeleckého, rečníckeho alebo publicistického štýlu, preto o liste uvažujeme ako o polymorfnom žánri (Mistriek, 2021, s. 549; Ruščák, 2002, s. 15 – 16). So zreteľom na výskumné zameranie zaraďujeme medzi referenčné výrazy vlastné mená, (ne)rozvité menné výrazy/frázy, tituly a zámená, explikované na sémantickej rovine ako súčasť propozície a nie na pragmatickej rovine ako rečový akt (Strawson, 1992, s. 126). V tejto súvislosti sa výskum odkazovacích lexém týka v prvom rade oslovenia adresáta v druhej osobe, ale aj zmienky o adresátovi v tretej osobe (do sondáže nie sú zaradené menné časti slovesno-menného prísudku, čiže predikácie, ktoré nepovažujeme za denominačné prostriedky).

Výskumná vzorka je nehomogénna a pozostáva z 30 oficiálnych a neoficiálnych (pracovných) listov osobám národno-spoločenského života¹ a zo 40 súkromných listov manželke Ilone Országhovej, rod. Novákovej². Cieľom príspevku je na jazykovo-štylistickej a komunikačno-pragmatickej rovine identifikovať autorské stratégie používania (a varíovania) referenčných výrazov cez prizmu prostredia (oficiálneho vs neoficiálneho) a vzťahu k adresátovi

¹ Listy boli napísané v rozmedzí rokov 1872 – 1919 a zahŕňajú 14 oficiálnych a 16 neoficiálnych jazykových prejavov. Selektovaná epištolárna spisba je určená 18 jednotlivcom, ako napr. S. H. Vajanskému a J. Škultétymu v neoficiálnom pracovnom styku, a S. B. Hroboňovi, A. Kozmovi alebo T. Vansovej v tom oficiálnom. Medzi viacnásobných adresátov patrí J. Janoška (2 listy), J. Vlček (2 listy), A. Pražák (2 listy) a ďalší.

² Tieto listy boli skoncipované v rokoch 1874 – 1901, pričom ich môžeme rozdeliť do troch skupín: 11 listov priateľke z obdobia pred 4. 8. 1875, keď básnik vyznal Ilone lásku a navrhol jej tykanie; 15 listov snúbenici (do svadby 15. 5. 1876); a 14 listov manželke.

(formálneho vs neformálneho/intímneho). V tejto súvislosti považujeme referenčné prostriedky za pragmémy, a to z toho dôvodu, že sú výsledkom aplikovaných komunikačných stratégií; t. j. postupov zameraných na prijímateľa, použitých so zreteľom na autorský zámer, ovplyvňujúcich výslednú podobu komunikátu a nadobúdajúcich nadindividuálnu (celospoločenskú) platnosť. Orientácia na recipienta koreluje aj s tzv. vzťahovým aspektom komunikačnej stratégie, ktorého formálnym vyjadrením je (seba)obraz (autoštylizácia) autora a obraz (štylizácia) adresáta (Saicová Římalová, 2005, s. 23). K formálnemu vyjadreniu vzťahu medzi odosielateľom a prijímateľom dochádza aj na úrovni honoratívnej dimenzie listov, čiže na úrovni tykania a vykania (Ruščák, 2002, s. 29).

Z uvedeného vyplýva, že referenčné výrazy sú determinované axiologickým postojom expedienta, vzťahovou hierarchiou (alebo jej absenciou) a tykaním vs vykaním, ktoré zastrešuje pragmatická kategória zdvorilosti a teperatury³ (Hoffmannová, 2013, s. 156 – 161). Uvedené skutočnosti sú prehľadne zhrnuté v tabuľke 1.

prostredie	oficiálne	neoficiálne, ale pracovné	neoficiálne, intímne, familiárne
axiologický postoj	neutrálny/pozitívny	pozitívny	
vzájomný vzťah	subordinácia	koordinácia	
formálne vyjadrenie	tykanie	vykanie	
pragmatická kategória	zdvorilosť	tepatúra	

Tabuľka 1. Determinanty referenčných výrazov

Sonda do oficiálnej a neoficiálnej korešpondencie P. O. Hviezdoslava cez prizmu komunikačných stratégií exponovaných na úrovni referenčných jazykových prostriedkov predpokladá uplatnenie analytického, interpretačného a komparačného prístupu a svojím zameraním spadá do výskumného poľa všeobecnej jazykovedy s presahom do interdisciplinárneho priestoru štylistiky a pragmatiky.

2 Referenčné výrazy v oficiálnych a neoficiálnych pracovných listoch

Medzi najfrekvencovanejšie zdvorilostné konštrukcie v oficiálnej korešpondencii patria spojenia so substantívom *pán/pani*; resp. s vokatívom *pane*, ktorého početnosť je pri maskulínach porovnateľná s nominatívnym tvarom. Titul vytvárajúci spojenie s apelatívami (*pane profesor* [A. Pražák]) môže byť ďalej menne rozvíjaný (*drahoctený pán učiteľ* [A.

³ Intenzita tejto pragmatickej kategórie je priamoúmerná pozitívnemu, ale aj negatívnemu hodnoteniu a s ním spätéj expresivite, príp. emocionalite (Hoffmannová, 2013, s. 157).

Medzihradský]) alebo ako referenčný výraz môže vstupovať do determinatívnej syntagmy (*slovutný pane* [A. Kolísek]). Prídavné mená (napr. kompozitá *hlbokovážený, dvojctihodný, drahoctený, veľactený* alebo *veľkomožný*) pri simultánnom pohľade nadobúdajú príznak archaickosti, zastaranosti a knižnosti, ale v historickom jazykovom kontexte ich hodnotíme ako neutrálne (poplatné dobovým zdvorilostným normám).

Rovnako spojenie osobného privlastňovacieho zámena *Váš/Vaša* s deadjektívom (*Vaša veľkomožnosť* [A. Kozma]) použité v medziach diplomatického styku charakterizuje z dnešného pohľadu príznak slávnostnosti a zastaranosti (Ružička, 1966, s. 245). Pre Hviezdoslavov individuálny štýl sú typické aj duplikované oslovenia v úvodnej časti listu, kde k axiologicky neutrálnemu spojeniu s titulom *pán/pani* pristupuje oslovenie s menom *priateľ/brat*. Vyjadrenie pozitívneho postoja k adresátovi je prirodzené najmä pri dlhšej známosti (*veľkomožný pán poslanec, hlboko vážený pane priateľu* [A. Kozma]), ale aj pri generáčne mladšom percipientovi (*veľactený pane, milý priateľu môj* [J. Čajak]). Formálnym signalizátorom kladného hodnotenia je v tomto prípade zámeno *môj*. Referenčné výrazy sa aj v oficiálnej korešpondencii môžu vyznačovať väčšou alebo menšou obraznosťou. Tieto jazykové prostriedky sa neexponujú v rámcových častiach, ale ako súčasť jadra participujú na štýlovej hybridizácii: napr. *Vý seba povedomý a otužilý pracovník na našej skromnej viničke literárnej* [J. Čajak].

Hviezdoslavov (seba)obraz sa kreuje na úrovni záverečného pozdravu a predovšetkým na úrovni vnútrotextových autoreferencií. Koncové formulácie sú poplatné dobovej zdvorilostnej norme, čo je reflektované v autoštylizácii do pozície *ctiteľa* (*Váš oddaný ctiteľ Pavol Országh* [R. Pokornému]), *sluhu* (*Vám oddaný pokorný sluha Pavol Országh* [T. Vansovej]) alebo *priateľa* (*Váš úprimne oddaný otcovský priateľ Pavol Országh* [Š. Krčmérymu]). Prvok vernosti, poníženosti a pokory je prítomný aj pri absencii týchto substantív a pri uprednostnení adjektíva *oddaný* (*Vám úctyplne oddaný Pavol Országh* [A. Pražákovi]). V záverečnej časti formálnych prejavov dominuje dvojčlenná pomenúvacia sústava (*Vašej slovutnosti opravdove oddaný Pavol Országh* [J. Svítilevi]), ale v jednom prípade aj rodné (*Váš ctiteľ Pavol* [A. Medzihradskému]) a literárne meno (*Vám oddaný Hviezdoslav* [S. B. Hroboňovi]).

Vzťah subordinácie je lexikálne posilnený pri starších adresátoch, ženských adresátkach alebo pri nerovnakej spoločenskej pozícii (najmä na úrovni učiteľ ↔ žiak, politik ↔ občan alebo cirkevný hodnostár ↔ cirkevník). Táto diskrepancia je budovaná nielen koncovými, ale aj úvodnými pasážami: napr. *blahorodý pane* ↔ *Váš oddaný ctiteľ Pavol Országh* [R. Zawilińskému] alebo *milostivá pani* ↔ *Vám pokorne oddaný Pavol Országh* [I. Hurbanovej].

Prekonávanie nerovnocenného vzťahu evidujeme pri korešpondencii s mladšími percipientmi, a to na základe obrazu priateľstva: napr. *vel'actený pane, milý priateľu môj* ↔ *Váš úprimný starý priateľ Pavol Országh* [J. Čajakovi]. Obraz P. O. Hviezdoslava je modelovaný aj na základe kontrastu: napr. *ja začiatočník, učeň* ↔ *Vy majster* [S. B. Hroboňovi], *ja stavec* ↔ *vy mládenec* [V. Hurbanovi] atď. Básnikova autoreflexia sa súčasne vyznačuje posilnenou kritickosťou a iróniou: napr. *ja strigáň* [T. Vansovej], *jednoduché decko i prírody i výchovy, trebárs už 70 rokov staré* [A. Pražákovi], *naničhodný skupáň* [A. Medzihradskému]⁴ a pod.

Rovnako ironicky a kriticky spisovateľ reflektuje sám seba v neoficiálnych pracovných listoch, keď sa považuje za úbožiaka⁵, citlivkára a rozmarnú starú babu⁶, leňocha a výdelkára⁷ alebo za biednu veličinu⁸. Do popredia sa opäť dostáva nesúlad medzi obrazom expedienta a obrazom recipienta. Na ilustráciu uvedieme aspoň list Vajanskému (z 26. 4. 1883), kde autor o sebe píše ako o slabochovi, kým na Vajanského referuje ako na poeta z hlavy Minervy a či Apolóna, druhého Mikszátha, ducha obra siahajúceho do oblakov, alebo ako na obra, ktorého nepremôže nik a nič.

Na druhej strane sú prejavom pragmatickej teploty rodné mená (event. ich zdomácnené a hypokoristické podoby) použité (nielen) v úvodnom oslovení a v záverečnom pozdrave: napr. *drahý Jozefe* ↔ *Tvoj Pavol* [J. Škultétymu], *Jurko môj drahý* ↔ *Tvoj úprimný Pavol* [J. Janoškovi] a i. V koncovej pasáži autor využíva spojenie *Tvoj Pavol*, v niektorých prípadoch podpis dopĺňa o iniciálku priezviska (*Tvoj Pavol O.*) alebo o rozvíjajúce adjektívum (*Tvoj úprimný Pavol*). Aplikovanie osamoteného rodného mena je marginálne rovnako ako uplatnenie literárneho pseudonymu. Vzťah koordinácie medzi autorom a adresátom je signalizovaný prítomnosťou osobných prívlastňovacích zámen v rámcových častiach (*môj* ↔ *tvoj*), kde je zhodný prívlastok v úvodnom pozdrave vždy postponovaný, čím sa posilňuje pozitívny citový postoj (*Ondrejko môj* [O. Halaša]). Okrem antroponým sa pri oslovení

⁴ Hviezdoslav v liste A. Medzihradskému z 4. 3. 1872 naráža na to, že sa svojmu učiteľovi za jeho praktickú pomoc (zadováženie knihy, ktorú básnik potreboval) ničím neodvd'áčil (konkrétne ničím „horkým“, čiže horkou liehovinou).

⁵ Táto referencia súvisí s tým, že Hviezdoslav nestihol napísať ani poslať prisľúbené básne do *Slovenských pohľadov* (v liste Svetozárovi Hurbanovi Vajanskému z 16. 1. 1885).

⁶ Hviezdoslav v liste Jozefovi Škultétymu z 4. 4. 1896 vyjadruje svoju nedočkavosť, pretože na vydanie druhého zväzku *Sobraných spisov básnických* čaká už pol roka. V čase odoslania básní a v stave „okamžitej nálady“ však povedal redakcii, že sa s vydaním zbierky nemusia ponáhl'ať, preto sám seba označuje za citlivkára (a následne za rozmarného).

⁷ Autor ironizuje skutočnosť, že „chlebové povolanie“ mu neumožňuje venovať sa umeleckej tvorbe v takom rozsahu, v akom by sám chcel. Status lenivosti konzekventne súvisí s nedodržaním termínov odoslania literárnych diel do *Slovenských pohľadov* (v liste Vajanskému z 24. 8. 1898).

⁸ Referencia je excerpovaná z listu Jurajovi Janoškovi (z 19. 3. 1909), ktorý zostavoval Hviezdoslavov životopis a ktorý si u básnika potreboval overiť niektoré faktografické údaje, a je súčasťou tvrdenia, že adresát venuje autorovi („biednej veličine“) príliš veľa neopodstatnenej pozornosti. (Seba)obraz pritom nebuduje substantívum *veličina*, ktoré v tomto kontexte nesie lexikálny význam „človek, osobnosť“, ale rozvíjajúce adjektívum *biedny*.

exponuje predovšetkým apelatívum *brat/braček*, ktoré je na začiatku listu doplnené o (postupne sa rozvíjajúci) prívlastok (*brat môj drahý* [J. Vlček]), kým v jadre listu sa väčšinou vyskytuje separátne (*braček* [J. Škultéty]).

Neoficiálna korešpondencia sa súčasne vyznačuje prvkami dialogickosti a humoru. Z dôvodu absencie suprasegmentálnych javov je autorský zámer (vtipkovať) explicitne demaskovaný, napr. v liste J. Škultétymu z 16. 7. 1881: „*No ved' ja dobre vedel, že žiješ: keďže ale mlčal si až prez jeden celý vek, treba bolo zaplakať abys' sa rozhovoril. – Nuž kortešoval si? [...] Hej, Ty demagogu! – Ale žart stranou!*“ (Hviezdoslav, 1985, s. 72). Uvedené koreluje s vymedzením neoficiálneho epištolárneho prejavu ako repliky dialógu (čiže ako súčasti hovorového štýlu): s tým sú následne späté ďalšie znaky hovorovosti, ako zvolania, otázky, častice, citoslovčia a pod. (Čechová – Krčmová – Minářová, 2008, s. 101).

3 Referenčné výrazy v listoch manželke Ilone

V počiatkovej etape Hviezdoslavovho dopisovania s Ilonou je na úrovni referenčných výrazov demonštrovaná adresátkina činnosť a charakteristika (napr. *slečno, slečna-dievčina, slovenská deva, Slovenka a panslávka, Vy ženská* a i.). Napriek formálnemu signalizovaniu zdvorilosti (vykaniu) dochádza k lexikálnemu prekonávaniu dištancie, a to prostredníctvom referovania na Ilonu ako na priateľku (*roztomilá priateľko; lúba priateľko; milá priateľka*). Kooperujú pri tom aj adjektíva (okrem uvedených aj *milovaná, drahá a dobrá*), ktoré v pozícii zhodného prívlastku (výnimočne postponovaného) dopĺňajú význam nadradeného substantíva o sémý citovej náklonnosti, vrúcnosti, krásy, dôvernosti atď. Podobne v záverečnom pozdrave evidujeme spojenia s opakujúcim sa segmentom „*Váš priateľ Pavol*“, ako napr. *Váš verný priateľ Pavol, Váš úprimný priateľ Pavol O., Váš večne priateľ Pavol Országh* atď.

Druhá skupina listov (reflektujúca obdobia zasnúbenia) sa uplatnenými jazykovými prostriedkami približuje doméne neoficiálnej pracovnej korešpondencie. Pri oslovení sa realizuje deminutívna forma rodného mena potenciálne doplnená postponovaným prívlastňovacím pronominom a adjektívom (*Ilonka; Ilonka moja; Elenka moja*⁹; *Ilonka moja drahá*). V záverečnom pozdrave dominuje spojenie *Tvoj Pavol*, zatiaľ čo podpisy typu *Tvoj Pavol Országh, Tvoj oddanec Pavol* alebo *Pavol* majú len ojedinelý výskyt. Základnou časťou rámcového a intratextového oslovenia/referovania je apelatívum *duša* (napr. *duša moja drahá*); hypokoristikum *dušinka* Hviezdoslav uplatnil len jedenkrát podobne ako úvodné oslovenie substantívom *devo*. V jadre listu evidujeme ďalšie menné výrazy reflektujúce

⁹ Táto podoba rodného mena sa vo výskumnej vzorke (ale aj v celom súbore Hviezdoslavových listov manželke) nachádza iba raz ako súčasť duplicitného oslovenia *Ilonka moja! Elenka moja!* (list datovaný 13. 12. 1875).

milostné city a svadobné očakávanie snúbenca (*moja nevesta; Ty, moja budúca drahá manželka; moja; moje holúbätko* a i.).

Pre dopisovanie počas manželstva je typické ustálenie rámcových častí do podoby *žena moja drahá*¹⁰ ↔ *Tvoj Pavol*. Odchýlky predstavujú konštrukcie *Ilonka moja/Ilonka moja drahá/ženuška moja drahá* na začiatku prejavu; *a Pavol/Tvoj verný muž Pavol* na jeho konci. V jadre listov sú – podobne ako v prípade staršej korešpondencie – dominantné referencie s apelatívom *duša* (napr. *moja drahá duša, duša moja drahá, duša moja dobrá, duša moja* atď.), resp. s jeho derivátmi (*dušík môj, dušík môj drahý*); evidujeme aj apelatívum *anjel* s expresívnym odtienkom (*anjel môj*) a substantíva (ne)obrazne odkazujúce na Iloninu prácu a každodennú činnosť (napr. *Ty naša pečlivá Marta, riaditeľka našich vecí a obstarávateľka kuchyne*).

4 Záver

Sonda do referenčných výrazov v oficiálnych a (pracovných vs intímnych) neoficiálnych listoch P. O. Hviezdoslava, uskutočnená vo výskumnom poli všeobecnej jazykovedy s presahom do pragmatiky, vedie k formulácii nasledujúcich výsledkov:

- a) pragmatická funkcia denominačných prostriedkov rezultuje z autorského postoja úcty a priateľskej (príp. ľúbostnej citovej) náklonnosti;
- b) diskrepancia medzi oficiálnosťou a neoficiálnosťou sa premieta do pragmatických kategórií zdvorilosti a teploty: pri manifestovaní oficiálnosti sa v súkromnej korešpondencii uplatňujú lexémy, slovné tvary a morfosyntaktické konštrukcie, ktoré sú poplatné dobovým zdvorilostným normám a dnešným priezorom ich hodnotíme ako zastarané a archaické;
- c) teplota zas koreluje s pozitívnym axiologickým príznakom, kladným autorským postojom a hodnotením obsiahnutým v (lexikálnom i kontextovo aktualizovanom) význame referenčných výrazov, superlatívnych a deminutívnych tvarov, výrazových prostriedkov básnickej obraznosti a pod.

Literatúra

ČECHOVÁ, Marie – KRČMOVÁ, Marie – MINÁŘOVÁ, Eva: *Současná stylistika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008. 382 s.

¹⁰ V liste z 21. 7. 1893 pre nedostatok listového papiera Hviezdoslav toto oslovenie skrakuje na iniciálky *ž. m. dr.*

HOFFMANNOVÁ, Jana. Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem. In: *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Eds. Z. Hladká – P. Malčík. Brno: Masarykova univerzita 2013. s. 153 – 176.

MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Štvrté vydanie. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2021. 600 s.

RUŠČÁK, František: *Štylistika epištolárnych textov*. Prešov: Náuka 2002. 97 s.

RUŽIČKA, František (ed.): *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie: *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*. Praha: Karolinum 2005. 173 s.

STRAWSON, Peter Frederick: O referencii. In: *Filozofia prirodzeného jazyka*. Ed. M. Oravcová. Bratislava: ARCHA 1992. s. 126 – 147.

Pramene

HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: *Hviezdoslav zblízka. Výber z listov*. Zostavil, úvod, poznámky a vysvetlivky napísal Stanislav Šmatlák. Bratislava: Tatran 1985. 247 s.

HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: *Žena moja drahá. P. O. Hviezdoslav manželke Ilone*. Zostavila Jana Juráňová. Bratislava: Slovart 2016. 176 s.

VARIA XXXI

Zborník príspevkov z XXXI. kolokvia mladých jazykovedcov (Danišovce 30. 11. – 1. 12. 2022)

Zostavovateľka: PhDr. Lucia Jasinská, PhD.

Vydavateľ: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Vydavateľstvo ŠafárikPress

Rok vydania: 2024

Počet strán: 171

Rozsah: 10,7 AH

Vydanie: prvé

ISBN 978-80-574-0295-4 (e-publikácia)